

JAN MUCHA OFMConv

ORGANIZACJA DIECEZJI KAMIENIECKIEJ
DO 1795 ROKU

SPIS TREŚCI

Przedmowa (ks. Bolesław Kumor)	63
Wstęp	65
Rozdział I	
DIECEZJA I JEJ PODSTAWY PRAWNE	73
1. Początki biskupstwa kamienieckiego	73
2. Terytorium i granice diecezji	79
3. Uposażenie	84
4. Stolica diecezji, katedra i rezydencja biskupów	94
5. Urząd i kuria biskupa ordynariusza	100
6. Stosunki ze Stolicą Apostolską i metropolią	113
Rozdział II	
CENTRALNE URZĘDY I INSTYTUCJE DIECEZJALNE	120
1. Biskupi pomocniczy i koadiutorzy	120
2. Wikariat i oficjałat generalny	124
3. Archidiaconat	131
4. Kapituła katedralna	134
5. Administrator diecezji <i>sede vacante</i>	153
6. Kolegium wikariuszy katedralnych	157
7. Seminarium duchowne	163
8. Synody diecezjalne	171
Rozdział III	
ORGANIZACJA TERYTORIALNA DIECEZJI	178
1. Dekanaty	178
2. Organizacja parafialna	184
3. Prepozytury parafialne i mansjonarie	201
4. Kościoły i kaplice nieparafialne	206
Rozdział IV	
INSTYTUCJE PARAFIALNE	212
1. Szkoły	212
2. Szpitale	224
3. Bractwa religijne	231
4. Kapelanie i promotorie brackie	240
5. Altarie	243
Rozdział V	
KLASZTORY NA TERENIE DIECEZJI	249
1. Klasztory zakonów żebrzących	249
2. Klasztory innych zakonów męskich	258
3. Klasztory żeńskie	263
Zakończenie	267
Wykaz skrótów	272
Bibliografia	274

PRZEDMOWA

Tak bardzo mało wiedzieliśmy dotąd o dawnej kresowej diecezji kamienieckiej, obejmującej swymi granicami w okresie staropolskim całe ówczesne województwo podolskie. Mimo 600-lecia tej diecezji, która formalnie istnieje nadal, niewielu uczonych zajmowało się jej dziejami. Złożyły się na to różne przyczyny. Jedną z nich był zapewne fakt, że Kościół polski na rozległych ziemiach byłego Cesarstwa Rosyjskiego na wschód od Niemna, Bugu i Zbrucza do 1918 r. nie wytworzył większego ośrodka naukowego. Na pewno takim ośrodkiem nie była Akademia Duchowna w Petersburgu, nie były też nimi seminaria duchowne w Petersburgu, Kownie, Wilnie i Żytomierzu. Do 1918 r. można wskazać zaledwie trzech biskupów, którzy zajmowali się przeszłością Kościoła polskiego na tych ziemiach (bp Maciej Wołonczewski, bp Albin Symon, bp Michał Godlewski). Kiedy zaś po odrodzeniu Państwa Polskiego (1918) zwiększyły się możliwości badawcze kościelnych ośrodków naukowych, nie podjęto i tym razem badań w zakresie dziejów diecezji kamienieckiej, zapewne z obawy o niedostępność źródeł archiwalnych, wytworzonych niegdyś przez instytucje tej diecezji.

Prowadzone od kilkunastu lat przeze mnie seminarium z historii nowożytnej Kościoła zostało w głównej mierze poświęcone dziejom ustroju i organizacji kościelnej w Polsce. Na seminarium tym powstała również dysertacja ks. Jana Muchy pt. Organizacja diecezji kamienieckiej do 1795 r. Autor zgromadził nadspodziewanie wspaniałą i bogaty materiał źródłowy, toteż pod jego piórem diecezja i wszystkie jej instytucje "ożyły" z powrotem i ku zaskoczeniu zarówno piszącego, jak i promotora powstał pełny obraz diecezji żywej, zorganizowanej i działającej na wzór pozostałych diecezji koronnych. Praca ukazuje wielkie osiągnięcia w zakresie organizacji centralnych urzędów diecezji, synodyku diecezjalnego, a nade wszystko na polu rozwoju sieci parafialnej, szkolnictwa i szpitalnictwa kościelnego tej kreso-

wej diecezji, narażonej przez długie wieki na ustawiczne najazdy obcych. Trud autora opłacił się. Nauka polska otrzymała dzięki niemu pierwszą naukową monografię dotyczącą ustroju i organizacji diecezji kamienieckiej. Każdy historyk okresu staropolskiego zajmujący się byłymi terenami wschodnimi Rzeczypospolitej, a zwłaszcza historyk ustroju i organizacji Kościoła w Polsce, sięgnie z pewnością po tę jego pracę.

Ks. Bolesław Kumor

WSTĘP

Obchody rocznicy tysiąclecia dziejów chrześcijaństwa w naszej ojczyźnie wpłynęły na zainteresowanie się historyków zagadnieniami związanymi z historią Kościoła na ziemiach polskich. Jednym z kierunków prac podjętych przed kilkunastoma laty w Instytucie Historii Kościoła KUL w Lublinie pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Bolesława Kumora są badania nad dziejami ustroju Kościoła w Polsce. Koncentrują się one głównie na strukturach organizacyjnych oraz na ich funkcjonowaniu w poszczególnych diecezjach polskich, zwłaszcza położonych na terenach wschodnich i zachodnich. Głównym motywem podjęcia tego rodzaju badań jest brak opracowań dotyczących dziejów Kościoła na terenach, które kiedyś były integralną częścią Polski, przede wszystkim zaś chęć utrwalenia nielicznie zachowanych i z biegiem czasu wciąż uboższych śladów życia i działalności Kościoła na tych ziemiach.

Owoce badań jest kilka prac doktorskich poświęconych organizacji poszczególnych diecezji: lubuskiej (ks. A. Weiss), łucko-brzeskiej w okresie przedrozbiorowym (ks. L. Królik), przemyskiej obrządku łacińskiego do połowy XVII w. (ks. H. Borcz) i archidiecezji lwowskiej od XVI do XVIII w. (ks. J. Krętosz). Do tego rodzaju prac należą również dysertacje doktorskie na temat szkolnictwa parafialnego w diecezji krakowskiej w okresie przedrozbiorowym (ks. J. Kowalik – archidiakoniat sądecki, ks. A. Zapart – archidiakoniat krakowski), a także kapituły poznańskiej w XVI w. (ks. K. Lutyński).

Efektorem podobnych badań jest również niniejsza rozprawa, której przedmiot stanowi organizacja diecezji kamienieckiej, rozciągającej się na południowo-wschodnich kresach niepodległej Polski (obecnie jej teren znajduje się w granicach ZSRR). Ze względu na swe położenie geopolityczne diecezja ta była silnym sząńcem wiary i polskości na rubieżach Rzeczypospolitej. Wielowiekowe krwawe

dzieje diecezji domagają się głębszego zainteresowania ze strony historyków i utrwalenia jej losów na kartach historii Kościoła w Polsce.

Celem niniejszej dysertacji jest próba całościowego, w miarę pełnego przedstawienia organizacji diecezji kamienieckiej, a więc obrazu tworzenia i kształtowania poszczególnych elementów jej struktury od momentu powstania diecezji (1379-1386) aż do 1795 r., tj. do upadku dawnej Rzeczypospolitej i samowolnego zniesienia diecezji przez carycę Katarzynę II. Akt ten zamyka pierwszy okres dziejów diecezji, gdyż diecezja kamieniecka, przywrócona do życia w dwa lata później, istniała już w zupełnie odmiennych warunkach politycznych, w nieco innych granicach terytorialnych i w znacznie zmienionej strukturze organizacyjnej.

Dzieje diecezji kamienieckiej nie doczekały się dotąd pełniejszego, całościowego opracowania naukowego. Dotychczasowa historiografia diecezji ogranicza się do kilku pozycji o charakterze encyklopedycznym, omawiających skrótowo jej dzieje lub poświęconych wybranym zagadnieniom dotyczącym kwestii organizacyjnych. Pierwszą godną uwagi pozycją jest *Historyczny rys dziejów biskupstwa kamienieckiego* M. Ostrowskiego z 1863 r., w którym autor przedstawił ogólnie dzieje diecezji oraz wybranych instytucji diecezjalnych¹. W kilka lat później w *Encyklopedii kościelnej* M. Nowodworskiego ukazał się artykuł K. Niedziałkowskiego pt. *Kamienieckie biskupstwo*, omawiający w dużym skrócie początki biskupstwa, jego położenie geograficzne i granice, uposażenie, kapitułę, seminarium oraz zawierający katalog biskupów kamienieckich². Dalsze pozycje, pochodzące głównie z XX w., poświęcone są poszczególnym zagadnieniom z zakresu struktury organizacyjnej. W 1912 r. ukazał się artykuł W. Abrahama *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*³. Jest to cenny przyczynek naświetlający początki biskupstwa kamienieckiego. Autor wykorzystał odkryty przez siebie w archiwum w Hanowerze dokument, dzięki któremu mógł określić bliżej okoliczności i czas utworzenia diecezji. W części drugiej artykuł podaje bogaty w informacje katalog biskupów kamienieckich.

Kolejną pracą z zakresu organizacji diecezji jest publikacja J. M. Giżyckiego (Wołyniaka) pt. *Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*, koncentrująca się na zagadnieniu sieci kościołów parafialnych i historii klasztorów na terenie diecezji⁴.

¹ M. O s t r o w s k i. *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*. WPK 1:1863 s. 19-20, 34-35, 38-39, 295-298, 311-318, 535-540, 550-555, 600-603, 615-617 (rkps w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Krakowie sygn. 252).

² K. N i e d z i a ł k o w s k i. *Kamienieckie biskupstwo*. [W:] EKN t. 9 s. 399-412.

³ W. A b r a h a m. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*. Lwów 1912.

⁴ J. M. G i ż y c k i (Wołyniak). *Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. NPS 1:1928 s. 1-312.

W 1930 r. historyk sztuki K. Iwanicki w swej pracy dyplomowej podjął studium badawcze nad historią i stylem katedry w Kamieńcu Podolskim⁵.

W ostatnich latach ks. B. Kumor opracował w szerokim zakresie zagadnienia związane z terytorium i granicami diecezji w Polsce, w tym m.in. diecezji kamienieckiej⁶.

Tę niezwykle szczupłą historiografię diecezji uzupełniają w znacznym stopniu opracowania o charakterze regionalnym na temat różnych zagadnień życia społecznego, gospodarczego i politycznego Podola. Do najważniejszych tego rodzaju tytułów należą prace L. Białkowskiego⁷, Marczyńskiego⁸, A. J. Rollego⁹ Omawiając zagadnienia kościelne, autorzy ci w dużym stopniu wykorzystywali kościelne źródła archiwalne, dziś już nie istniejące lub niedostępne. Ich prace posiadają ogromną wartość historyczną, zwłaszcza trzypięciotomowe dzieło A. J. Rollego, które ze względu na bogatą podstawę źródłową można uważać za drukowane źródło do dziejów diecezji kamienieckiej.

Tak znikomy stan badań nad historią i organizacją diecezji kamienieckiej okazał się niewystarczający do podjęcia całościowego opracowania zagadnienia organizacji diecezji. Dlatego też studium bazy źródłowej zostało poszerzone o źródła archiwalne, rękopiśmienne i drukowane, stanowiące zasadniczy trzon dokumentacji dla tego typu opracowań. W toku przeprowadzonej kwerendy okazało się, że diecezja nie posiada w Kamieńcu Podolskim własnego archiwum, nie wiadomo też, gdzie się ono obecnie znajduje. Należało zatem rozszerzyć zakres poszukiwań na inne zbiory kościelne, a nawet państwowe. Podstawą takiego ukierunkowania kwerendy były wyniki badawczego studium stanu źródłowego diecezji, dokonanego przez ks. J. Głęba w 1910 r. na podstawie inwentarza zbiorów archiwum konsystorskiego w Żytomierzu¹⁰ Stan zbiorów źródłowych do dziejów diecezji kamienieckiej w interesującym nas okresie już wówczas przedstawiał się bardziej skromnie. Powodem tego, zdaniem autora, były warunki polityczne panujące na Podolu, częste najazdy nieprzyjacielskie, na skutek czego wiele dokumentów i akt diecezjalnych zostało zniszczonych, spalonych bądź wywiezionych. Część dokumentów trafiła do rąk prywatnych, zarówno osób duchownych, jak i świeckich, które – jak zeznali naoczni świadkowie – nie tro-

⁵ K. I w a n i c k i. *Katedra w Kamieńcu*. Warszawa 1930.

B. K u m o r. *Granice metropolii i diecezji w Polsce (968–1939)*. ABMK 19:1969 s. 340-344; 20:1970 s. 289-293.

⁷ L. B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa 1920.

⁸ W. M a r c z y ń s k i. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*. T. 1-3. Wilno 1820.

A. J. R o l l e g o. *Zameczki podolskie na kresach multańskich*. T. 1-3. Kraków 1880.

¹⁰ J. G ł ę b a. *Opis archiwum diecezji kamieniecko-podolskiej*. PHi 13:1911 s. 125-127.

szczyły się o ich właściwe przechowywanie, porzucając je często na strychach lub wykorzystując na podpałkę¹¹.

Informacja ks. Głaba o przejściu wielu materiałów archiwalnych w ręce prywatne skłoniła autora niniejszej pracy do przeprowadzenia szczegółowej kwerendy we wszystkich dostępnych – państwowych i kościelnych – ośrodkach naukowych w Polsce. Z powodów niezależnych od niego nie objęto nią terenów byłej diecezji kamienieckiej, należących obecnie do ZSRR. W toku kwerendy okazało się, iż wiele pozycji archiwalnych znajdujących się przejściowo w rękach prywatnych – o których wspominał ks. J. Głab i na które powoływał się A. J. Rolle w swej pracy *Zameczki podolskie na kresach multańskich* – w naszym stuleciu przekazano do ośrodków państwowych i kościelnych na terenie Polski.

Archiwalia do dziejów i organizacji diecezji kamienieckiej przechowywane są w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie na Wawelu, w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu oraz w Archivum Secretum Vaticanum w Rzymie. Archiwalia te stanowią podstawową bazę źródłową niniejszej rozprawy. Wykorzystane w niej zostały bardzo cenne dla poznania organizacji diecezjalnej akta wizytacji diecezji bpa Wacława Hieronima Sierakowskiego z 1741 r. (700 kart), które zawierają bogatą dokumentację stanu diecezji w połowie XVIII w. zarówno jeśli chodzi o jej instytucje centralne, jak i terytorialne. Podobną wartość posiadają akta wizytacji bpa Adama Krasińskiego z 1777 r., obejmujące centralne urzędy diecezji.

Niezwykle cenne dla niniejszej pracy okazały się odpisy akt kapitulnych kościoła katedralnego w Kamieńcu z lat 1597–1646, sporządzone przez ks. J. Fijałka. Wartość tych materiałów polega na tym, iż są to najstarsze zachowane źródła archiwalne, o kapitalnym znaczeniu dla ilustracji ustroju i uprawnień kapituły katedralnej w diecezji. Źródła te przynoszą także informacje na temat szkolnictwa kościelnego i synodów diecezjalnych na Podolu. Na szczególną uwagę zasługuje Liber Ecclesiae cathedralis Camenecensis z 1665 r., zawierająca liczne akta i dokumenty biskupie oraz kopie części wizytacji diecezjalnej z tegoż roku. Podobną rangę źródłową ma Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa kamienieckiego z 1787 r., stanowiący pełną ilustrację uposażenia diecezji w drugiej połowie XVIII stulecia.

Z archiwum watykańskiego wykorzystane zostały dwie zasadnicze kategorie źródeł do dziejów diecezji kamienieckiej w XVII i XVIII w.: wysyłane do Rzymu relacje biskupów kamienieckich o stanie diecezji oraz procesy informacyjne o biskupach kamienieckich, obejmujące w sumie 26 procesów z XVII i

¹¹ Tamże.

XVIII w.¹² Zawierają one wiele szczegółów dotyczących działalności biskupów kamienieckich, uposażenia biskupstwa, kapituły katedralnej, kościoła katedralnego, instytucji terytorialnych diecezji.

Znaczną część archiwaliów stanowią akta fundacyjne, uposażeniowe i inne, przechowywane obecnie w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu. Należą do nich m.in.: akt fundacji kościoła w Jazłowcu z 1436 r., kopia zapisu Zygmunta Dąbkowskiego, uposażającego w 1793 r. kościół parafialny w Mańkowcach, oraz papiery okólne diecezji kamienieckiej z XVIII w. (pisma okólne biskupów kamienieckich i innych urzędników diecezjalnych do kleru i wiernych diecezji).

Druga część bazy dokumentacyjnej niniejszej rozprawy to źródła drukowane. Najważniejszym źródłem tego typu są *Ordinationes et constitutiones [...]* bpa Wacława Hieronima Sierakowskiego z 1742 r., które pozwalają poznać wiele przepisów prawnych regulujących strukturę organizacyjną diecezji kamienieckiej. Posiadały one moc uchwał synodu diecezjalnego i obowiązywały w całej diecezji do końca XVIII stulecia. Kolejnymi wykorzystanymi źródłami drukowanymi są: *Epistola pastoralis* bpa Adama Krasińskiego z 1760 r., skierowana do duchowieństwa i wiernych diecezji, w układzie i treści podobna do statutów synodalnych, oraz liczne schematyzmy diecezji z XIX w., w których można znaleźć cenne informacje na temat ówczesnej sieci parafialnej diecezji. Wiele ważnych informacji o dokumentach królewskich, głównie z zakresu uposażeń beneficjów kościelnych, uzyskano z *Metryki koronnej*, wydawanej w registrach początkowo przez T. Wierzbowskiego, a kontynuowanej przez J. Płochę, A. Rybarskiego oraz J. Sułkowską. Znaczącymi pozycjami wśród źródeł drukowanych są *Źródła dziejowe* (wyd. J. Jabłonowski, t. 5 i 19) oraz *Akta grodzkie i ziemskie*, zawierające wiele danych dotyczących zagadnień związanych z uposażeniem biskupstwa oraz instytucji kościelnych na terenie diecezji od XV do XVII w. Dalsze informacje zostały zaczerpnięte z różnych wydawnictw źródłowych o charakterze ogólnym, takich jak: *Acta Tomiciana*¹³, *Monumenta Poloniae Vaticana*¹⁴, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*¹⁵, *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae*¹⁶, oraz poświęconych historii Kościoła na Ukrainie, które wydał A. G. Welykyj (*Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarussie*¹⁷, *Docu-*

¹² Kopie mikrofilmowe tych relacji znajdują się obecnie w Instytucie Geografii Historii Kościoła KUL, a mikrofilmy procesów informacyjnych przechowywane są w ośrodku Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne KUL.

¹³ T. 1-13. Coll. S. Górski. Poznań 1852-1915; T. 14-17. Coll. W. Pocięcha. Poznań-Wrocław 1952-1966.

¹⁴ Vol. 1-3. Ed. J. Ptaśnik. Kraków 1913-1914.

¹⁵ Vol. 1-4. Ed. A. Theiner. Romae 1860-1864.

¹⁶ Coll. A. Prochaska. Kraków 1882.

¹⁷ Vol. 1-2. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1963-1965.

*menta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*¹⁸, *Litterae nuntiorum apostolorum historiam Ucrainae illustrantes*¹⁹, *Litterae Sacrae Congregationis de propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussie spectantes*²⁰), a także *Akta Kamery Apostolskiej*²¹.

Mimo tak szerokiej i szczegółowej kwerendy zebrany materiał źródłowy (archiwalia i źródła drukowane) ma duże luki, zwłaszcza jeśli chodzi o niektóre zagadnienia z zakresu struktury organizacyjnej diecezji. Brak jest przede wszystkim akt czynności oficjała i wikariusza generalnego, które mogłyby dać pełniejszy obraz funkcjonowania tych instytucji w diecezji. Należy również zaznaczyć, że większość źródeł pochodzi z późniejszego okresu dziejów diecezji, głównie z XVII i XVIII w. Stąd też opracowanie niniejsze, uwarunkowane podstawą źródłową, koncentrować się będzie przede wszystkim na tym właśnie okresie. Oprócz analizy i syntezy zastosowana będzie w szerszym zakresie metoda porównawcza. Problematyka dotycząca omawianej diecezji będzie ujmowana w szerokim kontekście życia całego Kościoła w Polsce, a zwłaszcza życia metropolii lwowskiej.

Jeśli chodzi o układ rzeczowy, praca składa się z pięciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym, poświęconym podstawom prawnym diecezji, poruszone są zagadnienia związane z początkami biskupstwa, z ustaleniem jego terytorium, granic i uposażenia, a także problemy stolicy biskupstwa i urzędu biskupa ordynariusza. Omówiony jest w nim również udział diecezji kamienieckiej w życiu Kościoła powszechnego, a więc stosunki z metropolią i ze Stolicą Apostolską.

Znaczna część rozprawy koncentruje się na opisanu struktury organizacyjnej diecezji: rozdział drugi omawia centralne urzędy i instytucje diecezjalne (urząd biskupów pomocniczych, archidiakoniat, wikariat i oficjałat generalny, urząd administratora *sede vacante*, kapituła, kolegium wikariuszy katedralnych, seminarium duchowne i synody diecezjalne), rozdział trzeci natomiast dotyczy organizacji terytorialnej, począwszy od dekanatów, mansjonarii i prepozytur parafialnych poprzez organizację parafialną do kościołów i kaplic nieparafialnych na terenie diecezji.

Rozdział czwarty zajmuje się organizacją takich instytucji kościelnych w granicach poszczególnych parafii, jak: szkoły parafialne, szpitale, bractwa religijne, kapelanie i promotorie brackie oraz beneficja proste – altarie.

¹⁸ Vol. 1-2. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1953-1954.

¹⁹ Vol. 1-14. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1959-1977.

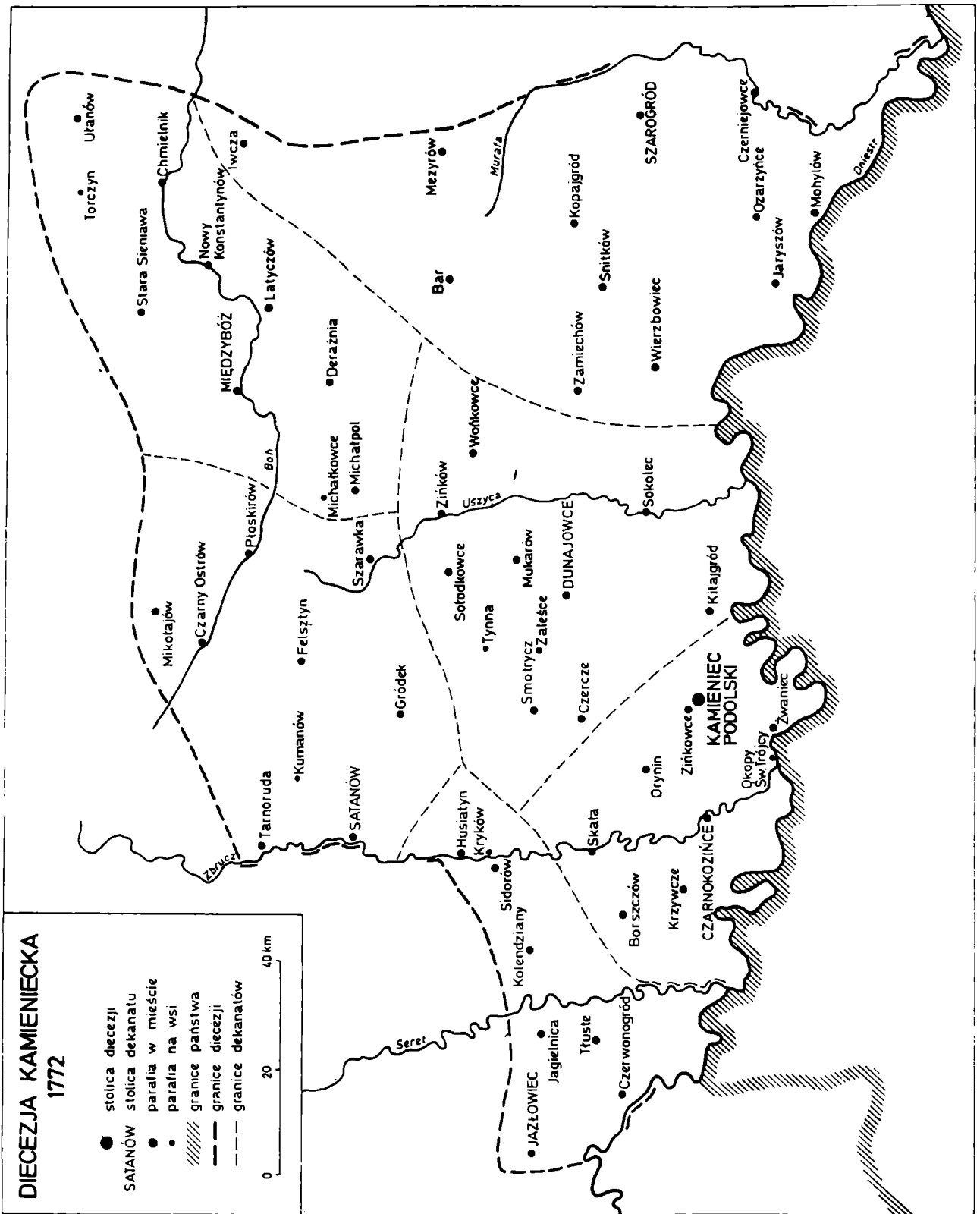
²⁰ Vol. 1-7. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1954.

²¹ Na przykład *Elementa ad fontium editiones*. Vol. 1: *Polonica ex libris Obligationum et solutionum Camerae Apostolicae ab a. 1373*. Coll. J. Lisowski. Romae 1960.

Ostatnia część rozprawy (rozdz. V) poświęcona została klasztorom zakonów męskich i żeńskich na terenie diecezji. Wprawdzie instytucje te nie wchodzi bezpośrednio w strukturę organizacyjną diecezji, jednak biorąc pod uwagę ich znamienne rolę w kształtowaniu i utrwalaniu organizacji kościelnej na terenie diecezji kamienieckiej, szczególnie zaś z uwagi na to, że prowadziły one tutaj duszpasterstwo parafialne i szkolnictwo, a także pogłębiały życie religijne, tworząc różnego rodzaju stowarzyszenia brackie i propagując wiele innych form kultu Bożego, nie można ich było pominąć. Wydaje się zresztą, że w ogóle przedstawianie organizacji diecezji bez uwzględniania działających na jej terenie instytucji zakonnych nie daje pełnego obrazu.

Do pracy dołączono mapę diecezji.

Autor czuje się zobowiązany złożyć w tym miejscu serdeczne podziękowanie ks. prof. drowi hab. Bolesławowi Kumorowi za zachętę do podjęcia badań określonych tematem rozprawy, za opiekę naukową oraz cenne uwagi merytoryczne i metodologiczne w trakcie powstawania pracy. Słowa wdzięczności kieruje również do pracowników ośrodka ABMK KUL w Lublinie, Biblioteki PAN w Krakowie i Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu za pomoc w udostępnianiu materiałów źródłowych.

Na podstawie mapy Stanisława Litaka i Zofii Zuchowskiej
 (Stanisław Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.*, Lublin 1979).

R o z d z i a ł I

DIECEZJA I JEJ PODSTAWY PRAWNE

Pierwszą grupę zagadnień, jaką podjęliśmy w niniejszej pracy, stanowią problemy związane z diecezją jako podstawową i samodzielną jednostką terytorialną organizacji Kościoła. Formowanie się istotnych elementów konstytuujących diecezję kamieniecką (fundacja, erekcja, granice, terytorium, uposażenie i zarząd oraz miejsce w ogólnej strukturze organizacji Kościoła) to zasadniczy przedmiot pierwszego rozdziału.

1. POCZĄTKI BISKUPSTWA KAMIENIECKIEGO

Diecezja kamieniecka ze względu na swe położenie geograficzne (obejmowała ona tereny najbardziej wysunięte na południowy wschód Polski, narażone na liczne wojny i napady nieprzyjacielskie) była areną osobliwych wydarzeń politycznych, które decydowały o jej egzystencji w interesującym nas okresie. Jednym ze skutków burzliwych dziejów tych terenów było bezpowrotne zniszczenie zasadniczych śladów i przekazów źródłowych, dotyczących zwłaszcza początków Podola i diecezji kamienieckiej¹. Z tego też powodu zagadnienie początkowego stadium istnienia biskupstwa kamienieckiego jest dzisiaj jednym z trudniejszych i dotychczas nie rozwiązanych problemów historiografii Kościoła w Polsce. Założenie biskupstwa jako jednostki stałej organizacji kościelnej dokonywało się z

¹ AKS. Rel 1749 s. 4: "Quis autem primaeus ecclesiae huius ac verus episcopatus et capituli fundator fuerit? Nullum vestigium acta recentiora tam capituli, quam publica huius provinciae indigunt, antiquiora etenim acta totius Podoliae partim praecedente conflagratione, partim stante possessione Turcam penitus depercut".

zasady na terenach o zorganizowanym już do pewnego stopnia życiu religijnym. Na Podolu przyczyniała się do tego działalność misyjna zakonów.

Pierwsze historyczne wzmianki o początkach katolicyzmu na tych ziemiach pojawiają się w XIII w. Najstarsza wzmianka – z około 1233 r. – dotyczy św. Jacka, apostołującego wraz z paroma towarzyszami nad Dnieprem, gdzie miał on założyć kilka klasztorów i kościołów. Wkrótce jednak efekty jego działalności zostały zniweczone przez Tatarów, a Podole zamieniono na prowincję tatarską². Dalsza działalność misyjna uwidoczniła się w połowie XIV w., z chwilą gdy Księstwo Podolskie pod wodzą książąt Koriatowiczów, pierwszych katolickich władców tych ziem, uwolniło się spod władzy Tatarów. W tym okresie powstały pierwsze konwenty dominikanów³, którzy podjęli pracę pastoralną wśród katolików zamieszkujących większe ośrodki osadnicze Podola.

O początkach powstania państewka książąt Koriatowiczów informuje kronika ruska i książąt litewskich. Mówi ona, że wielki książę Olgierd, który pobił na Sinej Wodzie Tatarów, zezwolił synom swego brata Koriata: Jerzemu, Aleksandrowi, Konstantemu i Teodorowi, by udali się na Podole, założyli tam księstwo i wybudowali gród Kamieniec⁴. Wyraźną wzmiankę o istnieniu państwa Koriatowiczów na Podolu spotykamy w relacji poselstwa Kazimierza Wielkiego do Stolicy Apostolskiej. Zachowała się ona w dokumencie papieża Klemensa VI z 14 III 1351 r. Jest tam mowa o tym, że król Kazimierz Wielki donosi kurii papieskiej w Awinionie, że zajął tak duże obszary na Rusi, iż można by tam założyć siedem wielkich biskupstw wraz z metropolią. Donosi też, że jeden z możniejszych tamtejszych książąt wraz ze swą rodziną i dworem przyjął katolicyzm, że potrzeba wielkich wysiłków, aby zajęta ziemię ochronić przed Tatarami, którzy dotąd nad nią panowali. Relacji tej nie można odnosić do Rusi Czerwonej i Wołynia, bo to byłoby przesadą.

Wspomnianym nawróconym księciem ruskim nie mógł być nikt inny tylko Aleksander Koriatowicz, władca Podola. O księciu tym wiadomo, że był katolikiem i utrzymywał ściśle kontakty z królem Kazimierzem Wielkim⁵. Ustawiczne niemal zagrożenie nowo utworzonego państewka ze strony Tatarów zmuszało Koriatowiczów do szukania oparcia w sąsiedztwie, toteż książę Aleksander zwrócił się o pomoc do Polski. O tej propolskiej polityce świadczy fakt, że gdy w 1366 r. zawarty został wieczysty pokój między Polską a Litwą, dwaj bracia Koriatowicze, Jerzy i Aleksander, opowiedzieli się po stronie Polski. Zacieśniające

² K. N i e d z i a ł k o w s k i. *Kamienieckie biskupstwo*. [W:] EKN t. 9 s. 400.

³ W. A b r a h a m. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904 s. 236, 336; *Studia nad historią dominikanów w Polsce*. Red. J. Kłoczowski. T. 1. Warszawa 1975 s. 316 n.

⁴ *Latopisiec Litwy i Kronika ruska*. Wyd. J. Daniłowicz. Wilno 1827 s. 50; W. A b r a h a m. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*. Lwów 1912 s. 4.

⁵ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 5-6.

się zawiązki Podola z Polską, podyktowane interesami politycznymi, gospodarczymi i kulturalnymi, otwierały korzystne perspektywy dla Kościoła katolickiego, dlatego na czasy Koriatowiczów przypadają pierwsze zawiązki szerszej akcji Kościoła katolickiego, zmierzającego do ugruntowania katolicyzmu na Podolu.

Za franciszkanami, osiedlonymi w Kamieńcu już w połowie XIV w., pod koniec lat siedemdziesiątych przybyli na Podole dominikanie, zakładając swe klasztory w Smotryczu (1375 r.), Kamieńcu Podolskim (przed 1378 r.) i Czerwonogrodzie (1380 r.). Ośrodki te zostały włączone do misyjnej organizacji tego zakonu, zwanego "braćmi pielgrzymującymi dla Chrystusa po ziemiach niewiernych". Oba te zakony zyskały poparcie książąt Koriatowiczów⁶. Wraz z kolonizacją i ustaleniem się bytu politycznego Podola wśród miejscowej ludności katolickiej zaczęły przejawiać się dążności do zaprowadzenia tu normalnej organizacji kościelnej z własnym biskupem. Rodzi się więc zasadnicze pytanie, kiedy i za czyją przyczyną dążenia te zostały zrealizowane. W dotychczasowej historiografii nie ma na ten temat jednoznacznej opinii. Badania historyków zrodziły kilka bardziej lub mniej uzasadnionych hipotez.

Zdaniem wielu dawniejszych historyków, m.in. K. Niesieckiego, J. Skrobiszewskiego, F. Rzepnickiego i W. Marczyńskiego, Podole już w pierwszej połowie XIV w. posiadało organizację kościelną, podległą jurysdykcji diecezji krakowskiej, natomiast odrębne biskupstwo kamienieckie zostało założone w 1370 r. za rządów Ludwika Węgierskiego, króla Polski⁷. Powyższa hipoteza wydaje się być nie uzasadniona. Przeciwno niej przemawiają dwie zasadnicze racje: po pierwsze, nie ma żadnych przekazów źródłowych, które by stwierdzały przynależność tych ziem do diecezji krakowskiej; po drugie, bulla *Debitum pastoralis officii* papieża Grzegorza XI, erygująca 13 II 1375 r. metropolię halicką, nie wylicza diecezji kamienieckiej wśród podległych jej sufraganii⁸.

Inną opinię wysunął M. Kromer, stwierdzając, że oprócz biskupstwa halickiego było odrębne biskupstwo lwowskie, którego stolicę przeniesiono do Kamieńca⁹. Wiadomo jednak, że jeszcze przed przeniesieniem stolicy arcybiskupiej z Halicza do Lwowa biskupstwo kamienieckie było sufraganią halicką, a biskupstwo lwowskie – zdaniem B. Kumora – przed 1412 r. nie istniało¹⁰.

⁶ Tamże s. 9-10.

⁷ W. Marczyński. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej*. T. 1. Wilno 1820 s. 113-116; K. Niesiecki. *Herbarz polski*. T. 1. Lipsk 1839 s. 71; F. Rzepnicki. *Vitae praesulum Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae res praecipue illorum temporibus gestae ad a. 1760 origo ecclesiarum cathedralium [...] comprehensae [...]*. T. 3. Poznań 1763 s. 162; J. Skrobiszewski. *Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium*. Lwów 1628 s. 13.

⁸ VMPL nr 964 s. 713-714.

⁹ M. Ostrowski. *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*. WPK 1:1863 s. 296.

¹⁰ B. Kumora. *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*. AMBK 18-24:1969-1972 s. 121-122.

Odmienne hipotezę wysunął L. Tołstoj, który przenosi czas powstania diecezji kamienieckiej dopiero na rok 1414, nie podając przy tym żadnych dowodów¹¹. Najnowszą próbę wyjaśnienia początków biskupstwa kamienieckiego podjął w 1912 r. W. Abraham na podstawie nowo odkrytych źródeł¹². Jego zdaniem najstarsza wzmianka o Kościele łacińskim w Kamieńcu Podolskim, mówiąca o istnieniu misyjnych ośrodków franciszkańskich, pochodzi z 1345 r.¹³ Początki organizacji diecezjalnej na Podolu sięgają według niego czasów książąt Koriatowiczów, a decydującą rolę w utworzeniu biskupstwa kamienieckiego odegrały względy polityczne i stosunek władców księstwa do Kościoła łacińskiego. Założenie biskupstwa łacińskiego w państewku o ludności rdzennie prawosławnej, w którym jednak biskupstwo prawosławne nie istniało, było przedsięwzięciem o wielkim znaczeniu, gdyż dawało katolikom przewagę w miejscowych sprawach kościelnych. Wysiłków na rzecz zaprowadzenia stałej organizacji nie należy tłumaczyć jedynie wpływami kultury zachodniej, ale również czynnikami politycznymi. Księstwo Podolskie starało się wyzwolić spod zwierzchnictwa zarówno Litwy, jak i Rusi, i związać się z sąsiadującą od zachodu Polską, by uzyskać od niej pomoc przeciw Tatarom. Tymczasem było ono uzależnione od zamiejscowej hierarchii Kościoła wschodniego, który na skutek wypadków politycznych był zdeorganizowany. Książęta Podola zaczęli w tej sytuacji zwracać się ku Rzymowi¹⁴.

Myśl utworzenia biskupstwa kamienieckiego przyświecała już królowi Kazimierzowi Wielkiemu. Ślady takiego programu znajdujemy w bulli *Attendentes innumera* papieża Klemensa VI z 14 III 1351 r., skierowanej na ręce arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Skotnickiego w odpowiedzi na propozycję króla, dotyczącą założenia na Rusi Czerwonej siedmiu biskupstw wraz z metropolią¹⁵. Zapewne do założenia oddzielnego biskupstwa łacińskiego w swoim księstwie

¹¹ L. T o l s t o j. *Catholicisme Romane en Russie*. T. 1. s. 284.

¹² Zob. przypis 4.

¹³ *Bullarium franciscanum*. T. 5. Ed. C. Eubel. Romae 1906 s. 602. Wcześniejsze wzmianki uważa się za bezpodstawne. Błędna jest więc wiadomość o biskupie kamienieckim Piotrze herbu Powąła, zmarłym w 1302 r., jak podaje Sz. Okolski (*Russia florida* t. 2 s. 59). Imię to należy odnieść do Piotra, biskupa kamienieckiego na Pomorzu. Nie ma też uzasadnienia wzmianka zawarta w dokumencie u J. Skrobiszewskiego (*Vitae archiepiscoporum* s. 13), jakoby biskup lubuski Stefan w 1320 r. poświęcił w obecności bpa Nankiera z Krakowa, Gerarda z Włocławka i Benedykta Czanadzkiego kościół franciszkanów w Kamieńcu Podolskim, gdyż dokument ten odnosi się do innej miejscowości o nazwie Kamieniec, z której powstał później Nowy Sącz (A b r a h a m. *Powstanie organizacji* t. 1 s. 200 przypis 5).

¹⁴ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 11.

¹⁵ VMPL I nr 702 s. 531–533: "[...] pro parte [...] Casimiri Regis Poloniae illustris per certos ipsius nuncios propositum extitit coram nobis, idem Rex, divino mediante auxilio non sine gravibus sumptibus et expensis infidelium Ruthenorum terras sive Ducatus in ouibus possunt constitui et creari septem diffusi episcopatus cum suo Metropolitano [...]".

zmierzał również Aleksander Koriatowicz. Niestety, są to tylko przypuszczenia, nie mamy na to żadnych dowodów.

Skuteczną próbę założenia diecezji łacińskiej podjęli dwaj następni książęta podolscy: Konstanty i Bazyli. Skierowali oni pismo do papieża Urbana VI z prośbą o założenie na terenie ich państwa odrębnego biskupstwa łacińskiego z siedzibą w Kamieńcu Podolskim¹⁶. W uzasadnieniu swej prośby wskazywali, iż w granicach ich księstwa mieszka wielka liczba katolików, którzy nie mają własnego biskupa. Papież, nie biorąc pod uwagę sytuacji politycznej Podola, wydelegował w tej sprawie kard. Dymitra, arcybiskupa Ostryhomia na Węgrzech, polecając mu, aby w porozumieniu z "biskupem 5 Kościołów" przeprowadził proces apostolski w związku z ewentualną erekcją nowej diecezji kamienieckiej. Pierwszym biskupem z woli papieskiej miał być ustanowiony niejaki "A", który ponoć przebywał w tych stronach od dłuższego czasu¹⁷. Wspomniany w akcie papieskim "biskup 5 Kościołów", Walentyn, należał do wybitnych członków episkopatu węgierskiego. Purpurę kardynalską otrzymał prawdopodobnie przed 1385 r. od papieża Urbana VI¹⁸. Okoliczność, że w liście papieskim bp Walentyn nie miał jeszcze tytułu kardynała, pozwala sądzić, że dokument ten został wydany w latach 1379–1384. Daty tej, niestety, bliżej nie można oznaczyć ze względu na niepewność daty legacji i kardynalatu Dymitra¹⁹. Choć nie posiadamy dokumentu wykonawczego do zlecenia papieskiego, to jednak na podstawie powyższych przekazów źródłowych początki biskupstwa kamienieckiego należy łączyć z osobą kard. Dymitra. Tak więc – zdaniem Abrahama, popartym

¹⁶ Dokument nie datowany, pochodzi zapewne z czasów papieża Urbana VI (1378-1389). Znajdował się w Archiwum Państwowym w Iłanowerze (sygn. Y 12 vol. 1 fol. 44 V-45). Zob. A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 12-13.

¹⁷ Tamże s. 12–13: "Sane nuper pro parte dil. fil. nobilium virorum C. et B. ducum Podolie peticio nobis exhibita continebat, quod in terris ducatus suorum Podolie est magna multitudo christianorum a multis iam retroactis temporibus congregata et quod ipsi christiani nullum [habent] episcopum et pastorem, qui ipsos in spiritualibus gubernet et regat et quod predictus ducatus multum distat ab omnibus episcopalibus sedibus illarum partium, quare pro parte ipsorum ducum nobis fuit humiliter supplicatum ut cum in dicto eorum ducatu sit quoddam oppidum insigne quod Camenez nuncupatur et ne christiani predicti paciantur in spiritualibus detrimentum, predictum opidium in civitatem erigere et inibi ecclesiam cathedralem contituere et ibi aliquem catholicum antistitem deputare de benignitate apostolica dignemur. Nos igitur de premissis certam notitiam non habentes, et intentis desideriis affectantes cultum divini niminis et christianam fidem nostris temporibus feliciter adaugeri, huiusmodi supplicationibus inclinati, circumspectioni tue, de qua in hiis et allis plenam in domino fiduciam obtinemus, per apostolica scripta committimus et mandamus, quatenus de premissis, auctoritate nostra diligenter te informes, et si per informationem huiusmodi, habito super hoc per te consilio Ven. fratris nostri Episcopi Quinque ecclesien-sis et aliorum de quibus tibi videbitur et prudentie tue visum fuerit, expedire, quo premissis fiat auctoritate nostra prefatum opium in civitatem erigas et ibidem ecclesiam cathedralem constituas et deinde postquam huiusmodi erectionem freceris de persona dil. fil. A de [...] [qui] in partibus illis multis annis, ut asseritur est laudabiliter conversatus [...] eidem ecclesie preficias in episcopum et pastorem [...]"

¹⁸ HC t. 1 s. 23; A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 13.

¹⁹ Tamże s. 13-14.

przez B. Kumora – diecezja kamieniecka została założona między 1379 a 1384 r., a najpóźniej z chwilą śmierci kardynała, tj. w 1386 r., przed ostatecznym wcieleniem Podola do Polski (1387 r.)²⁰. Za tą opinią opowiada się również miejscowa tradycja, która wiąże czas powstania diecezji z okresem przed ostatecznym wcieleniem Księstwa Podolskiego do Polski²¹. Dodatkowym argumentem przemawiającym za przyjęciem powyższego twierdzenia jest fakt, iż bp Aleksander znajduje potwierdzenie w źródłach jako pierwszy z biskupów kamienieckich. Imię jego zgadza się z inicjałem "A", wymienionym w dokumencie papieża Urbana VI. Nie można wykluczyć możliwości, że kard. Dymitr nie zdołał przed śmiercią załatwić sprawy erekcji biskupstwa, ale i wówczas dokument papieski nie straciłby podstawowego znaczenia. Wystarczyło bowiem – czy to ze strony książąt Koriatowiczów, czy też później ze strony polskiej – już po zajęciu Podola powołać się na ten dokument i uzyskać w Stolicy Apostolskiej nominację innego delegata. W zasadzie akt ten pozostaje zasadniczym dokumentem określającym początki diecezji kamienieckiej. Nie ulega jednak wątpliwości, że o ustaleniu bytu owego biskupstwa można było mówić dopiero od chwili, gdy Podole zyskało katolickich władców²².

Wraz z utworzeniem biskupstwa pojawiała się sprawa jego przynależności metropolitalnej bądź też uznania jego bezpośredniej zależności od Stolicy Apostolskiej. Powołanie delegacji biskupów węgierskich do założenia biskupstwa kamienieckiego było wyrazem silnie zaznaczających się na Podolu wpływów ze strony Węgier, zmierzających do oderwania ziem ruskich od Polski i przyłączenia ich do Węgier. Jaki był stosunek do tych planów książąt Podola, trudno osądzić. Należy wątpić o ich przychylności, znając zażyłe stosunki Konstantego Koriatowicza z Krakowem. Wydaje się przeto, że istnienie metropolii halickiej od początku wykluczało inną przynależność nowo powstałej diecezji niż do Halicza. Tak więc powierzenie sprawy erekcji biskupstwa w ręce kard. Dymitra, prymasa Węgier, nie przesądzało bynajmniej o podporządkowaniu diecezji kamienieckiej metropolii ostrzyhomskiej na Węgrzech.

Związek diecezji z metropolią halicką wyraźnie potwierdzają najstarsze zachowane dokumenty. Antypapież Jan XXII, zarządzający w bulli *In eminenti specula* z 20 VIII 1412 r. przeniesienie stolicy metropolitalnej z Halicza do Lwowa, zaliczył biskupstwo kamienieckie do biskupstw sufragalnych tejże metropolii²³. O wcześniejszych związkach biskupstwa kamienieckiego z metropolią

²⁰ Tamże; K u m o r. *Granice* s. 135.

²¹ Rel. 1749 s. 2: "Ex traditione sola vulgari a ducibus Lithuaniae de familia Koriatovicze daeredibus Podoliae ante unionem istius provinciae cum Regno Poloniae fundata fuisse perhibetur"; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 36.

²² A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 14.

²³ VMPL II nr 8 s. 5-6.

halicką świadczy wzmianka z 19 VI 1406 r., zawarta w dokumencie arcybiskupa halickiego Jakuba. Dokument ten wśród świadków wymienia "Aleksandra Bożej i Stolicy Apostolskiej opatrności biskupa kamienieckiego"²⁴. Innym potwierdzeniem jest prowizja Andrzeja z Bazylei, następcy bpa Aleksandra, przez Stolicę Apostolską z 5 V 1411 r. i polecenie go arcybiskupowi halickiemu jako jego sufragana²⁵

2. TERYTORIUM I GRANICE DIECEZJI

Utworzenie biskupstwa to stworzenie odrębnej jednostki administracyjnej Kościoła, której należało wyznaczyć ściśle określone terytorium. Podstawę prawną ustalenia granic terytorialnych diecezji stanowiła z zasady bulla erekcyjna, wydawana przez Stolicę Apostolską. Odnośnie do diecezji kamienieckiej nie posiadamy jednak tego zasadniczego dokumentu. W związku z tym nie tylko początki diecezji, ale i pierwotne jej granice nie są dostatecznie znane. Nie wiadomo zresztą, czy nawet w wypadku gdyby bulla erekcyjna zachowała się, znalazłbyśmy granice nowo utworzonej diecezji, bowiem na przykład bulla *Debitum pastoralis officii* papieża Grzegorza XI (12 II 1375 r.) nie zakreślała granic żadnej z czterech wymienionych w niej diecezji (Halicz, Przemyśl, Chelm i Włodzimierz).

Wysiłki książąt Koriatowiczów zmierzające do utworzenia nowego biskupstwa pozwalają przypuszczać, iż pierwotnie granice diecezji obejmowały obszar całego Księstwa Podolskiego (później woj. podolskie), które w połowie XIV w. wyzwoliło się spod jarzma Tatarów i usamodzielnilo się pod rządami Koriatowiczów. Pod względem geograficznym leżało ono na południowym wschodzie Polski, w dorzeczu Dniepru i Bohu²⁶. W XVI stuleciu obszar całego województwa podolskiego obejmował 19 152 km², a w końcu XVIII w. – 19 700 km². W jego skład wchodziły trzy powiaty: kamieniecki, latyczowski i czerwonogrodzki²⁷. Ziemia podolska była w dużym stopniu pokryta lasami. Znajdowało się tu wiele rzek. Warunki naturalne zapewniały zamieszkałej tam ludności zasadnicze źródło utrzymania. Ze względu na urodzajne ziemie (najbardziej żyzne gleby w Polsce) i liczne bogactwa, mimo wielu wojen i zniszczeń, Podole było terenem atrakcyjnym do osiedlania się. Ściągała tu nieustannie ludność z centralnych dzielnic

²⁴ W. A b r a h a m. *Jakub Strepa arcybiskup halicki 1391–1409*. Kraków 1908 s. 110 (Dodatek nr 10); K u m o r. *Granice* s. 135.

²⁵ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 15 przypis 3.

²⁶ *Źródła dziejowe*. Wyd. A. Jabłonowski. T. 19. Warszawa 1889 s. 12.

²⁷ Tamże; W. M ü l l e r. *Diecezje w okresie potydenckim*. [W:] KP t. 2. Kraków 1969 s. 75.

Rzeczypospolitej²⁸. W rezultacie silnej migracji ludność tych terenów, w dużym stopniu napływowa, była skupiskiem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. Mieszkali tu Polacy, Rusini, Niemcy i Mołdawianie. W późniejszym okresie pod względem wyznaniowym najliczniej reprezentowani byli prawosławni, następnie żydzi, katolicy, protestanci i mahometanie²⁹. Gęstość zaludnienia poszczególnych regionów zależała w dużej mierze od stopnia ich zabezpieczenia przed najazdami nieprzyjacielskimi. Najgęściej zaludnione było centrum Podola (okolice Kamieńca Podolskiego) oraz zachodnia część województwa (pow. czerwogrodzki)³⁰.

Stan zaludnienia w ciągu całego omawianego okresu ustawicznie się zmieniał, na co wpływały liczne wojny i najazdy, które niszczyły podstawy bytu materialnego, zagrażały bezpieczeństwu i hamowały wzrost liczby ludności. Akcja osadnicza na Podolu rozpoczęła się na wielką skalę w XVI i na początku XVII w. Działalność kolonizacyjną podejmowały liczne rody magnackie i szlacheckie, przede wszystkim: Buczaccy, Jazłowieccy, Kamienieccy, Ostrogscy, Potoccy i Zamoyscy. Największą rolę odegrała rodzina Zamoyskich, zakładając miasta i osiedlając w nich mieszkańców z nad Wisły i Sanu. Dzięki Zamoyskim powstały takie miasta, jak Płoskirów, Gródek i Szarogród³¹. Kolonizowanie Podola popierali również biskupi kamienieccy, m.in. bp Paweł Wołucki osadził wieś Pawłowce³², bp Franciszek Kobielski – wieś Porajówkę³³, a bp Stefan Rupniewski założył miasto Zinkowce, osiedlając w nim Mazurów³⁴.

Brak stabilizacji politycznej i gospodarczej nie sprzyjał rozwojowi organizacji, jak i ostatecznemu ustaleniu granic terytorialnych województwa. Jeszcze w XV w. podstawową jednostką administracyjną dla poborów skarbowych na Podolu było starostwo. Nie istniały tu – jak w innych częściach Polski – powiaty i parafie³⁵. O niestabilizowaniu granic terytorialnych może świadczyć fakt, iż w spisie dzierżawców dożywotnich z 1483 r. do Podola wliczone było starostwo trembowelskie z województwa ruskiego³⁶. Ta fluktuacja granic między województwem ruskim a podolskim wpływała również na niestałość granic jednostek organizacji kościelnej.

²⁸ L. B o r a t y Ń s k i. *Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji z archiwum kongregacji del Concilio w Rzymie*. Kraków 1916 s. 7; M a r c z y Ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 155 n.

²⁹ SGKP t. 8 s. 442.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże t. 2 s. 818-819; t. 9 s. 53; t. 11 s. 802.

³² PANKr. Odpisy akt kapitulnych [...] s. 171.

³³ SGKP t. 8 s. 812.

³⁴ Tamże t. 14 s. 622.

³⁵ A. J a b ł o n o w s k i. *Podole u schyłku XV wieku*. "Ateneum" 2:1880 s. 533.

³⁶ Z. G l o g e r. *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Kraków 1900 s. 239.

W XV i XVI stuleciu wiele parafii łacińskich na pograniczu obydwu województw należało do diecezji kamienieckiej, ale pewna ich liczba do archidiecezji lwowskiej. Na skutek zmian granic administracyjnych diecezja kamieniecka w końcu XVI w. utraciła na rzecz archidiecezji lwowskiej parafię Kopyczyńce ze wsią Kociubińce (fundacji Jakuba Kopyczyńskiego z 1443 r.), która w XV w. należała do diecezji kamienieckiej, o czym świadczy fakt, iż nie było o niej wzmianki w lwowskich aktach konsystorskich z XV w. Według relacji abpa J. D. Solikowskiego (1595 r.) parafia ta miała się znajdować na "krańcach granic diecezji kamienieckiej", a przed 1600 r. syn Kopyczyńskiego Mikołaj oddał ją Kościołowi katolickiemu pod jurysdykcję arcybiskupa lwowskiego³⁷.

W tym samym stuleciu diecezja kamieniecka utraciła na rzecz archidiecezji lwowskiej parafię Tłuste wraz z kościołem parafialnym. Prawdopodobnie na początku XVII w. wróciła ona pod jurysdykcję biskupa kamienieckiego, pod koniec XVII w. znalazła się jednak ponownie w granicach archidiecezji lwowskiej³⁸. W drugiej połowie XVI w., po upadku diecezji w Serecie, granice diecezji kamienieckiej zostały poszerzone w części południowej przez objęcie jurysdykcją biskupów kamienieckich Mołdawii. Informuje o tym relacja Jerzego Vasariego, sekretarza biskupa kamienieckiego Dionizego Socygniowskiego, do Wincentego a Portico, nuncjusza papieskiego w Polsce³⁹. Powyższą wzmiankę o poszerzeniu jurysdykcji biskupów kamienieckich na Mołdawię potwierdzają również akta kapituły kamienieckiej z 1598 r.⁴⁰, jak też relacja bpa Pawła Wołuckiego do Rzymu z 1606 r.⁴¹

Jakkolwiek przekonywające są źródła dotyczące pełnienia jurysdykcji nad Mołdawią przez biskupów kamienieckich, to jednak rzeczą sporną i do dziś nie wyjaśnioną pozostaje, w jakich ramach czasowych była ona faktycznie wykonywana. Najwcześniej uprawnienia te wzmiankowane były w 1571 r. w relacji Vasariego⁴². Trudna do ustalenia jest jednak data końcowa. Zdaniem B. Kumora

³⁷ K u m o r. *Granice* s. 136.

³⁸ Tamże s. 137

³⁹ VMPL II nr. 809 s. 762: "Notifico Dominationi Vestrae Romae nomine dicti Episcopi, qualiter Michael Thabuk Fegedinus, praedicator facundissimus Ungarus, qui habitat in Tawos Moldaviae in confinibus Transilvaniae, ad notitiam deduxit praedicto Episcopo de Camienec [...] duo milia hominum in circa sunt conversi ad fidem Catholicam, qui prius sequebantur haeresim Joannis Hus, et propterea a praedicto Rmo Episcopo, petiit dictus Michael Thabuk ad dicta loca transmitti presbyteros consecratos pro formanda catholica religione. Item qualiter praefatus Rmus Episcopus creavit usque ad duodecem presbyteros, et illos transmisit ad dicta loca sub custodia dicti Michaelis Thabuk, qui est in dictis locis plebanus et concinator supremus".

⁴⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych [...] s. 13: "Et primum quod attinet ad iurisdictionem provinciae Moldaviae, quam olim adiunctam episcopatu Camenecensi [...]".

⁴¹ AKS. Rel. 1606 k. 288.

⁴² VMPL II nr. 809 s. 762.

biskupi kamienieccy utracili tę władzę z chwilą powstania biskupstwa w Bakowie (1591 r.)⁴³. Natomiast J. Reychman stwierdza, iż już w 1588 r. papież Sykstus V powierzył jurysdykcję nad Mołdawią J. D. Solikowskiemu, arcybiskupowi lwowskiemu, wyraźnie podając, że diecezja bakowska jest sufraganią lwowską⁴⁴. Biskup kamieniecki Paweł Wołucki w dziesięć lat później (1598 i 1599 r.) przeciwstawił się przeprowadzeniu wizytacji generalnej w Mołdawii przez arcybiskupa lwowskiego Solikowskiego, chociaż pretensje te zostały uznane przez Rzym za bezpodstawne⁴⁵. Również z relacji bpa Wołuckiego do Rzymu z 1606 r. wynika, jakoby cała Mołdawia należała do diecezji kamienieckiej⁴⁶. Najbardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że władza biskupów kamienieckich nad Mołdawią zanikła faktycznie z chwilą wakansu stolicy biskupiej w Kamieńcu w latach 1591–1594, po translacji bpa Stanisława Gomolińskiego na stolicę biskupią w Chełmie (31 VII 1591 r.)⁴⁷. W tym czasie z polecenia prymasa Polski Stanisława Karnkowskiego diecezję kamieniecką wizytował J. D. Solikowski, który też przejął administrację nad Mołdawią. Sądzić należy, iż od tego momentu jurysdykcja nad Mołdawią pozostawała w ręku arcybiskupa lwowskiego, choć biskupi kamienieccy przez dłuższy czas nie godzili się z tym faktem.

Pierwsze linearne granice diecezji kamienieckiej wyznaczył dopiero w 1717 r. bp Stefan Rupniewski w czasie generalnej wizytacji diecezji⁴⁸. Obejmowały one województwo podolskie, a więc trzy powiaty: latyczowski, kamieniecki i czerwono-ogrodzki. Odtąd diecezja graniczyła od strony wschodniej z oficjatem braclawskim, należącym do diecezji łuckiej. Linie graniczną tworzyły parafie: Chmielnik, Meżyrów, Szarogród, Czerniejowce i Mohylów nad Dnieprem. Na południu granica z diecezją bakowską przebiegała w kierunku zachodnim wzdłuż rzeki Dniestr aż do Czerwonogrodu, zaś linię graniczną z archidiecezją lwowską tworzyły parafie: Gródek, Czerwonogród, Jazłowiec nad Strypą, Jagielnica, Sidorów i Husiatyn. Od północy granicę z diecezją łucką stanowiły parafie: Czarny Ostrów, Mikołajów, Międzybóż, Stara Sieniawa i Ułanów⁴⁹. Takie granice diecezji przetrwały do końca XVIII w.

Na mocy traktatu rozbiorowego z 1772 r. część Podola (47 mil²) znalazła się pod panowaniem Austrii. Pod względem administracji kościelnej teren ten obej-

⁴³ K u m o r. *Granice* s. 135.

⁴⁴ J. R e y c h m a n. *Biskupstwo bakowskie w świetle historiografii rumuńskiej*. NP 4:1948 s. 330.

⁴⁵ Tamże. s. 336.

⁴⁶ A K S. Rel. 1606 k. 288; *Documente provitoare la istoria Romanilor*. T. 8. Ed. J. Hurmuzaki. Bucarestii 1909 s. 307.

⁴⁷ I I C t. 3 s. 148; L. S z o s t k i e w i c z. *Katalog biskupów obrządku łacińskiego przedrozbiorowej Polski*. [W:] SPM t. 1. Romae 1954 s. 459.

⁴⁸ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 306.

⁴⁹ Tamże; K u m o r. *Granice* s. 137.

mował większą część dekanatu czarnokoziemieckiego (parafie: Okopy św. Trójcy, Krzywce, Piszczatyńce, Borszczów i Skala, a nadto połowa parafii Czarnokozińce), cały dekanat jazłowiecki (parafie: Husiatyn, Sidorów, Kolędziany, Jagielnica, Jazłowiec, Tłuste, Czerwonogród, Gródek-Kuślaków, Zaleszczyki – tu parafia powstała dopiero w 1784 r.) oraz parafię Tarnoruda z dekanatu satanowskiego. Z dekanatu jazłowieckiego pozostała przy Polsce tylko parafia Kryków⁵⁰. Mi no nowej sytuacji politycznej biskupi kamienieccy do końca XVII w. nadal faktycznie sprawowali jurysdykcję nad całą diecezją wraz z jej częścią "galicyjską". Ze strony władz austriackich już w 1780 r. były wysuwane projekty włączenia tej części diecezji kamienieckiej do archidiecezji lwowskiej, a dekretami cesarza Józefa II z 29 I i 13 II 1782 r. została ona do niej inkorporowana. W niedługim czasie jednak bp Adam Krasiński za pośrednictwem Gubernium Lwowskiego uzyskał 17 VI 1783 r. decyzję rządu austriackiego, mocą której przywrócono mu jurysdykcję kościelną nad "galicyjską" częścią diecezji *ad Vitae tempus*, pod warunkiem stałego w niej zamieszkiwania⁵¹.

W ramach reorganizacji terytorialnej archidiecezji lwowskiej w 1786 r. zaszyły pewne przesunięcia na granicy z diecezją kamieniecką. Stolica Apostolska nie zaaprobowała jednak tych zmian. Do diecezji kamienieckiej włączono wówczas parafię Czortków z archidiecezji lwowskiej – w zamian za to parafie Husiatyn i Tarnoruda przeszły pod jurysdykcję arcybiskupa lwowskiego⁵².

Nową sytuację polityczną przyniósł drugi rozbiór Polski w 1793 r. Podole z wyjątkiem części "galicyjskiej" znalazło się pod panowaniem Rosji. W dwa lata później mocą ukazu Katarzyny II z 27 IX 1795 r. diecezja kamieniecka została zniesiona, a jej terytorium wcielone do nowo utworzonej diecezji latyczowskiej. W 1797 r. car Paweł I przywrócił diecezję kamieniecką⁵³. Delegat apostolski, W. Litta, dekretem *Summus pontifex* z 8 VIII 1798 r. zakreślił jej nowe granice. Objęła ona tereny nowo utworzonej przez cara Pawła I w 1796 r. guberni podolskiej, w której skład wchodziło dawne województwo podolskie bez części "galicyjskiej" oraz Braclawszczyzna⁵⁴. Przywrócona do życia diecezja kamie-

⁵⁰ PANKr. *Materiały [...] ks. Jana Fijałka dotyczące historii [...] T. 1; W. Chotkowski. Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy. T. 1. Kraków 1909 s. 306.*

⁵¹ K u m o r. *Granice* s. 184.

⁵² *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794.* Wyd. T. Długosz. Lwów 1937 s. 132.

⁵³ K u m o r. *Granice* s. 185.

⁵⁴ *Akty i gramoty o istroistwie i uprawnienij Rymkokatoliczeskoj Cerkwi w Imperii Rossijskoj i Carstwie polskom.* Petersburg 1849 s. 89–93; A. J. R o l l e. *Zameczki podolskie na kresach multańskich.* T. 2. Kraków 1880 s. 137–138. Dalsze poszerzenie granic diecezji nastąpiło w 1799 r. przez włączenie do niej części powiatu balckiego z około 1000 wiernych (K u m o r. *Granice* s. 185). W latach 1809–1814 biskupi kamienieccy posiadali uprawnienia jurysdykcyjne nad okręgiem tarnopolskim, należącym w tych latach do Rosji (R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 138). Po otrzymaniu przez Rosję na mocy pokoju w Bukareszcie z 12 V 1812 r. Besarabii od Turcji abp Siostrzeńcewicz, jako metropolita całej Rosji, delegował władzę

niecka w nowych już granicach została potwierdzona przez papieża Piusa VI bullą *Maximus undique pressi calamitatibus* z 15 XI 1798 r.⁵⁵ Pod względem administracji kościelnej tworzyły ją tereny dawnej diecezji z wyjątkiem części "galicyjskiej", która przeszła pod administrację arcybiskupa lwowskiego (w 1800 r. w części tej było 11 parafii)⁵⁶, oraz trzy dekanaty (11 parafii) z okręgu braclawskiego, należące dotychczas do diecezji luckiej⁵⁷.

3. UPOSAŻENIE

Jednym z istotnych czynników, w dużej mierze decydującym o roli i znaczeniu diecezji, były jej podstawy materialne, czyli stałe uposażenie. Miało ono znaczny wpływ na sprężystość działania centralnych i terenowych organów władzy diecezjalnej. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce dobra ziemskie biskupów stanowiły wspólną podstawę uposażenia zarówno biskupa, jak i kapituły katedralnej. Już w XI w. jednak – zdaniem ks. J. Nowackiego – nastąpił podział majątku pomiędzy biskupa i kapitułę. W ten sposób wykształciły się odrębne dobra stołowe biskupstwa i kapituły⁵⁸. Dobra stołowe biskupie stanowiły niezbywalną własność diecezji oraz podstawę utrzymania biskupów ordynariuszy i ich dworów. Zgodnie z przepisami prawa kościelnego nie mogły być one uszczuplane ani przez sprzedaż, ani w drodze trwałej darowizny⁵⁹. Z dochodów płynących z tych dóbr biskupi byli zobowiązani do świadczeń na budowę i konserwację katedry oraz na inne kościoły w diecezji, będące pod patronatem biskupim, a także do pokrywania ciężarów podatkowych wobec państwa (*subsidium charitativum*)⁶⁰.

Z powodu braku dokumentów fundacyjnych nie można dokładnie określić, jakie było pierwotne uposażenie biskupstwa kamienieckiego. Najwcześniejsze

jurysdykcyjną nad tymi terenami biskupom kamienieckim. Biskupi ci posiadali ją od 1814 do 1848 r., tj. do chwili utworzenia diecezji tyraspolskiej (M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 116). W takich granicach pozostała diecezja kamieniecka aż do ponownego jej zniesienia przez cara Aleksandra II (5 VI 1866 r.) i włączenia jej do biskupstwa luckiego i zytomierskiego. Papież Pius IX dekretem Kongregacji tłumaczy Soboru Trydenckiego *Innotuit iam Apostolicae Sedi* z 3 V 1867 r. powierzył tymczasowy zarząd diecezji kamienieckiej biskupowi luckiemu i zytomierskiemu (K u m o r. *Granice* s. 186).

⁵⁵ Tamże s. 185.

⁵⁶ W. Z a c h a r i a s i e w i c z. *Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini*. Wiedeń 1844 s. 14-15.

⁵⁷ K u m o r. *Granice* s. 185.

⁵⁸ J. N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2.: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964 s. 133.

⁵⁹ W. M. P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 3. Wien 1959 s. 404 n.

⁶⁰ J. M a t u s z e w s k i. *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do 1381 roku*. [W:] *Prace Komisji Historycznej PTPN*. T. 10. Poznań 1936 s. 129-133.

przekazy o dotacji biskupstwa pochodzą dopiero z czasów wielkiego księcia Witolda, czyli z pierwszej połowy XV stulecia, ale być może diecezja posiadała wcześniejsze uposażenie już z czasów książąt Koriatowiczów. Można bowiem przypuszczać, że biskupstwo uposażyli jego fundatorzy – książęta podolscy Konstanty i Bazyli. Nie wiadomo jednak, jakie dobra stanowiły owo pierwotne uposażenie, ponieważ – jak już wspomniano – pierwszą źródłowo potwierdzoną dotacją na rzecz biskupstwa kamienieckiego jest nadanie wielkiego księcia Witolda. Zdaniem W. Abrahama miało ono nastąpić przypuszczalnie z chwilą wybudowania katedry w Kamieńcu Podolskim za rządów bpa Pawła, a więc przed śmiercią Witolda. Z okresu wcześniejszego, zanim bp Paweł objął biskupstwo, nie posiadamy żadnej wyraźnej wzmianki o istnieniu katedry w Kamieńcu. Informacje o plebanach kamienieckich z 1406 i 1428 r. wskazywałyby, że katedra wówczas jeszcze nie istniała⁶¹. Podstawą Witoldowego uposażenia, które znamy dopiero z dokumentu króla Jana Olbrachta z 29 IX 1498 r., potwierdzającego owo nadanie było 27 następujących miejscowości: Kosowice, Mikulińce, Woskresieńce, miasto wraz z zamkiem w Czarnokozińcach, Zalesie, Niwra Mała, Wojkowce, Michałków, Uście, Pusze i Zinkowce w powiecie kamienieckim, miasto i wieś Cyrucz, wsie Zagórze, Tyśmienniczany, Nichina, Chropotowa, Demkowce, Nosakowce w powiecie smotryckim, Karczmarzowce, Popowce, Waszyłowce, Hawdykowce, Kanczyńce i Mikulińce w powiecie roweńskim (barskim) oraz Pszczona w powiecie winnickim i Matnowce w powiecie braclawskim⁶². Powyższe nadanie potwierdzili późniejsi królowie: Aleksander w 1501, Zygmunt w 1555 oraz Stefan Batory w 1583 r.⁶³ W XV i XVI stuleciu wskutek ustawicznych wojen wiele wiosek biskupich, podobnie jak inne wioski na terenie całego Podola, zostało zniszczonych⁶⁴. Liczba wiosek ustawicznie się zmieniała. Z rejestrów poborowych z XVI w. wynika, iż w ciągu pięciu lat różnice w liczbie wiosek na całym Podolu dochodziły do 200 osad. Rejestry poborowe z 1566 r. wymieniają dziesięć wiosek biskupich (Chropotowa, Demkowce, Nihin, Zalesie, Sustowce, Uście, Hrossowa, Zinkowce, Niwra Nowa i Niwra Stara), w rejestrach z 1578 i 1583 r. jest mowa ponadto o trzech innych wsiach (Czercze, Iwanic i Noszakowce)⁶⁵. Inwentarz dóbr stołowych z 1595 r. podaje nazwy tylko dziewięciu wsi⁶⁶.

⁶¹ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 17.

⁶² MRPS II nr 1305 s. 82; W. G ó r s k i. *Powiat mohylowski w guberni podolskiej*. Kraków 1902 s. 124.

⁶³ O s t r o w s k i. *Historyczny rys* s. 535-536.

⁶⁴ J a b l o n o w s k i. *Podole u schyłku XV wieku* t. 2. s. 536-537.

⁶⁵ *Źródła dziejowe* t. 19 s. 106; L. B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa 1920 s. 97.

⁶⁶ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 165–171. Nie ma w inwentarzu trzech wsi: Sustowców, Uścia i Horossowy.

W drugiej połowie XVI w. dobra stołowe biskupstwa kamienieckiego stanowiły dwie włości: czarnokozienicka, o powierzchni 240 mil², rozciągająca się po obu stronach rzeki Zbrucz, obejmująca jedno miasto i 13 wsi, oraz karczmarzowska, będąca rozległym pustkowiem między Murafą a Maraszką, a ponadto dwie osady: Chropotowa nad rzeką Jampolczyk i Demkowce nad górnym Żwańcem⁶⁷. Rozrzucenie tych dóbr oraz ich częste zniszczenia wojenne sprawiały, iż przynosiły one bardzo niewielkie dochody, i to głównie tylko te, które były położone bliżej Kamieńca Podolskiego. Włości Karczmarzowce nie dawały prawie żadnych dochodów⁶⁸. Z tego też powodu bp Marcin Białobrzeski dokonał w 1578 r. zamiany tych ostatnich dóbr z królem Stefanem Batorym. Za wsie Karczmarzowce, Popowce, Wasilkowce, Haudikowce, Kaczyńce i Mikulińce otrzymał parafie w Zambrowie na Mazowszu i w Łosicach na Podlasiu oraz altarię z prebendą na zamku królewskim w Rawie⁶⁹. W pięć lat później (19 II 1583 r.) bp Białobrzeski dokonał trwałej zamiany włości karczmarzowskiej z Janem Zamoyskim. W myśl umowy biskup wraz z kapitułą zrezygnował wieczyście na rzecz Zamoyskiego z włości Karczmarzowce, kanclerz zaś oddał w zamian biskupstwu kamienieckiemu część Pragi pod Warszawą. Dnia 5 IX 1583 r. król Stefan Batory potwierdził zamianę zaznaczając, że dobra karczmarzowskie, narażone na częste najazdy nieprzyjacielskie i mające w związku z tym mało ludności, która nie może się w nich na stałe osiedlać, przynoszą znikome dochody biskupowi, Rzeczypospolitej zaś ze względów strategicznych ogromnie zależy na posiadaniu tych terenów, by w ten sposób zabezpieczyć kraj przed wrogami⁷⁰.

Wraz z postępującą falą zniszczeń i wyludniania osiedli na skutek wojen biskupi kamienieccy podejmowali wielokrotnie od nowa akcje osadnicze na swych terenach. Tak na przykład bp Paweł Wołucki w miejsce zniszczonej w 1556 r. wsi Michałków założył wieś Pawłowce⁷¹, w XVIII w. bp Stefan

⁶⁷ *Źródła dziejowe* t. 19 s. 106.

⁶⁸ L. Białkowski. *Na rubieżypolsko-ukrainnej*. KII 39: 1925 z. 4 s. 596-597; Górski. *Powiat mohylowski* s. 122-123.

⁶⁹ AJZ t. 1. Wyd. W. Sobieski. Warszawa 1904 s. 500; Górski. *Powiat mohylowski*. s. 125-126; Białkowski. *Na rubieży* s. 597.

⁷⁰ AJZ t. 3. Wyd. J. Siemieński. Warszawa 1909 s. 483: "[...] Capitulo pro nunc et pro tempore existenti bona sua et districu Varsaviensi consistentia in littare fluminis Vistulae sub Varsovia sitam cum omnibus [...] agris, pratis [...] emeonibus in eadem sorte villae Praga residentibus [...] eorumque laboribus, censibus, datiis et quibuslibet cum omni iure [...] nec non cum omnibus utilitatibus eam videlicet sortem [...] est [...] inscribit et resignat perpetue et in aevum, Respectu quorum bonorum seu sortis praefatae commutationis praenominatus Rmus Episcopatus una cum praenominatis duobus canonicis ex capitulo [...] praefato [...] cancellario bona videlicet haereditatem desertam dicam Karczmarzowce una cum omnibus eiusdem attinentiis et pertinentiis villisque omnibus tam possessionatis quam desertis nuncupatis Popowce, Wysylkowce, Haudikowce, Kaczynce, Mikulince [...] daut".

⁷¹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 171.

Rupniewski założył wieś Stefanówkę i osadził na niej 55 rodzin z Mazowsza⁷². W drugiej połowie XVII w. wskutek długotrwałego zaboru Podola przez Turcję (1672–1699) zostały zniszczone w dużym stopniu podstawy materialne biskupstwa kamienieckiego. Na początku XVIII stulecia, zwłaszcza za rządów bpa Rupniewskiego (1716–1721), odzyskało ono znaczne dobra, stanowiące wcześniej uposażenie stołu biskupiego. W pierwszej połowie tegoż wieku do dóbr stołowych należały: część Pragi pod Warszawą, a na Podolu dwa miasta (Czercze i Czarnokozińce) oraz 12 wsi (Stefanówka, Chropotowa, Demkowce, Zinkowce, Szustowce, Uście, Germanówka, Hroszowa, Iwania, Nihin, Niwra i Zalesie)⁷³. Stan ten utrzymywał się z niewielkimi zmianami do końca XVIII stulecia. W następstwie pierwszego rozbioru Polski część dóbr stołowych biskupstwa znalazła się w zaborze austriackim. Były to następujące wsie: Nowosiółki, Młynówka, Iwania, Zalesie, Uście, Hroszowo, Germanówka i Niwra. Po stronie polskiej pozostały: Nihin, Chropotowa, klucz czarnokozienicki, Szustowce i Niwerka⁷⁴. Mimo przedstawionej wyżej przynależności politycznej dóbr biskupi kamienieccy do końca tego wieku pobierali dochody ze wszystkich swych dóbr stołowych⁷⁵.

Chcąc bliżej określić wysokość dochodów z dóbr stołowych biskupstwa, należałoby najpierw poznać liczbę poddanych, jak również wysokość dochodów płynących z poszczególnych wsi. Niestety, niezwykle szczupły stan bazy źródłowej nie pozwala na pełne omówienie obu tych kwestii w odniesieniu do całego interesującego nas tu okresu dziejów diecezji. Pełniejszą informację dotyczącą tego problemu zamieszcza dopiero inwentarz dóbr stołowych z 1787 r.

Najważniejszym czynnikiem, który w znacznym stopniu wpływał na wysokość dochodów dóbr stołowych, był stopień zaludnienia poszczególnych wiosek. W ciągu wielu wieków wioski należące do dóbr biskupstwa, podobnie jak inne wsie na Podolu, z powodu wielokrotnych zniszczeń i braku stabilizacji życia były rzadko zaludnione. Dopiero od początku XVIII stulecia wraz z nastaniem pokoju zaczęła się zwiększać liczba mieszkańców poszczególnych wiosek⁷⁶. Pod koniec XVIII w. liczba ludności w niektórych wioskach przekraczała 1000 osób. Według relacji z 1787 r. liczba wszystkich poddanych w dobrach stołowych wynosiła około 1410 osób. Najwięcej mieszkańców liczyła wówczas wieś Germanówka (207 mieszkańców), najmniej ludności miała wieś Młynówka (39 mie-

⁷² R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 142-143.

⁷³ AKS. Rel. 1749 s. 13; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 142-143.

⁷⁴ PANKr. Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa kamienieckiego [...] 1787 r. [...]. Sygn. 917 k. 57.

⁷⁵ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 143.

⁷⁶ Najstarsze zachowane księgi poborowe z Podola z XV i XVI w. oraz inwentarze dóbr stołowych z 1787 r. nie przekazują danych co do stanu liczebności mieszkańców wsi należących do stołu biskupiego. Por. PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 165-171; *Źródła dziejowe* t. 19 s. 250-307; J a b ł o n o w s k i. *Podole u schyłku XV wieku* s. 537.

szańców). Spośród 14 wsi należących wówczas do dóbr stołowych biskupstwa kamienieckiego tylko osiem liczyło po ponad 100 mieszkańców; liczba mieszkańców każdej z sześciu pozostałych wiosek wynosiła mniej niż 100 osób⁷⁷.

Szczupłe dane źródłowe nie pozwalają również określić, co stanowiło główne źródło dochodów z dóbr stołowych. Lustracje ziem w dobrach królewskich na Podolu na początku XVII w. wskazują, że pochodziły one nie z gospodarki rolnej, jak to było w centralnej Polsce, lecz z danin i czynszów od poddanych. Gospodarka folwarczna w dobrach biskupstwa kamienieckiego była nierozwinięta. Jeden dobrze zorganizowany folwark przypadał na kilka wsi⁷⁸. Potwierdzają to najstarsze inwentarze dóbr z 1595 i 1608 r. Pierwszy z nich wymieniał w całych posiadłościach biskupich tylko jeden folwark w Czarnokozińcach, drugi zaś dwa folwarki: w Iwani i Niwrze⁷⁹. W inwentarzu z 1608 r. oprócz folwarków Iwania i Niwra podane zostały: daniny z Czercza i Noskowiec, arenda z młyna, karczmy i browaru z trzech wsi (Niwra, Uście i Czarnokozińce) oraz czynsz od kilku poddanych ze wsi Pawłów⁸⁰. Bardziej szczegółowe dane zawiera dopiero inwentarz dóbr stołowych z 1787 r.⁸¹ Poddani zamieszkujący dobra znajdujące się po stronie polskiej zobowiązani byli do jednego dnia pańszczyzny w tygodniu przez cały rok, a w okresie letnim dodatkowo do 12 dni; mieli ponadto składać daniny z kogutów, kur, jaj, motków i drew, uiszczać opłaty pieniężne, rogowe, końszczyznę, świńszczyznę oraz dziesięcinę pszczelą i owczą (co 10 młodą owcę i co 20 owcę starą lub 6 groszy od pnia pszczelego i 6 groszy od owcy). Ponadto każdy poddany miał obowiązek pełnić nocną wartę lub w zamian za nią wносить opłatę 2 złotych rocznie. Liczba dni pracy pańszczyźnianej, wielkość opłat i składanych danin zależały od stanu posiadania poddanych.

Komornicy – najuboższa grupa społeczna – zobowiązani byli do jednego dnia pańszczyzny w miesiącu lub opłaty w wysokości 3 złotych. Nieco inaczej kształtowały się natomiast powinności poddanych ze wsi w "galicyjskiej" części diecezji kamienieckiej. W większości wsi zamiast pańszczyzny i danin poddani wnosili opłaty pieniężne. Poddani ze wsi Młynówka i Nowosiółki na przykład, którzy posiadali dwa konie, mieli płacić po 50 złotych; ci, którzy mieli jednego konia – 25 złotych; nie posiadający konia – 13 złotych, zaś nie posiadający ziemi – 8 złotych rocznie. We wsiach Choroszowa i Uście wysokość opłat kształtowała się odpowiednio: 36, 21, 13 i 8 złotych rocznie. W wioskach Niwra i Germanówka, gdzie były folwarki dworskie, mieszkańcy byli zobowiązani do

⁷⁷ PANKr. Inwentarz dóbr stołowych k. 1-57.

⁷⁸ *Źródła dziejowe* t. 5 s. 43.

⁷⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 165, 171.

⁸⁰ Tamże s. 171.

⁸¹ PANKr. Inwentarz dóbr stołowych k. 14 v. i 56 v.

jednego lub dwu dni pańszczyzny w tygodniu oraz do daniny z kur, jaj, motków, owsa, a także takich opłat, jak: rogowe, oczkowe, końszczyzna, świńszczyzna. Na mocy uniwersału cesarskiego wszystkie wsie części "galicyjskiej" uwolnione były od stróży i szarwarków. Poddani nie posiadający ziemi musieli płacić 4 złote czynszu rocznie i odrabiać 12 dni pańszczyzny; komornicy – podobnie jak w części dóbr, które pozostały po stronie Polski – odrabiali dzień pańszczyzny w miesiącu lub wnosili opłaty w wysokości 3 złotych. Wolni od powyższych zobowiązań byli jedynie ludzie starsi, kalecy i żebracy⁸². Zasadnicze dochody z części dóbr leżących na terenie Polski biskupstwo kamienieckie czerpało z pańszczyzny (13 423 złp), arendy (7800 złp), a następnie z wpływów czynszowych (2573 złp), opłat pieniężnych (2459 złp), dziesięcin (1326 złp), danin (817 złp) oraz tzw. warsztatowego od tkaczy (112 złp). Z galicyjskich dóbr stołowych, gdzie w zamian za pańszczyznę roczną poddani w większości wsi płacili czynsz, przychód pochodził głównie z opłat pieniężnych (14 390 złp), a dopiero w następnej kolejności z arendy (8900 złp), pańszczyzny (5346 złp), dziesięcin (1634 złp), danin (1294 złp) i pasiek (400 złp). Ogólny dochód z dóbr stołowych biskupstwa w 1787 r. wynosił 60 512 złp⁸³.

Trzeba zaznaczyć, że biskupi nie byli właścicielami dóbr stołowych, lecz jedynie ich użytkownikami. Stawali się nimi od chwili otrzymania bulli prekonizacyjnej i pozostawali aż do śmierci lub translacji na inne biskupstwo. Dla zarządzania dobrami stołowymi biskupi mianowali osobnych administratorów; często byli to ludzie z ich bliskiej rodziny lub inne osoby świeckie⁸⁴. Niosło to za sobą niebezpieczeństwo uszczuplania majątku biskupstwa na rzecz rodziny biskupa. Dlatego też czynności biskupa w tym zakresie podporządkowane były przepisom prawa kościelnego. Mocą uchwały synodu prowincjalnego prymasa Mikołaja Trąby z 1420 r. biskup nie mógł samowolnie dokonywać alienacji dóbr – niezbędne było do tego pozwolenie metropolity⁸⁵. W 1467 r. papież Paweł II na mocy konstytucji *Ambitosae* przywrócił zakaz wszelkiej alienacji nieruchomości kościelnych, wszelkich nadań i dzierżaw na okres dłuższy niż trzy lata bez zezwolenia Stolicy Apostolskiej⁸⁶. Tymczasem względy ekonomiczne czy wręcz polityczne przyczyniały się do tego, że biskupi kamienieccy oddawali niejednokrotnie pewne części dóbr stołowych w zastaw czy dzierżawę. W 1558 r. bp Leonard Słoneczewski oddał w zastaw wieś Zinkowce organięście Janowi z Pilzna,

⁸² Tamże.

⁸³ Tamże k. 57.

⁸⁴ B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 97.

⁸⁵ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420. Z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego wydali ks. J. Fijałek i A. Venulani.* Kraków 1915-1920-1951 s. 52.

⁸⁶ P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts.* Bd. 2. Wien 1959 s. 446 n.

zobowiązując go do lepszego jej zagospodarowania⁸⁷. W 1787 r. bp Adam Kraśński oddał wszystkie swe dobra stołowe w dzierżawę Wołochom⁸⁸.

Pewne prerogatywy wobec biskupich dóbr stołowych posiadała kapituła katedralna. Jako stróż całości tych dóbr była ona odpowiedzialna za nie przed następcą na stolicy biskupiej. Wspomniane już tu statuty synodalne prymasa Mikołaja Trąby wyraźnie zastrzegały konieczność uzyskania przez biskupa zgody kapituły na alienację, dzierżawę bądź nadawanie dóbr prawem dożywotnim⁸⁹. Zgodnie z tym nakazem bp Leonard Słonczewski wraz z kapitułą zapisał na sumę 1000 złotych opustoszałą wieś Wojtowce ekonomowi dóbr biskupich, Wojciechowi Czackiemu, "za dobre spełnianie obowiązku", zaś opustoszałą wieś Michałków – Franciszkowi Borkowskiemu⁹⁰. Ustawy synodu prowincjalnego piotrkowskiego z 1557 r. upoważniły kapituły katedralne, aby ze swego grona wybierały dwóch delegatów, których zadaniem była kontrola stanu dóbr stołowych biskupstwa⁹¹. Zarządzenie te przyjęła również w kilkadziesiąt lat później kapituła kamieniecka na swym posiedzeniu generalnym w czerwcu 1602 r., w wyniku czego w tym samym roku został sporządzony przez delegatów kapituły inwentarz dóbr stołowych biskupstwa kamienieckiego⁹².

Z chwilą śmierci czy translacji biskupa zarząd nad dobrami stołowymi przechodził w ręce kapituły katedralnej, która wówczas wybierała ze swego grona tzw. *administratorem in temporalibus*⁹³. Obowiązkiem tegoż administratora było zarządzanie majątkiem podczas wakansu stolicy biskupiej. Z racji powyższego obowiązku przysługiwało mu wynagrodzenie w wysokości kosztów ponoszonych w związku z prowadzeniem administracji⁹⁴.

W trosce o wzrost szczupłych dochodów biskupi kamienieccy – podobnie jak to czynili biskupi w innych diecezjach polskich – zabiegali niejednokrotnie u królów o różnego rodzaju przywileje. Tą drogą bp Marcin Białobrzeski otrzymał w 1578 r. od króla Stefana Batorego dla swego miasta Czercze prawo magdebur-

⁸⁷ Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 97.

⁸⁸ PANKr. Inwentarz dóbr stołowych k. 1; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 178.

⁸⁹ *Statuty synodalne wicliuńsko-kaliskie* s. 52.

⁹⁰ Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 97.

⁹¹ *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w.* Wyd. B. Ulanowski. [W:] *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. 1. Kraków 1895 s. 450.

⁹² PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 171.

⁹³ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni eiusdem ad collectae*. Vol. 1. Ed. Z. Chodyński et E. Likowski. Poznań 1882 s. 290: "In termino acto dierum a morte archiepiscopi et episcopi capitulum ecclesiae administratorem eligere et bona episcopalia in eorum dispositionem recipere debet et tenabitur".

⁹⁴ M ü l l e r. *Diecezje w okresie potydenckim* s. 147.

skie i przywilej na dwa jarmarki: na św. Bartłomieja (24 VIII) i Trzech Króli (6 I)⁹⁵.

Z tytułu czerpania dochodów z dóbr ziemskich biskupi byli zobowiązani do pewnych świadczeń podatkowych na rzecz państwa. Biskupstwa w Polsce płaciły podatki pośrednie (cło, targowe, czopowe) i bezpośrednie, tzw. poradne, zwane później "łanowym", w wymiarze 2 groszy od łanu kmieckiego⁹⁶. Od 1629 r. na mocy uchwały sejmowej zamiast 2 groszy z łanu płacono podymne – hibernę, czyli chleb zimowy dla wojska, a od 1649 r. – pogłównę⁹⁷. Od czasów króla Kazimierza Jagiellończyka pobierano od duchowieństwa na potrzeby obrony państwa podatek nadzwyczajny – *subsidium charitativum*. Wielkość jego uchwalona była przez episkopat na synodach prowincjalnych i rozkładana na poszczególne biskupstwa w zależności od stanu ich uposażenia⁹⁸.

Istotną częścią uposażenia biskupstwa obok majątku ziemskiego była dziesięcina. Przypadała ona w udziale biskupom ze wszystkich ról kmiecych z całego terytorium diecezji, a także z tych ról, które z czasem, szczególnie od XV w., włączano do folwarku szlacheckiego. W dawnych diecezjach polskich dziesięcina uiszczana była w formie snopowej, zaś we wsiach na prawie niemieckim często zamieniono ją na relutum (*decima constituta*) w ziarnie i monecie z każdego łanu⁹⁹. Dziesięcina była także częścią uposażenia biskupstwa kamienieckiego. Ze względu jednak na brak pełnych danych źródłowych nie można przedstawić całościowego obrazu powyższego uposażenia, jaki kształtował się w tej diecezji w ciągu interesującego nas okresu.

Nie wiemy dokładnie, w jakiej formie pobierano dziesięciny i jak wielkie przynosiły one dochody biskupstwu. Ze skąpych informacji źródłowych wynika, że biskupi kamienieccy obdarzali często dziesięcinami inne instytucje diecezjalne. Już w 1450 r. bp Paweł z Bojańczyca przekazał na rzecz mającej powstać kapituły katedralnej dziesięcinę z 35 wsi w powiecie kamienieckim, a także i z innych wsi, które na tych terenach miały powstać w przyszłości¹⁰⁰. Darowiznę tę potwierdził później bp Mikołaj Łabuński (w 1454 i 1470 r.) oraz bp Maciej (w 1489 r.)¹⁰¹. Podobnie uczynił bp Adam Nowodworski w 1627 r., przekazując

⁹⁵ SGKP t. 1 s. 796.

⁹⁶ T. Silnicki. *Stan duchowny. Ciężary państwowe duchowieństwa*. [W:] HKP t. 1 cz. 1. Poznań–Warszawa 1974 s. 368 n.

⁹⁷ S. Kutrzeba. *Historia ustroju Polski w zarysie*. T. 1. Lwów–Warszawa 1925 s. 175 n.

⁹⁸ Matuszewski. *Immunitet ekonomiczny* s. 129-133; Nowacki. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* s. 162.

⁹⁹ Abraham. *Powstanie organizacji* s. 254-276; M. Wyszynski. *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*. Lwów 1929 s. 43.

¹⁰⁰ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 30-31.

¹⁰¹ Tamże.

kapitulę katedralnej dziesięciny ze wsi Poczapińce¹⁰². Często dziesięciną biskupi obdarzali parafie (np. bp Paweł Wołucki przekazał dziesięcinę z Panowiec na rzecz parafii Czarnokozińce¹⁰³, bp Stefan Rupniewski w 1718 r. uposażył dziesięciną z Czercza proboszcza w Czerczu¹⁰⁴).

Jeszcze inną formę uposażenia biskupstwa kamienieckiego stanowiły kapitały lokowane w ziemi. W XVI w. diecezja kamieniecka otrzymała od króla polskiego (nie wiadomo dokładnie, od kogo i kiedy) 30 grzywien w monecie polskiej rocznie z dochodów z kapitałów zabezpieczonych na żupach ruskich¹⁰⁵. W 1645 r. bp Andrzej Leszczyński otrzymał drugą sumę 16 tys. florenów, zabezpieczonych na dobrach celejowskich¹⁰⁶. Diecezja kamieniecka należała do najslabiej uposażonych diecezji w Polsce. Jednym z zasadniczych czynników, które wpływały na taki stan rzeczy, była sytuacja polityczna Podola.

Według relacji nuncjusza J. Ruggieriego z 1565 r. dochody biskupstwa kamienieckiego wynosiły 2 tys. złotych¹⁰⁷, a na początku XVII w. wzrosły do 7 tys. złotych¹⁰⁸. Relacje z XVII i XVIII w. świadczą o tym, że uposażenie kształtowało się w granicach od 3 do 4 tys. dukatów, czyli od 30 do 40 tys. florenów polskich¹⁰⁹. W 1787 r. dochód z dóbr stołowych wynosił około 60 500 złotych polskich¹¹⁰. W porównaniu z innymi diecezjami biskupstwo kamienieckie pod względem uposażenia zajmowało 14 miejsce¹¹¹. Po drugim rozbiórce Polski w 1793 r. dobra stołowe biskupie i kapitulne zostały upaństwowione przez rząd rosyjski, a nowo mianowany bp Michał Sierakowski otrzymał pensję w wysokości 3 tys. rubli¹¹². Biskup Adam Krasieński, który zamieszkiwał na terenie części galicyjskiej, pobierał dochody z dóbr galicyjskich biskupstwa w wysokości około 28 tys. złotych polskich¹¹³.

¹⁰² Tamże k. 36.

¹⁰³ Tamże k. 1287.

¹⁰⁴ Tamże k. 281.

¹⁰⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 194.

¹⁰⁶ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 247. W 1747 r. bp Mikołaj Dembowski zapisał tę sumę kapitulę katedralnej (AKS. Rel. 1749 s. 16).

¹⁰⁷ *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce*. T. 1. Wyd. E. Rykaczewski. Berlin–Poznań 1864 s. 162.

¹⁰⁸ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 171.

¹⁰⁹ ASV. Proc. consist. Vol. 41 k. 82; vol. 119 k. 99 v.; AKS. Rel. 1749 s. 14-15; HC t. 3 s. 138.

¹¹⁰ PANKr. Inwentarz dóbr stołowych k. 24 v., 57.

¹¹¹ Müller. *Diecezje w okresie potydenckim* s. 132 (tabela). Najlepiej uposażone były diecezje: krakowska (56 tys. dukatów), wrocławska (55 tys.) i gnieźnieńska (26 tys.). Uboższe od diecezji kamienieckiej były diecezje: kijowska (2 tys. dukatów), chełmska, inflancka, smoleńska i bakowska (po 1 tys. dukatów).

¹¹² M. Lorent. *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I*. Kraków 1928 s. 507.

¹¹³ Chotkowsk. *Historia polityczna* t. 1 s. 405.

Na skutek małego uposażenia biskupstwa biskupi kamienieccy starali się często o przywileje kumulacji innych beneficjów z biskupstwem¹¹⁴. Na mocy konstytucji sejmowej z 1638 r. mieli oni pierwszeństwo spośród innych biskupów w obejmowaniu wakujących opactw i bogatszych probostw¹¹⁵. W XVII i XVIII w. niemal wszyscy biskupi kamienieccy kumulowali dwa (lub więcej) beneficja na terenie innych diecezji w Polsce. Do najczęściej kumulowanych przez nich beneficjów należały opactwa w Mogilnie, Witowie, Paradyżu. Kumulowane były także kanonie kapituł katedralnych, kolegiackich, prepozytury, parafie, a nawet altarie. Zagadnienie to ilustruje tabela nr 1.

Tab. 1. Kumulacja beneficjów biskupów kamienieckich w XVII i XVIII w.

Lp.	Biskupi	Opactwa	Kanonie	Prepozytury	Parafie (altarie)
1	P. Wołucki	Mogilno	—	—	Raszki
2	A. Próchnicki	Sieciechów	Kraków	—	—
3	P. Piasecki	Mogila	—	—	—
4	M. Działyński	Mogilno	Warmia	—	—
5	Z. Czyżewski	Paradyż	Płock	—	—
6	W. Koryciński	Miechów	—	—	—
7	W. Lanckoroński	Witów	—	—	Międzyrzec
8	J. Denhoff	Witów	Kraków	—	—
9	B. Gniński	Węgrów	—	—	—
10	S. Rupniewski	—	Kraków Stanisławów	— —	— —
11	S. Hozjusz	Czerwińsk	Kraków	Tiergarten	—
12	F. Kobielski	—	Włocławek Warszawa	— —	— —
13	W. H. Sierakowski	—	Kielce Jarosław	Miechów —	— altaria
14	M. Dembowski	—	—	Miechów	—

Źródła ASV. Proc. consist. Vol. 11-a k. 627; PANKr. Acta visitationis 1777 k. 20, 40, 56; *Elementa ad fontium editiones* vol. 3 nr 553 s. 60; vol. 7 nr 511 s. 85, nr 1185 s. 220; IIC t. 5 s. 138.

W czasie wielu wojen i zniszczeń kumulacja beneficjów na terenach centralnej Polski stawała się niekiedy jedynym pewnym zabezpieczeniem dochodów biskupów kamienieckich. Z drugiej strony jednak posiadanie beneficjów zbyt

¹¹⁴ Sobór Trydencki zakazał łączenia beneficjów kościelnych jednej osobie, lecz biskupi polscy zgromadzeni na synodzie prowincjalnym w Warszawie wysłali do Rzymu 13 IV 1564 r. prośbę o indult dla Polski. Za sprawą kard. Stanisława Hozjusza Polska otrzymała ten indult na pewien czas, później został on przedłużony na czas nieokreślony. MPV II nr 743 s. 708.

¹¹⁵ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 140-141.

odległych od stolicy biskupiej powodowało, że biskupi często przebywali z dala od swej stałej rezydencji w Kamieńcu, co w konsekwencji odbijało się ujemnie na życiu pastoralnym i strukturze organizacyjnej diecezji.

4. STOLICA DIECEZJI, KATEDRA I REZYDENCJA BISKUPÓW

Ważnym aktem związanym z erekcją diecezji było wyznaczenie stolicy biskupiej i kościoła katedralnego. Zgodnie z wymogami ówczesnego prawa kanonicznego stolice biskupie należało zakładać w dużych miastach, o ile to możliwe w stolicach prowincji, miastach zabezpieczonych przed napaścią nieprzyjaciół, położonych centralnie, by wierni mieli zawsze łatwy dostęp do biskupa. Zwyczajem Kościoła powszechnego była praktyka nadawania tytułu nowo założonej diecezji od nazwy miasta, w którym znajdowała się jej stolica¹¹⁶. Nowo utworzona diecezja kamieniecka przyjęła więc nazwę od Kamieńca Podolskiego, który został wybrany na stolicę diecezji. Kamieniec pozostawał stolicą diecezji przez cały interesujący nas okres jej dziejów. O wyborze Kamieńca na stolicę nowo założonego biskupstwa zdecydowały czynniki natury geograficznej, politycznej i kanonicznej. Wydaje się, że ważną rolę odegrały tu warunki geograficzne i topograficzne, które stanowiły jeden z największych atutów obronnych miasta przed napadami Tatarów, a później Turków. Kamieniec z racji położenia na wysokiej skale, oblany rzeką Smotrycz, był jedną z najpotężniejszych fortec w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej¹¹⁷.

Miasto należało do najstarszych ośrodków życia politycznego, gospodarczego i religijnego na terenie Podola. Początki jego nie są bliżej znane. Według M. Strykowskiego miało powstać za czasów książąt Koriatowiczów, którzy, zachwyceni położeniem strategicznym miejsca, założyli tu miasto na skałach i nazwali je Kamieniec¹¹⁸.

Inni autorzy opowiadają się za jeszcze wcześniejszym istnieniem miasta pod nazwą Klepidany czy Petridany¹¹⁹. W XII stuleciu Kamieniec należał do Księstwa Halickiego i przez dłuższy czas był pod panowaniem Tatarów. Po zwy-

¹¹⁶ A. W e i s s. *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*. [W:] *Studia kościelno historyczne*. T. 1. Lublin 1977 s. 60.

¹¹⁷ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 162-192. Należy dodać, że o strategicznych walorach twierdzy kamienieckiej znakomicie świadczy fakt, iż do 1672 r., do chwili okupacji tureckiej, mimo wielu wojen Kamieniec Podolski nie był nigdy zdobyty przez wroga.

¹¹⁸ M. S t r y k o w s k i. *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi*. T. 1. Królewiec 1583 s. 378.

¹¹⁹ SGKP t. 3 s. 748-749; A. J a b l o n o w s k i. *Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej*. [W:] *Pisma Jabłonowskiego*. T. 4. Wyd. W. Łazarski. Warszawa 1911 s. 294-295.

cięstwie wielkiego księcia litewskiego Olgierda nad Tatarami w bitwie pod Siny-
mi Wodami (1357 r.), miasto przeszło w ręce książąt Koriatowiczów, którzy
uczynili z niego stolicę swego księstwa¹²⁰. Kamieniec był również jednym z
pierwszych ośrodków misji katolickich na Podolu. Tu powstały najstarsze pla-
cówki zakonne franciszkanów i dominikanów. Dzięki temu Kamieniec stał się
centrum życia katolickiego na terenie Podola, skupiającym znaczną liczbę katoli-
ków. Utworzenie stolicy biskupiej w tym mieście sprzyjało rozszerzeniu działal-
ności misyjnej na całą Ukrainę¹²¹.

Kamieniec zamieszkiwany był przez ludność wielonarodowościową i wielo-
wyznaniową (Rusini, Polacy, Ormianie). W 1570 r. miasto liczyło 645 do-
mów¹²², w XVIII stuleciu już około 12 tys. ludności, reprezentującej trzy głów-
ne wyznania: wschodnie, ormiańskie i katolickie¹²³. Katolicy stanowili około
jednej trzeciej mieszkańców.

Ze stolicą diecezji kamienieckiej od zarania dziejów ściśle związany był koś-
ciół katedralny. Brak danych dotyczących początków diecezji kamienieckiej spra-
wia, że nie można w pełni rozstrzygnąć, kiedy i kto był fundatorem katedry
kamienieckiej. W późniejszych źródłach i opracowaniach spotykamy na ten
temat często sprzeczne opinie. Najstarszym przekazem źródłowym, wraźnie okre-
ślającym czas powstania katedry, jest relacja bpa Pawła Piaseckiego do Rzymu
z 1632 r., w której podawał on, że katedra kamieniecka pod wezwaniem św. Pio-
tra i Pawła miała powstać za pontyfikatu papieża Grzegorza XI¹²⁴. Fundatorami
katedry byłiby więc książęta Koriatowicze. Podobną opinię przyjmował bp Adam
Kraśiński, powołując się na powszechne przekonanie¹²⁵. Za rokiem 1375 jako
datą powstania katedry kamienieckiej opowiedzieli się dwaj inni historycy:
Stanisław Załęski¹²⁶ i Kazimierz Iwanicki¹²⁷, ale trudno przyjąć ją za słuszną,
jako że w 1375 r. nie istniała jeszcze sama diecezja, nie mogła więc istnieć i
katedra biskupia. Również Wiesław Marczyński ustalił czas powstania katedry
kamienieckiej na okres przed powstaniem biskupstwa¹²⁸.

¹²⁰ SGKP t. 3 s. 748-749.

¹²¹ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 1-2.

¹²² SGKP t. 3 s. 749.

¹²³ IIC t. 6 s. 142.

¹²⁴ AKS. Rel. 1632 k. 788: "Ecclesia haec sub titulo Sanctorum Apostolorum Petri et Pauli sub pontifi-
catu Gregorii XI nempe novissima fore cathedralium Regni Poloniae fuit fundata".

¹²⁵ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 36: "Quis autem primum ecclesiae huius fundator fuerat, nullum
vestigium tam recentiora acta capituli, quam publica huius provinciae explanant. Ex traditione nihilominus
vulgari, a Ducibus Lithuaniae de Familia Koryatovicze, haeredibus Podoliae ante unionem istius provinciae
cum Regno Poloniae fundata fuisse perhibetur".

¹²⁶ S. Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce*. T. 4 cz. 2. Lwów 1901 s. 964.

¹²⁷ K. I w a n i c k i. *Katedra w Kamieńcu Podolskim*. Warszawa 1930 s. 4.

¹²⁸ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisane* t. 1 s. 116.

Wszystkie przytoczone tu opinie wiążą ściśle powstanie katedry z utworzeniem biskupstwa kamienieckiego, nie znajdują jednak żadnego wyraźnego potwierdzenia w dokumentach kościelnych i państwowych tego okresu i dlatego wydają się mało prawdopodobne¹²⁹. Występowanie w dokumentach z 1406 i 1428 r. przy biskupie kamienieckim plebanów, Zygmunta i Wacława, zdaje się wykluczać wcześniejsze istnienie katedry kamienieckiej¹³⁰. Na podstawie powyższych wzmianek (zgodnie ze zdaniem W. Abrahama) wydaje się bardziej prawdopodobne, że diecezja kamieniecka początkowo nie posiadała oddzielnego kościoła katedralnego. Za katedrę mógł służyć jeden z kościołów parafialnych, należących do franciszkanów czy dominikanów. Podobna sytuacja miała miejsce w Haliczu i Lwowie¹³¹. Powstanie katedry należy więc powiązać z faktem uposażenia biskupstwa przez wielkiego księcia Witolda, co nastąpiło w latach 1428-1430. Od tego momentu nie występują już w źródłach wzmianki o plebanach kamienieckich. Budowniczym katedry byłby w takim wypadku bp Paweł z Bojańczyca (1428–1453), który prawdopodobnie od swego imienia nadał katedrze tytuł św. Piotra i Pawła; on też jako pierwszy z biskupów kamienieckich został pochowany w katedrze¹³².

Pierwotnie katedra była drewniana. Wzniesienie murowanej świątyni było dziełem biskupów z przelomu XV i XVI w. Wspomniany już wyżej historyk sztuki, K. Iwanicki, przypisuje budowę katedry murowanej bpowi Jakubowi Buczackiemu herbu Abdank (1510–1518). Biskup ten, jak przyjmują badacze, przebywał w Kamieńcu i zabiegał o uczynienie z niego potężnej warowni. Ponadto tablica umieszczona w starych murach miasta, ozdobiona insygniami i herbem, świadczy o tym, iż to onłożył wielkie sumy na ufortyfikowanie Kamieńca. Prawdopodobnie dzięki jego staraniom powstała katedra murowana¹³³. Warto dodać, że bp Buczacki, przeniesiony do Chełma, postarał się w Rzymie o przyznanie dochodów z jubileuszu na budowę katedry biskupiej w Krasnymstawie. Wprawdzie A. Rolle podaje informację, iż bp Maciej ze Starej Łomży (1483–1490) wybudował pięć kościołów w Kamieńcu¹³⁴, jednak najnowsza biografia tego biskupa nie wspomina ani o budowie przezeń kościołów, ani o budowie katedry¹³⁵. Pewne nieprawidłowości w rzucie poziomym katedry wskazują na dłuższą przerwę w budowie świątyni. Wydaje się zatem bardzo

¹²⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 36; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 29.

¹³⁰ A b r a h a m. *Jakub Strepa* (dodatek nr 10) s. 110.

¹³¹ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 17-18.

¹³² Tamże.

¹³³ I w a n i c k i. *Katedra w Kamieńcu Podolskim* s. 11-12; W. P o c i e c h a. *Buczacki Jakub*. [W:] PSB t. 3. Kraków 1937 s. 82-83.

¹³⁴ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 151.

¹³⁵ J. S u ł k o w s k a – K u r a ś. *Maciej ze Starej Łomży*. [W:] PSB t. 19. Warszawa 1974 s. 36-37.

prawdopodobne, iż fundamenty mogły być położone przez bpa Macieja ze Starej Łomży, a samą świątynię wznosił bp Jakub Buczacki. Długi okres jego rządów i dalsze awanse na stolice biskupie do Chełma, a następnie do Płocka, wskazują na to, że był to biskup energiczny, cieszący się poparciem dworu królewskiego.

Powstanie środkowej trójnawowej części katedry odnosi się do okresu pomiędzy 1484 a 1515 r.¹³⁶ Dokładne dane o katedrze pochodzą dopiero z czasów bpa Leonarda Słonzewskiego herbu Kościeszka (1546–1562). Dziełem tego biskupa było dobudowanie do kościoła katedralnego kaplicy "Pocieszenia"¹³⁷. Liczne wysiłki na rzecz wystroju katedry podejmował bp Paweł Wołucki herbu Rawicz (1594–1607)¹³⁸. W 1616 r. kościół katedralny spłonął. Dzięki ofiarności wiernych i staraniom biskupów został odrestaurowany i rozbudowany. Pierwszej rozbudowy katedry dokonał bp Paweł Piasecki (1627–1641), dobudowując do niej kaplicę pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP. Na skutek tego katedra zmieniła swój pierwotny wygląd ze stylu gotyckiego na renesansowy¹³⁹. W połowie XVII w. bp Michał Działyński herbu Ogończyk (1646–1648) powiększył katedrę o nowe prezbiterium i zmienił cały jej wewnętrzny rozkład. W czasach zaboru tureckiego (1672–1699) katedra została zamieniona na meczet. Przed głównym wejściem do świątyni postawiono minaret. Po powrocie Kamieńca do Polski dzięki staraniom bpa Stefana Rupniewskiego (1716–1721) i bpa Mikołaja Dembowskiego (1742–1757) dokonano restauracji i dalszego ubogacenia katedry¹⁴⁰. Szczególne zasługi położył tu bp M. Dembowski. Za jego rządów zbudowana została fasada katedry, odnowiono minaret, na którym ustawiono posąg Matki Bożej, odrestaurowano też wnętrze, wyposażając je w ambonę z wyobrażeniem czterech ewangelistów, tron biskupi, konfesjonały i stalle¹⁴¹.

Katedra pod względem struktury architektonicznej była świątynią trójnawową, w kształcie krzyża rzymskiego, długa na 78, szeroka na 62 i wysoka na 60 łokci. Wnętrze pokryte było malowidłami wyobrażającymi sceny z historii świętych oraz Męki Pańskiej (na sklepieniu). Posadzka całego kościoła wraz z kaplicami wyłożona była kamieniem trembowelskiego ciosu. We wnętrzu katedry znajdowało się 12 ołtarzy; główny ołtarz poświęcony był św. Piotrowi i św. Pawłowi. Do

¹³⁶ I w a n i c k i. *Katedra w Kamieńcu Podolskim* s. 10.

¹³⁷ Tamże s. 10–11.

¹³⁸ AKS. Rel. 1606 s. 287.

¹³⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 39-43; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 199-203.

¹⁴⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 55; M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 121;

A. P r u s i e w i c z. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijów 1915 s. 28-46.

¹⁴¹ Tamże.

świątyni dobudowano ośmiem kaplic w nawach bocznych, a także zakrystię, bibliotekę i archiwum kapitulne¹⁴².

Na wyposażenie katedry składały się naczynia i szaty liturgiczne, a także kapitały fundacyjne, m.in. fundusz instalacyjny, którego podstawę stanowiły opłaty z każdej pierwszej instalacji na prałaturę i kanonikat¹⁴³. W swych dekretach powizytacyjnych z 1777 r. bp Adam Krasiński polecił, by z okazji instalacji na prałaturę kandydaci opłacali 300 florenów, zaś w przypadku instalacji na kanonik 200 florenów. Mocą dekretu papieża Leona X (1513 r.) i postanowień Soboru Trydenckiego wprowadzone zostały specjalne opłaty "*ad fabricam ecclesiae*"¹⁴⁴.

Bazę materialną katedry kamienieckiej w dużym stopniu tworzyły kapitały pieniężne, którymi dysponowali biskupi i kapituła kamieniecka. Na restaurację katedry w 1669 r. bp Wojciech Koryciński przeznaczył 1000 florenów¹⁴⁵, a w 1717 r. bp Stefan Rupniewski – kilka tysięcy złotych¹⁴⁶; bp Stanisław Hozjusz w 1728 r. przekazał na ten cel 20 tys. florenów¹⁴⁷. Kapituła kamieniecka na mocy statutu z 1727 r. zobowiązała się do płacenia na rzecz katedry 130 florenów rocznie¹⁴⁸.

Katedra, jako najwspanialsza świątynia w diecezji, stanowiła centrum kultu Bożego. Skupiała wokół siebie liczne grono duchowieństwa (kapituła, kolegium kleru katedralnego), liczne stowarzyszenia świeckie (bractwa i cechy), a także służbę kościelną. Ważną rolę wśród niej odgrywali wiktrykusi, którym powierzano opiekę nad majątkiem katedry. Obowiązkiem ich było zbieranie i przechowywanie funduszy kościelnych, złożonych na potrzeby katedry¹⁴⁹. Pierwszych wiktrykusów przy katedrze kamienieckiej powołał w 1665 r. bp Zygmunt Czyżewski¹⁵⁰.

Należy ponadto dodać, że katedra kamieniecka cieszyła się licznymi przywilejami. Należał do nich m.in. przywilej ołtarzowy za dusze zmarłych, nadany 20 VII 1724 r. przez papieża Benedykta XIII¹⁵¹. Jego następca, papież Bene-

¹⁴² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 39–43; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 199-203.

¹⁴³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 100–135; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 1 s. 123.

¹⁴⁴ N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 1 s. 63-65.

¹⁴⁵ ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 407 v.

¹⁴⁶ Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce*. T. 2 cz. 2. Lwów 1901 s. 992; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 169.

¹⁴⁷ AKS. Rel. 1728 s. 3.

¹⁴⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 79–81.

¹⁴⁹ S. S o ł t y s z e w s k i. *Geneza instytucji wiktrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*. PK 2:1959 nr 1/2 s. 425-437.

¹⁵⁰ PANKr. Liber ecclesiae Camenecensis continens acta, privilegia et documenta ab. a. 1664-1665. Sygn. 251 k. 178.

¹⁵¹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 22.

dykt XIV, dnia 3 V 1751 r. nadał katedrze przywilej odpustu zupełnego dla wiernych w pięć dni świątecznych w roku oraz odpustu cząstkowego w kilka innych dni świątecznych roku liturgicznego¹⁵².

Stolica biskupstwa była również główną siedzibą biskupią, miejscem rezydowania i urzędowania biskupa i jego kurii. Zanim utworzono centralny ośrodek katedralny, biskupi rezydowali przy jednym z istniejących wówczas kościołów parafialnych (franciszkanów lub dominikanów). Najstarsze wzmianki o urządzeniu w Kamieńcu kurii biskupiej wraz z urzędem wikariusza generalnego pochodzą z 1494 r., kiedy to bp Maciej ze Starej Łomży za zgodą króla Jana Olbrachta zakupił dom dla wikariuszy generalnych¹⁵³. Dalsze wzmianki z początku XVII w. informują o wzniesieniu w 1627 r., za rządów bpa Pawła Piaseckiego, domu rezydencjalnego dla biskupów kamienieckich naprzeciw kościoła katedralnego¹⁵⁴. Dom ten podczas najazdu tureckiego został zniszczony, a odbudował go dopiero w 1728 r. bp Stanisław Hozjusz¹⁵⁵. Z inicjatywy bpa Adama Krasińskiego (1760–1795) wzniesiona została nowa rezydencja murowana. Dom rezydencjalny w czasie drugiego rozbioru Polski został zabrany przez władze rosyjskie¹⁵⁶.

Od połowy XV w., tj. z chwilą przejścia na własność biskupstwa miasteczka Czarnokozińce, ono stało się miejscem rezydowania wielu biskupów kamienieckich. Zadecydowało o tym przede wszystkim bezpieczne położenie i możliwości pełniejszej kontroli nad gospodarowaniem majątku, co powodowało, że niektórzy biskupi stale tu przebywali wraz ze swoim dworem i kurią nadworną¹⁵⁷. W Czarnokozińcach zakończyli życie bp Mikołaj Łabuński (1567 r.) i bp Mikołaj Dembowski (1757 r.)¹⁵⁸. Rezydencja mieściła się początkowo w pałacu drewnianym, później w murowanym, wielokrotnie odrestaurowywanym przez biskupów¹⁵⁹.

Warunki polityczne sprawiały, że biskupi rezydowali często poza granicami swej diecezji. W czasach zaboru tureckiego biskup kamieniecki wraz z całą ka-

¹⁵² Odpustu zupełnego wierni mogli dostąpić w następujące dni: uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego, narodzenia św. Jana Chrzciciela, św. Piotra i Pawła, św. Jana Ewangelisty i rocznicę konsekracji bazyliki laterańskiej. AKapK. Acta visitationis 1777 k. 23-26.

¹⁵³ S u l k o w s k a – K u r a ś. *Maciej ze Starej Łomży* s. 37.

¹⁵⁴ ASV. Proc. consist. Vol. 39 k. 176-177; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 163.

¹⁵⁵ AKS. Rel. 1728 s. 4.

¹⁵⁶ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 123; P r u s i e w i c z. *Kamieniec Podolski* s. 46.

¹⁵⁷ ASV. Proc. consist. Vol. 24 k. 869 v.; AKS. Rel. 1749 s. 9; K. K l e i n. *Coram iudicio recolendae memoriae Nicolai [...] Dembowski ep. Camenecensis*. Pars 3. Leopoli 1758 s. D₂; M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 129.

¹⁵⁸ M. B a l i ń s k i. *Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym opisana*. T. 3. Warszawa 1885 s. 155; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 147.

¹⁵⁹ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 106.

pitulą przez 26 lat (do 1699 r.) przebywał we Lwowie¹⁶⁰. Po pierwszym rozbiore Polski bp Adam Krasiński wraz z kapitułą schronił się za Zbrucz do austriackiej części diecezji kamienieckiej, za co po 1793 r. skonfiskowane zostały dobra biskupie¹⁶¹. Niebezpieczeństwa, na jakie była narażona diecezja kamieniecka, powodowały, że wielu biskupów w ogóle nie przebywało w swej stolicy (np. bp Stanisław Wojeński czy bp Jerzy Denhoff¹⁶²). Innym powodem tego, że biskupi kamienieccy nie rezydowali w diecezji, była kumulacja beneficjów kościelnych, w XVII i XVIII w. zwłaszcza beneficjów opackich, wskutek czego wielu biskupów przebywało i urzędowało w różnych opactwach¹⁶³.

Najczęstszą przyczyną przebywania biskupów poza diecezją było sprawowanie przez nich obowiązków państwowych związanych z godnością senatorską i ich zaangażowanie w sprawy polityczne. Dla tych przyczyn niektórzy biskupi stale przebywali u boku króla, podejmując różne misje dyplomatyczne w jego imieniu. Na dworze królewskim w Krakowie urzędował na przykład bp Marcin Białobrzezski (1577–1585)¹⁶⁴, w Warszawie stale przebywali biskupi: Wawrzyniec Międzyłewski (1521–1529)¹⁶⁵, Stanisław Hozjusz (1723–1733)¹⁶⁶, Stanisław Wojeński (1680–1685)¹⁶⁷ i Adam Krasiński (1760–1795)¹⁶⁸. Pod nieobecność biskupa w stolicy diecezji zastępował go zawsze oficjał oraz wikariusz generalny, który prowadził bieżące sprawy kościelne diecezji.

5. URZĄD I KURIA BISKUPA ORDYNARIUSZA

Już od początków chrześcijaństwa największa władza i naczelne miejsce w strukturze organizacyjnej diecezji należały do biskupa¹⁶⁹. Zakres uprawnień i przywilejów związanych z tym urzędem precyzowało powszechne prawo kościelne od wielu stuleci¹⁷⁰. Niektóre z nich, wynikające z istoty urzędu biskupiego,

¹⁶⁰ G l o g e r. *Geografia historyczna* s. 356; A. P r z e ź d z i e c k i. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. T. 1. Wilno 1841 s. 192.

¹⁶¹ K u m o r. *Granice* s. 184; N i e d z i a ł k o w s k i. *Kamienieckie biskupstwo* s. 402.

¹⁶² P r z e ź d z i e c k i. *Podole, Wołyń, Ukraina* t. 1 s. 167, 192.

¹⁶³ ASV. Proc. consist. Vol. 11 a k. 618.

¹⁶⁴ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 152.

¹⁶⁵ Tamże s. 153.

¹⁶⁶ Tamże s. 171.

¹⁶⁷ N i e d z i a ł k o w s k i. *Kamienieckie biskupstwo* s. 407.

¹⁶⁸ Tamże s. 410.

¹⁶⁹ Szerzej na ten temat zob.: W. W ó j c i k. *Biskup. Zarys historyczny*. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 587-591.

¹⁷⁰ P. H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*. Bd. 2. Graz 1959 s. 37-49; P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts* Bd 2. s. 126-127; H. A. F e i n e.

były niezmiennie i jednakowe dla całego Kościoła, inne natomiast w zależności od sytuacji i epoki ulegały zmianom; często też miały charakter partykularny. W ten sposób kształtowały się przepisy dotyczące obejmowania urzędu biskupiego.

Począwszy od XII w. prawo wyboru biskupa zaczęła przejmować kapituła katedralna, podczas gdy Stolica Apostolska ograniczyła swe prerogatywy w tym zakresie do niektórych tylko stolic biskupich¹⁷¹.

W dalszym etapie uprawnienia kapituły katedralnej zostały uszczuplone na rzecz nominacji królewskiej. U jej podstaw leżały patronackie prawa królewskie nad biskupstwami oraz związanie godności biskupiej z godnością senatorską¹⁷². Wybory dokonywane przez kapitułę sprowadzane były jedynie do formalności, do wysłuchania królewskiego aktu nominacyjnego i jednogłośnego wyboru nominata na biskupa diecezji.

Na mocy bulli *Debitum pastoralis* papieża Grzegorza XI z dn. 13 II 1375 r. zastrzeżone zostało Stolicy Apostolskiej jednorazowe obsadzenie stolic biskupich w nowej metropolii halickiej¹⁷³ – dlatego też Aleksander, pierwszy biskup nowo erygowanej diecezji kamienieckiej, znajdującej się w granicach tejże metropolii, został desygnowany przez papieża¹⁷⁴. Natomiast następni biskupi z powodu niezwoływania przez dłuższy czas kapituły katedralnej, jak też wzrastającego wpływu królewskiego na obsadzanie stolic biskupich byli mianowani przez monarchę. Tak więc już następca bpa Aleksandra, bp Andrzej, pochodził z nominacji króla Władysława-Jagielly (1411 r.)¹⁷⁵. W XVI w. z prezydentury królewskiej pochodzili wszyscy biskupi kamienieccy. W ciągu 179 lat (od 1411 do 1590 r.) stolicę diecezji objęło 19 biskupów z nominacji królewskiej, a do 1795 r. – dalszych 20 biskupów¹⁷⁶.

Prerogatywy kapituły katedralnej kamienieckiej od początku były uszczuplone prawami patronackimi króla. Podobnie jak w innych diecezjach Polski wybory

Kirchliche Rechtsgeschichte. Köln–Graz 1964 s. 323 n.

¹⁷¹ P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts* Bd. 1 s. 214.

¹⁷² W. A b r a h a m. *Prawne podstawy królewskiego mianowania biskupów w dawnej Polsce*. [W:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 1. Kraków 1938 s. 1-12; J. G r z y w a c z. *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*. Lublin 1960 s. 80 i 103 n.

¹⁷³ VMPL I nr 964 s. 713–714: "[...] provisionem earundem Ecclesiarum ordinationi et dispositioni Nostrae hac vice specialiter reservamus, decernentes ex nunc irritum et inane, si secus super his quoquam quavis auctoritate scienter vel ingoranter contigerit attemptari".

¹⁷⁴ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 11: "[...] postquam huiusmodi erectionem feceris de persona dif. fil. A de [...] eidem Ecclesiae proficios in episcopum et pastorem".

¹⁷⁵ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 25-26.

¹⁷⁶ *Excerpta ex libris manu scriptis archivi consistorialis Romani MCCCCIX–MDXC expeditionis Romanae cura anno MDCCCL–XXXVI collecta*. Ed. J. Korzeniowski. Cracoviae 1890 s. 9, 10, 68, 92, 131; T. D l u g o s z. *Biskupi polscy XVII i XVIII w. Obsada, dyspensy, taksy*. RTK 5:1958 z. 2 s. 89; G r z y w a c z. *Nominacja biskupów* s. 73.

biskupów miały i tu charakter czysto formalny. Elekcje biskupów, dokonywane przez kapitułę, ograniczały się tylko do przyjęcia nominacyjnego pisma królewskiego i jednogłośniego zaakceptowania wyznaczonego kandydata w kanonicznym wyborze. O takim trybie elekcji dokonanej przez kapitułę kamieniecką informują akta z jej nadzwyczajnego posiedzenia w dn. 22 III 1641 r., kiedy to na biskupa kamienieckiego został wybrany Andrzej Leszczyński, nominat królewski¹⁷⁷.

Nominacja królewska i elekcja kapituły stanowiły dla elekta pierwszy krok do objęcia władzy w diecezji. Kolejnym bardzo ważnym etapem było uzyskanie prekonizacji papieskiej, czyli otrzymanie prowizji, co zwykle było poprzedzane tzw. procesem informacyjnym. Proces ten, przeprowadzany przez nuncjaturę apostolską, polegał na zebraniu od wiarygodnych świadków informacji o przydatności kandydata na prezentowany urząd. Dla diecezji kamienieckiej zachowały się materiały z 17 takich procesów, przede wszystkim z XVII i XVIII w.¹⁷⁸ Najstarsze wzmianki o zbieraniu informacji o kandydacie na biskupa pochodzą z 1543 r., a dotyczą przyszłego biskupa Andrzeja Zebrzydowskiego¹⁷⁹.

Zebrane w ten sposób wiadomości o kandydacie stanowiły podstawę do wydania papieskiej bulli prowizyjnej, która upoważniała i zobowiązywała elekta do przyjęcia konsekracji w ciągu trzech miesięcy¹⁸⁰.

Sakry biskupiej na mocy prawa kościelnego mógł udzielić papież lub metropolita. Pierwsza ewentualność zachodziła zwykle wtedy, gdy elekt w chwili wyboru przebywał w Rzymie. Zgodnie z wymogami prawa kanonicznego w Polsce nowych biskupów konsekrowali przeważnie metropolici. Biskupi kamienieccy stosując się do ustalonych przepisów zwracali się w sprawach sakry biskupiej do metropolii we Lwowie.

Zdarzały się jednak przypadki odstępstwa od powyższych zasad, jak to miało miejsce np. w odniesieniu do bpa J. A. Próchnickiego (1607 r.), który został konsekrowany w Neapolu¹⁸¹. Należy poza tym zaznaczyć, że od XIV stulecia dawna dyscyplina kościelna w zakresie konsekracji biskupów przez metropolitów uległa znacznemu rozluźnieniu, a Sobór Trydencki w XVI w. nie wspominał już o tych ich uprawnieniach¹⁸². Zanim nominat otrzymał sakrę biskupią, musiał przedtem wypełnić pewne zobowiązania, m.in. zrzec się poprzednio posiadanych beneficjów i złożyć przysięgę na ręce określonego delegata papieskiego¹⁸³.

¹⁷⁷ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 444-451.

¹⁷⁸ Zachowały się m.in. procesy bpa A. Próchnickiego (1697), P. Piaseckiego (1627), A. Leszczyńskiego (1641), M. Działyńskiego (1646), B. Gnińskiego (1699) i S. Ilozjusza (1721).

¹⁷⁹ *Excerpta ex libris* s. 23.

¹⁸⁰ H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts* Bd. 2 s. 37-49.

¹⁸¹ S z o s t k i e w i c z. *Katalog biskupów* s. 540.

¹⁸² P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts* Bd. 3 s. 237-246.

¹⁸³ H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts* Bd. 2 s. 38.

Taką praktykę stosowano także w diecezji kamienieckiej. Źródła podają, że w 1664 r. nowo mianowany bp Zygmunt Czyżewski złożył przysięgę na ręce delegata papieskiego Jana Gembickiego, biskupa plockiego¹⁸⁴. Podobnego aktu dokonał w 1741 r. bp Mikołaj Dembowski wobec nuncjusza apostolskiego Fabritio Serbellana¹⁸⁵. Składając tę przysięgę biskupi zobowiązywali się do posłuszeństwa Stolicy Apostolskiej, do walki z heretykami i schizmatykami, zwoływania synodów diecezjalnych, wizytacji *ad limina* raz na trzy lata oraz do czuwania nad dobrami stolowymi biskupstwa i karnością w diecezji¹⁸⁶.

Ostatnią czynnością w obejmowaniu urzędu biskupiego było tzw. *institutio corporalis*, czyli wprowadzenie nowego biskupa w obowiązki. Często dokonywano tego wraz z uroczystym ingresem biskupa do diecezji przy udziale kapituły katedralnej, duchowieństwa oraz wiernych¹⁸⁷. O tego rodzaju uroczystościach informują liczne wzmianki źródłowe z XVII i XVIII w. Jest w nich mowa o ingresie na stolicę biskupią w Kamieńcu bpa Andrzeja Próchnickiego (9 XII 1608 r.)¹⁸⁸, bpa Andrzeja Leszczyńskiego (30 XI 1642 r.)¹⁸⁹, bpa Mikołaja Dembowskiego (29 VI 1743 r.)¹⁹⁰ i bpa Adama Krasińskiego (27 VII 1760 r.)¹⁹¹. Z wielu jednak przekazów źródłowych wynika, że nie wszyscy biskupi dokonywali ingresu (nie uczynił tego np. bp Stanisław Wojeński czy bp Jerzy Denhoff)¹⁹², a niektórzy w ogóle nie zjawiali się w stolicy diecezji, obejmując władzę przez swoich tzw. prokuratorów.

Do 1795 r. na stolicę kamieniecką zostało wybranych 50 biskupów, a prowizję papieską otrzymało tylko 44 spośród nich. Z pozostałych sześciu biskupów czterej otrzymali nominacje królewskie, ale nie zostali potwierdzeni przez Stolicę Apostolską (np. bp Andrzej Chodecki 1501–1507), inni przed otrzymaniem prowizji zmarli (np. Mikołaj Gołąbek Leśniowski – zm. 1468 r., Piotr Arciechowski – zm. 1562 r., Jan Czarnecki – zm. 1677 r.) bądź otrzymali prowizję na inną stolicę biskupią, jak to miało miejsce w przypadku bpa Hieronima

¹⁸⁴ PANKr. Liber ecclesiae k. 198.

¹⁸⁵ ASV. Proc. consist. Vol. 129 k. 155-156.

¹⁸⁶ PANKr. Liber ecclesiae k. 198.

¹⁸⁷ Zob. A. T o m c z a k. *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVII w.)*. Toruń 1964 s. 23.

¹⁸⁸ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 181.

¹⁸⁹ Tamże s. 481.

¹⁹⁰ K. D o l a. *Katalog arcybiskupów i biskupów rezydencyjnych metropolii i diecezji polskich obrządku rzymskokatolickiego do czasów współczesnych*. [W:] IIKP t. 2 cz. 2. Poznań 1979 s. 268.

¹⁹¹ *Epistola pastoralis [...] Adami in Krasne Krasiński [...] ep. Camenecensis Podoliae ad universum clerum et populum [...] a.d. 1760 praenissa*. [B. m. r.] s. 1; D o l a. *Katalog arcybiskupów* s. 268; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 177.

¹⁹² P r z e ź d z i e c k i. *Podole, Wołyń, Ukraina* t. 1 s. 167, 192; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 147.

Szeptyckiego (1759 r.), który w tym samym roku otrzymał biskupstwo w Płocku¹⁹³. O dwóch pozostałych biskupach, występujących w katalogu biskupów przed Aleksandrem, nie posiadamy żadnych danych źródłowych. Dla większości biskupów Kamieniec Podolski był ich pierwszą stolicą. Małe uposażenie biskupstwa sprawiało, że po dość krótkim pobycie w Kamieńcu biskupi byli przenieszeni w drodze awansu na inne biskupstwa, najczęściej na biskupstwo chełmskie (12 biskupów), łuckie (4), przemyskie (4), arcybiskupstwo lwowskie (3) lub biskupstwo poznańskie (2). Poczet wszystkich biskupów kamienieckich od chwili erekcji diecezji do 1795 r. przedstawia tabela nr 2.

Tab. 2. Poczet biskupów kamienieckich do 1795 r.

Lp.	Biskupi	Okres rządów	Translacja
1	2	3	4
1	Wilhelm h. Ostoja ^a (tytularny)	†1375	—
2	Rokozjusz ^a	†1398	—
3	Aleksander	ok. 1384–1410	—
4	Andrzej z Bazylei	11 V 1411–1413	—
5	Zbigniew h. Drużyna ^b	1414–1428	—
6	Paweł z Bojańczyca	6 VII 1428–18 III 1453	—
7	Mikołaj Łabuński h. Zagłoba	26 X 1453–13 X 1467	—
8	Mikołaj Gołąbek Leśniowski h. Gryf ^c	nominat–†1469	—
9	Mikołaj Próchnicki h. Korczak	5 VI 1469–22 VI 1479	—
10	Maciej ze St. Łomży h. Rawicz ^d	19 III 1483–14 III 1490	Chełm
11	Piotr Lesiowski h. Pował ^e	9 X 1492–ok. 1500	—
12	Andrzej Chodecki h. Odrowąż	elekt 7 I 1501–1507	—
13	Jakub Buczacki h. Abdank ^f	17 VI 1510–5 XI 1518	Chełm
14	Wawrzyniec Miedzylewski h. Jastrzębiec	13 III 1521–13 V 1529	—
15	Piotr Gamrat h. Sulima	12 I 1531–13 V 1535	Przemysł
16	Sebastian Branicki h. Korczak	24 IV 1536–29 VII 1538	Chełm
17	Jan Willamowski h. Szaszar	17 X 1539–†1540	—
18	Mikołaj Dzierzgowski h. Jastrzębiec	20 V 1541–31 V 1542	Chełm
19	Jan Dziaduski h. Jelita	31 V 1542–30 III 1543	Chełm

¹⁹³ D o l a. *Katalog arcybiskupów* s. 284; S z o s t k i e w i c z. *Katalog biskupów* s. 565.

1	2	3	4
20	Andrzej Zebrzydowski h. Radwan	30 III 1543–8 VI 1545	Chełm
21	Jan Drohojowski h. Korczak	26 VIII 1545–19 II 1546	Chełm
22	Benedykt Izdbieński h. Poraj	19 II 1546–17 V 1546	Poznań
23	Leonard Słonezewski h. Kościeszka	20 VIII 1546–(†27 III 1562)	–
24	Piotr Arciechowski	nominat–(†28 IX 1562)	–
25	Dionizy Secygniowski h. Jelita	4 VI 1563–(†1574)	–
26	Marcin Białobrzesci h. Abdank	19 VII 1577–(†7 X 1585)	–
27	Wawrzyniec Gościński h. Grzymała	7 I 1587–22 I 1590	Chełm
28	Stanisław Gomoliński h. Jelita	12 II 1590–31 VII 1591	Chełm
29	Paweł Wołucki h. Rawicz	5 XII 1594–30 VII 1607	Łuck
30	Jan Andrzej Próchnicki h. Korczak	13 VIII 1607–24 XI 1614	Lwów
31	Adam Nowodworski h. Nałęcz ^h	26 I 1615–7 X 1627	Przemyśl
32	Paweł Piasecki h. Janina	20 XII 1627–27 XI 1641	Chełm
33	Andrzej Leszczyński h. Wieniawa	16 XII 1641–3 XII 1646	Chełm
34	Michał Działyński h. Ogończyk	17 XII 1646–(†ok. 1657)	–
35	Ludwik Stempkowski h. Suche Komnaty ⁱ	1658–1660	–
36	Zygmunt Czyżewski h. Pobóg	1 IX 1664–15 XII 1666	Łuck
37	Wojciech Koryciński h. Topór	7 III 1667–30 VI 1670	Lwów
38	Wespazjan Lanckoroński h. Zatora	6 X 1670–(†1676)	–
39	Jan Czarnecki h. Pruss	1677–nominat	–
40	Stanisław Wojewski	16 VII 1677–(†1685)	–
41	Jerzy Albrecht Denhoff h. Denhoff	1 IV 1686–19 X 1689	Przemyśl
42	Chryzostom Benedykt Gniński h. Trach	28 V 1700–(†10 VIII 1716)	–
43	Stefan Rupniewski h. Śroniawa	23 XII 1716–1 XII 1721	Łuck
44	Stanisław Hozjusz	14 I 1722–19 I 1733	Poznań
45	Augustyn Wessel	11 V 1733–(†11 II 1735)	–
46	Franciszek Kobielski h. Poraj	19 XI 1736–30 IX 1739	Łuck
47	Wacław Hieronim Sierakowski h. Ogończyk	16 XI 1739–25 V 1742	Przemyśl
48	Mikołaj Dembowski h. Jelita ⁱ	25 VI 1742–26 IX 1757	Lwów
49	Hieronim Antoni Szeptycki	1759–nominat	–
50	Adam Krasieński	24 IX 1759–1795 ^k	–
51	Jan Dembowski	1795–(†13 IX 1809)	–

Źródła: PANKr. Materiały [...] ks. J. Fijałka dotyczące historii t. 1-2; *Akta unii Polski z Litwą*. Wyd. S. Kutrzeba; AGZ. Wyd. X. Liske; AKLS. Wyd. Z. L. Radziwiński t. 5 s. 144; *Directorium 1876*; *Elementa* t. 1. Coll. J. Lisowski; HC t. 1-3. Ed. C. Eubel; t. 4 ed. P. Sanchat; t. 5-6 ed. R. Ritzler, P. Serafin; *Excerpta* Wyd. J. Korzeniowski; *Litterae nuntiorum* t. 6-14. Ed. A. G. Welykyj; *Litterae Sacrae Congregationis* t. 1. Ed. A. G. Welykyj; MUII. Coll. A. Septyckij t. 2; MRPS. Ed. T. Wierzbowski t. 1-3 cz. 4.

^a Poza katalogami nie znajdujemy żadnych wyraźnych przekazów źródłowych, potwierdzających go na stolicy kamienieckiej.

^b W 1423 r. otrzymał ponownie prowizję papieską od papieża Marcina V. Prawdopodobnie pierwotna bulla papieża Jana XXIII z 1414 r. nie została przed złożeniem go z tronu papieskiego przez sobór w Konstancji wysłana z kancelarii do Polski (A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 26-27).

^c Król Kazimierz pismem z 15 VII 1468 polecał go papieżowi Pawłowi II na biskupstwo kamienieckie (P r o c h a s k a. *Codex epistolaris* nr 114 s. 137). W drodze do diecezji został napadnięty i zamordowany (A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 31-32).

^d Jako elekt pojawia się już pod datą 22 XII 1482 r. AGZ t. 19 s. 240.

^e Jako elekt pojawia się już 21 VI 1490 i 26 VIII 1491 r. (A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 35; R o l n y. *Acta officii* t. 2 s. 143).

^f Tytuł elekta posiadał do końca życia (1507 r.). Z nie znanych bliżej przyczyn nie został potwierdzony przez Stolicę Apostolską (A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 35-36).

^g Jako nominat występuje już w 1507 r. (A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 36; S z o s t k i e - w i c z. *Katalog biskupów* s. 419).

^h Przed nim niektórzy autorzy umieszczają jeszcze bpa Macieja Łubieńskiego h. Pomian (1620 r.). Zob. np. R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 156-166; Z a l ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 969. Nie wspominają o nim akta kapituły z tego okresu. W innych katalogach wymieniony jest na stolicy biskupiej w Chełmie w latach 1621-1627. Zob. D o l a. *Katalog biskupów* s. 258.

ⁱ Dnia 20 III 1651 r. otrzymał prowizję na koadiutora z prawem następstwa. Objął rządy ok. 1658 r. po śmierci bpa M. Działyńskiego. Zob. M a ń k o w s k i. *Działyński Michał Erazm*. [W:] PSB t. 6 s. 91.

^j Otrzymał prowizję na arcybiskupstwo lwowskie, ale przed objęciem stolicy zmarł.

^k W tym roku bp Adam Krasiński przekazał swą władzę koadiutorowi, Janowi Dembowskiemu.

Wraz z konsekracją elekt uzyskiwał pełne prawa biskupie (*iura pontificalia*), na które składały się trzy rodzaje władzy: nauczycielska, kapłańska i pasterska¹⁹⁴. Na mocy władzy nauczycielskiej biskup na terenie swej diecezji był najwyższym autorytetem w sprawach wiary i moralności chrześcijańskiej. Biskupi kamienieccy – podobnie jak biskupi innych diecezji – swój urząd nauczycielski sprawowali przez publiczne nauczanie w katedrze i kościołach parafialnych (głównie podczas przeprowadzanych wizytacji generalnych) oraz poprzez listy pasterskie kierowane do duchowieństwa i wiernych całej diecezji. Listy takie napisali m.in.: bp Augustyn Wessel w 1733 r.¹⁹⁵, bp Franciszek Kobielski w 1738 r. (list pasterski do kleru¹⁹⁶), bp Adam Krasiński w 1760 r. (list do wszystkich wiernych całej diecezji, normujący życie sakramentalne¹⁹⁷).

Jednym z najwybitniejszych nauczycieli wiary na stolicy kamienieckiej był bp Marcin Białobrzeski (1577–1585). Główną formą jego nauczania były kazania głoszone systematycznie w katedrze i liczne wykłady na temat Pisma Świętego, które później zostały wydane drukiem w Krakowie. W trosce o czystość wiary i dla obrony przed prądami schizmatyckimi Białobrzeski opublikował dzieło pt.

¹⁹⁴ H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts* Bd. 2 s. 37-49.

¹⁹⁵ BO. Papiery okólne diecezji kamienieckiej. Pisma okólne do kleru. Wessel A. bp 1733 s. 7-9.

¹⁹⁶ Tamże. Kobielski A. bp 1738 s. 3-4.

¹⁹⁷ Krasiński. *Epistola pastoralis* 1760.

Orthodoxa confessio, zawierające wykład podstawowych prawd teologii katolickiej¹⁹⁸.

Władza sakramentalna, druga z kolei władza płynąca z sakry biskupiej, dawała biskupom prawo udzielania sakramentów świętych. Do najczęściej udzielanych należały święcenia kapłańskie, sakrament bierzmowania (podczas dokonywania wizytacji poszczególnych parafii)¹⁹⁹, a także w pewnych wypadkach sakrament małżeństwa²⁰⁰. Biskupi konsekrowali także kaplice i kościoły na terenie diecezji. W 1585 r. bp Marcin Białobrzescki konsekrował kaplicę na zamku kamienieckim²⁰¹, 20 VIII 1739 r. bp Franciszek Kobielski konsekrował kościół w Chmielniku²⁰², bp Stanisław Hozjusz kościoły w Mikołajowie (13 VI 1723 r.) i Krzywcu (6 XI 1726 r.)²⁰³; bp Wacław Sierakowski w 1741 r. kościoły w Fulstynie i Czerwonogrodzie²⁰⁴. Uprawnienia biskupów, wynikające z pełnienia władzy pasterskiej, polegały na zarządzaniu diecezją (funkcja ustawodawcza, administracyjna i sądownicza). Na mocy władzy ustawodawczej biskup ordynariusz był najwyższym prawodawcą na terenie całej swej diecezji. Biskupi wydawali liczne ustawy, rozporządzenia, edykty i dekrety powizytacyjne (reformacyjne) dla poszczególnych instytucji lub dla całej diecezji²⁰⁵.

Znamienny przykład postępowania prawodawczego biskupów kamienieckich stanowią *Ordinationes et constitutiones*, wydane przez bpa Stanisława Hozjusza w 1724 r.²⁰⁶, oraz *Edicta et ordinationes* bpa Wacława Hieronima Sierakowskiego z 1742 r.²⁰⁷ Posiadały one ogromne znaczenie dla właściwego administrowania diecezją, głównie dlatego, że obydwie te akty miały zastąpić synody diecezjalne²⁰⁸.

¹⁹⁸ W. B u d k a. *Białobrzescki Marcin bp*. [W:] PSB t. 2. Kraków 1936 s. 14-15.

¹⁹⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1131; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 176; *Documenta Pontificorum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. T. 2. Coll. A. G. Welykyj. Romae 1954 s. 69-70.

²⁰⁰ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 2 s. 128.

²⁰¹ N i e d z i a ł k o w s k i. *Kamienieckie biskupstwo* s. 405.

²⁰² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 586.

²⁰³ Tamże k. 732, 1128.

²⁰⁴ Tamże k. 778, 1128.

²⁰⁵ ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 404, 407 v.; PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 482. Wiele dekretów powizytacyjnych zawierają akta wizytacji generalnych bpa W. H. Sierakowskiego z 1741 r., dotyczące poszczególnych instytucji centralnych i terytorialnych diecezji.

²⁰⁶ *Ordinationes et constitutiones circa sponsae suae Cathedralis ingressum et post visitationem Eccl. Dioecesis Camenecensis peractam ab [...] Stanislao Josepho de Bezdan Hosio [...] Ep. Cam. Abbate Commendario Cerviensi 2 V 1724*. Leopoli 1724.

²⁰⁷ *Edicta et ordinationes [...] Venceslai Hieronymi de Boguslawice Sierakowski Dei ac Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Camenecensis nominati Premisliensis post peractam feliciter visitationem generalem omnium Ecclesiarum dioecesis Camenecensis [...] praescripta et promulgata. AA. 1742 d. 20 Julii*. Leopoli 1742.

²⁰⁸ Nicco szerzej na ten temat będzie powiedziane przy omawianiu zagadnienia synodów diecezjalnych.

Na podstawie posiadanej władzy administracyjnej (wykonawczej) biskupi mieli prawo obsadzania stanowisk i urzędów kościelnych w diecezji. Prawo to było jednak dość skutecznie ograniczane przez instytucję patronatu i rezerwy papiejskiej²⁰⁹. Biskupi kamienieccy obsadzali wakujące beneficja kapitulne²¹⁰ i parafialne²¹¹, erygowali i określali granice nowych parafii²¹², udzielali pozwoleń na zakładanie kaplic prywatnych czy brackich, tworzyli bractwa religijne, altarie i konsekrowali ołtarze²¹³. Sprawowali również nadzór nad kapitułą, parafiami, szkołami, szpitalami, bractwami i klasztorami żeńskimi²¹⁴ i z tej racji wynikał dla nich obowiązek rezydowania w diecezji i przeprowadzania wizytacji generalnych diecezji bądź osobiście, bądź przez specjalnych delegatów²¹⁵.

Z wizytowania diecezji biskupi kamienieccy w zasadzie wywiązywali się. Dokonywali tego jeżeli nie osobiście, to poprzez swoich delegatów lub wikariuszy i oficjalów generalnych. Wizytacje generalne przeprowadzali przynajmniej raz w czasie swych rządów w diecezji. O podejmowaniu wizytacji informują liczne przekazy źródłowe oraz protokoły wizytacyjne. W XVII w. wizytacji diecezji dokonali następujący biskupi: Adam Nowodworski (1623 r.)²¹⁶, Andrzej Leszczyński (1641–1646)²¹⁷, Zygmunt Czyżewski (1665 r.)²¹⁸, a w XVIII stuleciu: Stefan Rupniewski (1717 r.)²¹⁹, Stanisław Hozjusz (1723 r.)²²⁰, Wacław Hieronim Sierakowski (1741 r.)²²¹, Mikołaj Dembowski (1747–1748)²²² i Adam Krasiński (1777 r.)²²³.

²⁰⁹ S. Librowski. *Wizytacje diecezji wrocławskiej. Cz. 1: Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłowe z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji*. ABMK 8:1964 s. 46.

²¹⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 25, 43, 93.

²¹¹ Biskup Z. Czyżewski w 1664 r. mianował proboszczem w Szarogrodzie M. F. Dalewskiego (PANKr. Liber ecclesiae k. 64); bp S. Rupniewski mianował 6 VII 1718 r. M. Królikowskiego proboszczem w Barze (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 519).

²¹² *Edicta et ordinationes* s. B₂.

²¹³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 115, 152; *Edicta et ordinationes* s. i.

²¹⁴ *Ordinationes et constitutiones* s. 35-40.

²¹⁵ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 257-258; Tomczak. *Kancelaria biskupów wrocławskich* s. 45.

²¹⁶ AKS. Rel. 1623 k. 359.

²¹⁷ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 165.

²¹⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 138.

²¹⁹ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 148.

²²⁰ *Ordinationes et constitutiones* s. 2: "[...] per Nos et deputatos commissarios visitationi peractam".

²²¹ *Edicta et ordinationes* s. E₃.

²²² AKS. Rel. 1749 s. 1.

²²³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 1.

W zakres władzy administracyjnej biskupa wchodził także zarząd majątkiem dóbr stołowych biskupstwa za pośrednictwem starostów, sołtysów, ekonomów, włodarzy itp.²²⁴

Ważną dziedziną władzy biskupa w diecezji było sądownictwo, które sprawował on osobiście lub przez oficjałów. W XIII w. Kościół w Polsce otrzymał od panujących przywileje na zorganizowanie własnego sądownictwa, tzw. *privilegium fori*. Odtąd sądownictwu kościelnemu podlegali nie tylko duchowni, ale i osoby świeckie, jeżeli w danej sprawie jedną ze stron był duchowny²²⁵. Wraz z powstaniem urzędu oficjała biskupi kamienieccy, podobnie jak to czynili biskupi w innych diecezjach, zastrzegali sobie jedynie sprawy najważniejsze, inne zaś zlecali oficjałom bądź kurii. Dnia 25 XI 1664 r. bp Zygmunt Czyżewski rozstrzygał osobiście spór między biskupem bakowskim Anastazym Rudzieńskim a Piotrem Ulanowskim, superiorem jezuitów w rezydencji w Jassach²²⁶. W 1757 r. do sądu bpa Mikołaja Dembowskiego wniesiono sprawę konfliktu między ugrupowaniami żydowskimi²²⁷. Władza sądownicza biskupów rozciągała się również na sprawy sumienia (*forum internum*). W tym zakresie biskupi rezerwowali dla siebie sądenie pewnych wykroczeń natury moralnej. Spis rezerwatów biskupich dla diecezji kamienieckiej podał bp Stanisław Hozjusz w swoich *Ordinationes et constitutiones* z 1724 r. Spis ten obejmował 25 różnych przestępstw dotyczących głównie nadużyć w dziedzinie czystości życia małżeńskiego, poszanowania życia, zasad sprawiedliwości, a ponadto wykroczeń przeciw kultowi Bożemu i dyscyplinie kościelnej²²⁸.

Oprócz uprawnień wypływających z istoty urzędu ordynariusza biskupi posiadali też liczne przywileje. Nie były one związane na stałe z ich urzędem, lecz Stolica Apostolska nadawała je poszczególnym biskupom przy różnych okazjach. Biskupi kamienieccy otrzymali przede wszystkim przywileje udzielania odpustów częściowych. Na mocy takich uprawnień bp Maciej ze Starej Łomży 23 X 1487 r. udzielił czterdziestodniowego odpustu wszystkim wiernym, którzy przyczynili się do odbudowania kościoła parafialnego w Smotryczu, zniszczonego przez najazdy nieprzyjaciół²²⁹. Papież Klemens VII nadał 24 III 1531 r. bpowi Piotrowi Gamratowi prawo udzielania odpustu częściowego wiernym,

²²⁴ H. E. W y c z a w s k i. *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*. Warszawa 1956 s. 47.

²²⁵ W. A b r a h a m. *Privilegium fori duchowieństwa w ustawodawstwie Kościoła polskiego w wieku XIII*. CT 17:1936 s. 1-16.

²²⁶ PANKr. Liber ecclesiae k. 4-5.

²²⁷ BO. Puncta przeciw Żydom talmucistom do J. W. Imci księdza bpa kamienieckiego do rozparcia się od Żydów nietalmucistów podane 1756 die 14 Junii. Sygn. 2331/I s. 13; K l e i n. *Coram iudicio* s. D₂.

²²⁸ *Ordinationes et constitutiones* s. 16-17.

²²⁹ *Zbiór dokumentów* nr 25 s. 47.

którzy byli obecni na jego prymicyjnej mszy św. pontyfikalnej²³⁰. Szczególnie ważne dla biskupów kamienieckich było uzyskanie pozwolenia na szafarstwo sakramentu kapłaństwa klerykom obrządku unickiego i ormiańskiego. Uprawnienia takie otrzymał bp Stanisław Hozjusz 23 IV 1723 r. od papieża Benedykta XIII²³¹. Do innych przywilejów należy zaliczyć prawo biskupów do ustanawiania notariuszów, jakie otrzymał 29 I 1665 r. od Stolicy Apostolskiej bp Zygmunt Czyżewski²³².

Ścisłe powiązanie Kościoła w Polsce z państwem przyczyniało się do tego, że biskupi polscy wraz z urzędem ordynariusza otrzymywali zarówno przywileje kościelne, jak i społeczno-polityczne. W ten sposób uczestniczyli w życiu politycznym kraju, a miejscem stałego ich pobytu stawał się często dwór królewski. W otoczeniu królewskim przebywało wielu biskupów kamienieckich. Pełnili oni tam różne funkcje, np. obowiązki komisarza królewskiego do rozstrzygania spraw majątkowych w dobrach królewskich pełnił w 1527 r. bp Wawrzyniec Międzyłewski, a w 1544 r. – bp Andrzej Zebrzydowski²³³. W 1540 r. bp Jan Wilamowski przebywał na dworze cesarza Ferdynanda jako poseł króla Zygmunta Starego²³⁴. W misji negocjacyjnej do Moskwy udał się w 1622 r. bp Adam Nowodworski²³⁵. Biskupi kamienieccy wymieniani są często jako świadkowie na dokumentach królewskich. W zawarciu traktatu pokojowego pomiędzy Polską a Krzyżakami w Brześciu w dn. 31 XII 1435 r. brał udział bp Paweł z Bojańczyca²³⁶, zaś bp Zbigniew 15 VII 1519 r. pod Czerwińskiem był świadkiem zawarcia przymierza króla polskiego Zygmunta Starego z królem duńskim Erykiem²³⁷.

Od końca XV w. biskupi ordynariusze wchodziłi do senatu Rzeczypospolitej. Prawa senatorskie nabywali z chwilą otrzymania prowizji papieskiej i konsekracji²³⁸. Biskupom kamienieckim przysługiwało 13. miejsce w senacie²³⁹. Urząd

²³⁰ VMPL II nr 518 s. 472.

²³¹ *Documenta Pontificorum Romanorum* t. 2. s. 69-70: "[...] facultatem ad certum tempus obtinuerat a Benedicto XIII Praedecessore nostro. Venerabilis frater Osius (1722–1733) Episcopus latinus Camenecensi ut latino ritu Greco, Armenosque clericos ordinaret. Quam Nos facultatem ad aliam Ecclesiam Ruthenae presentim, detrimentum refundare perspicientes, revocandum duximus, a tenore praesentium etiam revocamus [...] Romae 23 IV 1732". Por. *Litterae Sacrae congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussie spectantes*. Vol. 4. Romae 1954 s. 34-35; MUII t. 6 s. 33-35.

²³² PANKr. Liber ecclesiae k. 189-190.

²³³ AKLS t. 5 s. 187, 193, 200, 364.

²³⁴ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 153; SGKP t. 3 s. 780.

²³⁵ AKS. Rel. 1623 s. 359.

²³⁶ AKLS t. 5 s. 364.

²³⁷ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1439*. Coll. A. Prochaska. Cracoviae 1882 s. 457.

²³⁸ D ł u g o s z. *Biskupi polscy* s. 108-109.

²³⁹ *Volumina legum. Przdruk zbioru praw*. Nakładem J. Ohryski. T. 2. Petersburg 1859 s. 93; M ü l

ten pociągał za sobą liczne obowiązki państwowe, przede wszystkim zobowiązywał do udziału w posiedzeniach sejmu. Z tych też powodów ordynariusze przebywali często poza swoją diecezją²⁴⁰.

Z urzędem ordynariusza nierozdzielnie związana była kuria biskupia, w dokumentach kościelnych określana jako *curia episcopi* albo *curia episcopalis*²⁴¹. Był to zespół ludzi, zarówno duchownych, jak i świeckich, tworzących bliskie otoczenie biskupa.

W ramach kurii biskupiej istniały: prywatny dwór biskupi (urzędy nadworne), kancelaria, czyli kuria właściwa (urzędy zadworne), oraz sąd duchowny (konsystorz), na czele którego stał oficjał. Bezpośrednio z biskupem związane były dwa pierwsze urzędy, tj. dwór i kancelaria biskupia. Dwór służył prywatnym potrzebom biskupa (m.in. zarządzanie majątkiem), kancelaria natomiast zajmowała się sprawami administracyjnymi i sądowymi. Urzędy te nie miały stałej siedziby. Towarzyszyły biskupowi w jego podróżach i funkcjonowały tam, gdzie aktualnie on przebywał. Z chwilą zmiany ordynariusza ich działalność ulegała zawieszeniu²⁴².

Nie posiadamy żadnych informacji, które pozwoliłyby odtworzyć całą wewnętrzną organizację tych urzędów i rolę, jaką odegrały one w diecezji kamienieckiej. Dysponując bardzo ograniczonym zasięgiem wiadomości o dworze biskupim, możemy jedynie stwierdzić, że biskupi kamienieccy taki dwór posiadali. Najstarsza wzmianka o jego istnieniu pochodzi z 1558 r., z czasów, gdy diecezją rządził bp Leonard Słoneczewski. Biskup ten w 1558 r. oddał w zastaw Janowi z Pilzna wieś Zinkowce, zastrzegając sobie, aby poddani z tej wsi jeden dzień w tygodniu pracowali we dworze biskupim²⁴³. Należy sądzić, że dwór biskupów kamienieckich w swej strukturze organizacyjnej i zakresie uprawnień wzorowany był na innych dworach biskupich w Polsce²⁴⁴.

Nieco więcej wzmianek zachowało się na temat kurii nadwornej i kancelarii biskupiej. Na czele kancelarii stał notariusz publiczny, powoływany przez biskupa ordynariusza i przez niego odwoływany. Do obowiązków notariusza należało spisywanie wszystkich dokumentów, dekretów i wyroków sądowych, jakie wychodziły z kancelarii biskupiej²⁴⁵. Najwcześniejsza wzmianka dotycząca notariusza

l e r. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 139.

²⁴⁰ ASV. Proc. consist. Vol. 119 k. 488; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 146, 152, 153.

²⁴¹ Kuria biskupia należy do centralnych instytucji w diecezji. Brak materiałów źródłowych nie pozwala jednak na pełniejsze i odrębne jej opracowanie. Nieliczne przekazy źródłowe dotyczące kurii zostały wykorzystane przy omówieniu urzędu biskupa, z którym kuria była złączona.

²⁴² L i b r o w s k i. *Wizytacje* s. 55-56; W y c z a w s k i. *Wprowadzenie* s. 47-51.

²⁴³ B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* (dodatek nr 22) s. 201.

²⁴⁴ Pełniejsze dane na ten temat zob. w: T o m c z a k. *Kancelaria biskupów wrocławskich* s. 29 n.

²⁴⁵ W y c z a w s k i. *Wprowadzenie do studiów* s. 51-52.

pochodzi z dokumentu fundacyjnego bpa Pawła z Bojańczyca na rzecz kapituły, datowanego 6 I 1450 r.²⁴⁶ Liczniejsze przekazy, w których jest mowa o notariuszach, pochodzą z XVII, a przede wszystkim z XVIII w.²⁴⁷ Oprócz spisywania dokumentów notariusze często towarzyszyli biskupom jako ich sekretarze podczas wizytacji generalnych diecezji²⁴⁸. Byli też obecni przy różnych czynnościach prawnych biskupa²⁴⁹.

Drugi zakres uprawnień kancelarii biskupiej stanowiły sprawy sądowe. Choć od momentu powołania oficjałatu generalnego większość spraw podlegała kancelarii oficjała, jednak biskupi kamienieccy nadal niektóre sprawy rezerwowali dla siebie²⁵⁰. Zarezerwowane procesy sądowe przeprowadzał biskup wraz z kurią, którą tworzyli sędziowie asesorowie i notariusze²⁵¹. Kandydaci na stanowiska sędziów asesorów wybierani byli z grona członków kapituły katedralnej. Tak na przykład kapituła katedralna w czasie swego posiedzenia generalnego w dn. 2 II 1632 r. przedstawiła biskupowi na urząd sędziowski asesorów Stanisława Bielskiego, kustosza katedralnego, i Mieczysława Pazińskiego, kanonika i prepozyta w Czarnokozińcach²⁵². Duża liczba spraw sądowych z jednej strony, z drugiej zaś częste pobyty biskupów poza diecezją sprawiały, że biskupi władzę sądowniczą do rozstrzygania zarezerwowanych dla siebie spraw przekazywali audytorom²⁵³.

Na mocy zarządzenia bpa Sierakowskiego z dn. 31 II 1746 r. w skład sądu biskupiego wprowadzono nowy urząd – obrońcę węzła małżeńskiego (*defensor matrimonii*), ustanowiony przez papieża Benedykta XIV. Zadaniem tego urzędu była troska o utrzymanie związków małżeńskich, w sprawie których prowadzone były procesy²⁵⁴.

²⁴⁶ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 177; MPRS t. 2 cz. 4 supl. nr 841 s. 397.

²⁴⁷ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 410; Acta visitationis 1741 k. 1315; AKS. Rel. 1749 s. 29; K l e i n. *Coram iudicio* s. D, V₂.

²⁴⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1315; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 34; K l e i n. *Coram iudicio* s. A; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 1 s. 279.

²⁴⁹ PANKr. Liber ecclesiae k. 28; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 152.

²⁵⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 4-5; K l e i n. *Coram iudicio* s. D₂; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 26.

²⁵¹ W y c z a w s k i. *Wprowadzenie do studiów* s. 56-57.

²⁵² PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 382-383.

²⁵³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 146, 198.

²⁵⁴ *Edicta et ordinationes* s. P₃.

6. STOSUNKI ZE STOLICĄ APOSTOLSKĄ I METROPOLIA

W strukturze organizacyjnej Kościoła diecezja stanowiła nie tylko instytucję, ale i odrębną jednostkę administracyjną. Jako instytucja diecezja posiadała własną organizację, na której czele stał biskup. Jako jednostka administracyjna podporządkowana była metropolii oraz najwyższej władzy w Kościele, tj. Stolicy Apostolskiej, która była właściwą władzą do erygowania i ustanawiania nowych diecezji. Istniała więc szczególna zależność pomiędzy diecezją a Stolicą Apostolską, toteż każdy biskup od chwili swego wyboru czy nominacji kontaktował się z najwyższą władzą kościelną w Rzymie w sprawie kanonicznego zatwierdzenia, czyli uzyskania prowizji papieskiej. Wiele takich próśb biskupów kamienieckich potwierdzają przekazy źródłowe. Znaleźć w nich można informację, że Stolica Apostolska na prośbę króla Zygmunta Starego zatwierdziła wybór bpa Piotra Gembickiego²⁵⁵, w ten sam sposób zatwierdziła też Andrzeja Zebrzydowskiego, kandydata królewskiego na biskupa (27 VI 1544 r.)²⁵⁶. Dnia 27 III 1588 r. król Stefan Batory zwrócił się z prośbą do Rzymu o zatwierdzenie nominacji Stanisława Gomolińskiego²⁵⁷. Podobnie uczynił król Jan Kazimierz, przedstawiając kandydaturę Zygmunta Czyżewskiego²⁵⁸.

Jakkolwiek Stolica Apostolska na ogół przychyliła się do próśb monarchy czy kapituły o udzielenie prowizji przedstawionym przez nich kandydatom, to jednak mogła – i praktycznie wielokrotnie to czyniła – odmówić swej zgody. Tak prawdopodobnie stało się w przypadku bpa Andrzeja Chodeckiego (1501–1507), o którym w Archiwum Watykańskim nie ma żadnej wzmianki, podczas gdy w aktach z terenu Polski przez wiele lat wymieniany jest jako elekt kamieniecki²⁵⁹.

Zgodnie z powszechnie przyjętym prawem kanoniczne potwierdzenie na stolicę biskupią wymagało złożenia określonych opłat na rzecz Kurii Rzymskiej. Wielkość taksy uzależniona była od stanu uposażenia biskupstwa, które miał otrzymać kandydat. Dla diecezji kamienieckiej opłata ta wynosiła 33,05 florena²⁶⁰. Suma ta określona była jako mniej więcej 1/3 rocznego dochodu z biskupstwa. Wielu biskupów, jak wynika z przekazów źródłowych, wywiązywało się z tych powinności²⁶¹, zdarzały się jednakże fakty ociągania się z uiszczaniem

²⁵⁵ *Excerpta ex libris* s. 89.

²⁵⁶ VMPL II nr 602 s. 542.

²⁵⁷ Tamże nr 25 s. 24.

²⁵⁸ *Elementa ad fontium editiones* t. 3 nr 408 s. 45.

²⁵⁹ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 35-36.

²⁶⁰ *Elementa ad fontium editiones* t. 1 nr 672 s. 251; nr 331 s. 140; nr 673 s. 251.

²⁶¹ O wywiązywaniu się informują przekazy źródłowe dotyczące m.in. bpa Pawła (1428 r. – *Elementa ad fontium editiones* t. 1 s. 140), bpa Mikołaja Próchnickiego (1469 r. – tamże s. 224), bpa Mikołaja

owych opłat (np. bp Maciej ze Starej Łomży prowizję uzyskał 19 III 1482 r., a opłatę uiścił dopiero w roku następnym²⁶²; bp Piotr Leśniowski bullę prowizyjną otrzymał 9 X 1492 r., a opłatę przestał w sześć lat później, 12 V 1498 r.²⁶³).

Ścisły związek diecezji ze Stolicą Apostolską istniał nie tylko przy obejmowaniu urzędu biskupiego, ale także w czasie jego wykonywania, a szczególnie w sprawowaniu funkcji duszpasterskich. Przysięga biskupia zobowiązywała każdego biskupa do odbywania wizytacji apostolskiej *ad limina* i do zdawania przy tej okazji sprawozdania papieżowi o stanie kierowanej przez siebie diecezji. Obowiązek ten swymi początkami sięga wczesnego średniowiecza, kiedy to *visitatio liminum* odbywano sporadycznie, bardziej z motywów pobożnościowych (*orandi causa*) niż z nakazu. Z czasem dołączył się do tego zwyczaj składania sprawozdań o stanie diecezji. Przez pewien czas sprawozdania ograniczały się do relacji ustnej. W Polsce do czasów papieża Grzegorza IX biskupi nie podejmowali *visitatio liminum*, jako że Kościół był zależny od monarchii i sam panujący starał się o kontakty ze Stolicą Apostolską²⁶⁴.

Dalszy rozwój *visitatio ad liminum* dokonał się w drugiej połowie XVI w., w okresie realizacji reform Soboru Trydenckiego. Normatywnym aktem w tym zakresie była konstytucja papieża Sykstusa V *Romanus pontifex* z 20 XII 1585 r. Odtąd obowiązek odwiedzania Rzymu wynikał z przysięgi składanej przez biskupów w chwili obejmowania urzędu, w której zobowiązywali się m.in. do wizytowania progów apostolskich osobiście lub przez pełnomocników²⁶⁵. Biskupi polscy na mocy decyzji papieskiej zostali zobowiązani do odbywania wizytacji *ad limina* co cztery lata. W praktyce realizacja tego obowiązku napotykała liczne trudności²⁶⁶.

W XVII i XVIII w. z diecezji kamienieckiej do Stolicy Apostolskiej przesłano zaledwie 11 relacji. Pochodzą one z lat: 1606, 1612, 1619, 1623, 1630, 1632, 1638, 1684, 1728, 1749, 1757²⁶⁷. Z niniejszego zestawienia wynika, iż biskupi kamienieccy odbywali wizytację *ad limina* o wiele rzadziej, niż wymagało tego prawo. Okres między jedną a drugą wizytacją obejmował od kilku do kilkunastu

Dzierzgowskiego (1541 r. – tamże s. 249), bpa Jana Dziaduskiego (1542 r. – tamże s. 251).

²⁶² *Elementa ad fontium editiones* t. 1 s. 236; A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 33.

²⁶³ *Elementa ad fontium editiones* t. 1 s. 202.

²⁶⁴ W. W ó j c i k. *Wizytacje biskupów polskich "ad limina" do roku 1911*. PK 18:1975 nr 3-4 s. 132-154.

²⁶⁵ Tamże s. 157.

²⁶⁶ W XVIII w. w bullach translacyjnych pojawił się termin pięcioletni do składania wizytacji (W ó j c i k. *Wizytacje biskupów* s. 160 n.).

²⁶⁷ AKS. Teczka diecezji kamienieckiej.

lat. Należy jednak dodać, że podobnie działo się i w innych diecezjach wschodnich, m.in. w sąsiedniej diecezji łuckiej²⁶⁸.

Rzadkie i nieregularne odbywanie wizytacji *ad limina* biskupi kamienieccy tłumaczyli różnymi względami natury politycznej (obowiązki senatorskie), geograficznej (duża odległość od Rzymu) czy kościelnej (potrzeby administrowania diecezją)²⁶⁹. Oprócz tych przyczyn można by wymienić jeszcze niskie uposażenie biskupstwa kamienieckiego (podróż do Rzymu wymagała poważnych nakładów finansowych). Nie bez znaczenia mógł być też fakt częstej translacji biskupów kamienieckich na inne stolice²⁷⁰.

Visitatio liminum była w zasadzie obowiązkiem osobistym biskupa. Jedynie w wypadkach przeszkód kanonicznych mógł on dokonywać jej przez delegata. O osobistych podróżach biskupów kamienieckich do Rzymu nie posiadamy żadnych przekazów źródłowych²⁷¹. Biorąc pod uwagę stosunkowo niewielką liczbę zachowanych źródeł, zwłaszcza dotyczących dwóch pierwszych wieków istnienia diecezji, oraz pewne źródła pośrednie, można przypuszczać, iż wielu biskupów mogło nawiedzać progi Watykanu osobiście. Przemawiać za tym zdaje się fakt udzielania przez Stolicę Apostolską dyspensy od wizytacji dla bpa Leonarda Słonczewskiego (1547 r.). Brak jest natomiast prośby o takie zwolnienie ze strony innych biskupów²⁷². Wyjątkowość tej dyspensy udzielonej biskupowi kamienieckiemu wskazywałaby, że inni biskupi wypełniali ten obowiązek osobiście. Bezsprzeczne natomiast wydaje się, że w większości wypadków wizytacji *ad limina* w imieniu biskupów kamienieckich dokonywali ich pełnomocnicy. Najczęściej byli to kanonicy katedralni lub inni kapłani z diecezji, a nawet spoza diecezji. W 1612 r. takim delegatem był dziekan kapituły kamienieckiej Przeclaw Mojecki, który odbył wizytację w imieniu bpa Jana A. Próchnickiego²⁷³. W 1632 r. wysłannikiem do Rzymu bpa Pawła Piaseckiego był ks. Feliks Rakowski²⁷⁴. Scholastyk kapituły katedralnej kamienieckiej Franciszek Michalski działał w 1684 r. jako pełnomocnik bpa Stanisława Wojeńskiego²⁷⁵. Przebywający stale

²⁶⁸ L. K r ó l i k. *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII w.* Lublin 1983 s. 152.

²⁶⁹ AKS. Rel. 1728 s. 1; VMPL t. 3 nr 2-4 s. 1-2; AKS. Rel. 1612 s. 1.

²⁷⁰ ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 404 v.; M ü l l e r. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 134.

²⁷¹ L. Boratyński (*Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji z archiwum kongregacji del Concilio w Rzymie*. Kraków 1916 s. 3-4) podaje, że do 1690 r. tylko dziewięciu biskupów osobiście odbyło *visitatio liminum*, wśród nich nie wymienia żadnego biskupa kamienieckiego.

²⁷² IIC t. 3 s. 148: "[...] ad biennium dispensat a visitatione liminum personali".

²⁷³ AKS. Rel. 1612 s. 1; M. G ę b a r o w i c z. *Jan Andrzej Próchnicki (1553–1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji*. Kraków 1980 s. 58.

²⁷⁴ AKS. Rel. 1632 s. 788.

²⁷⁵ AKS. Rel. 1684 s. 66.

w Rzymie kanonik krakowski J. Grodnicki reprezentował przed papieżem bpa Stanisława Hozjusza²⁷⁶.

Reforma papieża Sykstusa V nakładała na biskupów obowiązek złożenia pisemnej relacji o stanie diecezji podczas pobytu *ad liminum* w Rzymie. Pod względem treści podstawę tych relacji miały stanowić procesy informacyjne. Sprawozdania pisane były według specjalnego kwestionariusza, ułożonego przez P. Fagnanigo, sekretarza Kongregacji Soboru²⁷⁷. W początkach XVIII w. (1725 r.) kwestionariusz ten został zmodyfikowany i poszerzony przez papieża Benedykta XIII. W nowej wersji zawierał on wszystkie elementy konstytuujące organizację i życie diecezji²⁷⁸.

Relacje biskupów diecezji kamienieckiej do XVIII w., opracowywane na podstawie obowiązującego kwestionariusza, były bardzo zwięzłe. Jednym z powodów był zapewne fakt, że do tego czasu w diecezji nie było seminarium duchownego, a także i to, że przez dłuższy czas nie zwoływano synodów diecezjalnych. Zakres relacji był dlatego o wiele węższy, niż to miało miejsce w przypadku innych diecezji. Dopiero relacja bpa Mikołaja Dembowskiego z 1749 r., opracowana zgodnie z obowiązującymi ówczesnie wymogami prawa kościelnego, przynosi obszernie informacje na temat niemal wszystkich najważniejszych zagadnień życia i organizacji diecezji kamienieckiej.

Relacja bpa Dembowskiego liczyła 39 stron. Zawarte w niej informacje dotyczyły kolejno takich spraw, jak: początki diecezji, skład kapituły katedralnej, wikariusze katedralni, styl i stan kościoła katedralnego, rezydencja biskupa i kapituły, seminarium, szpitale i zakony, stan dóbr stołowych biskupstwa i uposażenia kapituły, granice diecezji, obowiązki dziekanów terenowych, służba Boża przy katedrze, sekty działające w diecezji²⁷⁹.

Każda diecezja była ściśle zespolona również z drugą instytucją administracji terytorialnej Kościoła – z metropolią. Diecezja kamieniecka należała kolejno do dwóch metropolii. W pierwszym okresie swego istnienia stanowiła sufraganię metropolii halickiej, co potwierdza nota z 1406 r., w której jest mowa o pobycie przy arcybiskupie Jakubie Strepie w Haliczu biskupa kamienieckiego Aleksandra²⁸⁰. Pobyt ten należałoby wiązać z omawianiem pewnych wspólnych problemów, co wskazywać może na zależność biskupa kamienieckiego od metropolii halickiej. Od 1412 r., z chwilą przeniesienia stolicy metropolitalnej z Halicza do Lwowa, aż do końca interesującego nas okresu dziejów diecezja kamieniecka

²⁷⁶ AKS. Rel. 1728 s. 1.

²⁷⁷ Kwestionariusz P. Fagnanigo zawierał: opis stanu materialnego, dane z wizytacji diecezji, dane z corocznego synodu i z seminarium (zob. W ó j c i k. *Wizytacje biskupów polskich* s. 157-158).

²⁷⁸ Tamże s. 155-160.

²⁷⁹ AKS. Rel. 1749 s. 1-39.

²⁸⁰ A b r a h a m. *Jakub Strepa* (dodatek nr 10) s. 110.

była sufraganią metropolii lwowskiej²⁸¹. Jako sufragania lwowska po raz pierwszy wymieniona jest w bulli antypapieża Jana XXIII *In eminenti specula* z 28 VIII 1412 r.²⁸²

Przynależność diecezji do danej metropolii nakładała na nią określone obowiązki. Diecezja była zobowiązana do wysyłania swoich reprezentantów na synody prowincjalne, do wprowadzania uchwał tych synodów na swoim terenie; w zakresie sądownictwa kościelnego droga apelacji wiodła od sądu diecezjalnego do metropolitalnego.

W myśl prawa ogólnego biskupi kamienieccy byli zobowiązani do uczestniczenia w synodach prowincjalnych metropolii lwowskiej. Respektowanie tego obowiązku potwierdzają zachowane źródła, które wymieniają biskupów kamienieckich wśród uczestników synodów prowincjalnych w 1532 i 1564 r. Na tym ostatnim obok bpa Dionizego Secygniowskiego brało udział dwóch przedstawicieli kapituły katedralnej kamienieckiej: dziekan Stefan Borszczyński i scholastyk Jerzy Wierzbński²⁸³. O udziale biskupów kamienieckich w synodach lwowskich wspominają źródła już z początku XV w. Jest w nich na przykład mowa o tym, że biskup Zbigniew był obecny na synodzie w 1419 r.²⁸⁴, że w synodzie w dn. 16 VIII 1440 r. uczestniczył bp Paweł z Bojańczyca²⁸⁵. Wzmianka z 1406 r. mówi o obecności przy abpie Jakubie Strepie biskupa kamienieckiego Aleksandra i biskupa łuckiego Świętosława²⁸⁶.

Zwoływanie synodów we Lwowie było utrudnione ze względu na skomplikowaną sytuację polityczną Polski, zwłaszcza na jej wschodnich terenach. W XV i XVI w. odbyło się zaledwie kilka synodów, ale dokumenty zawierające ich uchwały zaginęły. W związku z tymi uwarunkowaniami arcybiskupi lwowscy wraz ze swymi sufraganami zostali zobowiązani bądź do osobistego udziału w synodach prowincji gnieźnieńskiej, które odbywały się częściej i zajmowały się sprawami ogólnokościelnymi na terenie Polski, bądź do wysyłania na nie swych delegatów. Niejednokrotnie owymi delegatami byli biskupi kamienieccy (np. w synodzie w Piotrkowie w 1557 r. uczestniczył bp Leonard Słonczewski, a w 1577 r. – bp Marcin Białobrzeski²⁸⁷).

²⁸¹ ASV. Proc. consist. Vol. 109 k. 78 v., vol. 79 k. 105; *Documenta Pontificorum Romanorum* t. 1 s. 102.

²⁸² *Documenta Pontificorum Romanorum* t. 1 s. 102.

²⁸³ *Akta synodu prowincjalnego lwowskiego z 1564 r.* Wyd. S. Morawski. Lwów 1860 s. 16.

²⁸⁴ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 28.

²⁸⁵ W. A b r a h a m. *Kilka szczegółów o synodach lwowskich XV w.* Lwów 1908 s. 3-6.

²⁸⁶ A b r a h a m. *Jakub Strepa* s. 110.

²⁸⁷ *Materiały do ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w.* Wyd. B. Ulanowski. [W:] *Archiwum Komisji Prawniczej*. T. 1. Kraków 1895 s. 116, 494.

Zależność diecezji sufragalnych od metropolii zaznaczała się bardzo wyraźnie w dziedzinie sądownictwa. Metropolia lwowska była instancją apelacyjną dla sądu diecezjalnego w Kamieńcu Podolskim. Akta konsystorskie lwowskie począwszy od XV aż do końca XVIII w.²⁸⁸ odnotowują wiele wypadków apelacji z terenu diecezji kamienieckiej. Przedmiotem apelacji były różnorodne kategorie spraw. Dotyczyły one sporów majątkowych i personalnych w kapitule kamienieckiej²⁸⁹ bądź też konfliktów pomiędzy instytucjami diecezjalnymi a zakonnymi. W 1564 r. wielokrotnie rozpatrywana była we Lwowie sprawa sporu między dominikanami kamienieckimi a kapitułą katedralną²⁹⁰. Zwracano się do Lwowa i w innych sprawach spornych. W 1490 r. w sądzie metropolitalnym rozpatrywano sprawę uposażenia plebana w Jazłowcu²⁹¹; w 1643 r. – sprawę dominikanów z Jazłowca, dotyczącą dziesięcin ze wsi Chmielowa²⁹²; w 1753 r. w sądzie lwowskim znalazła się sprawa o dziesięciny, o które kolegium jezuickie w Barze spierało się z prepozytem w Czerczu²⁹³.

Stosunkowo niewielki stan uposażenia oraz niepewna sytuacja polityczna, w jakiej znajdowała się diecezja przez cały czas swego istnienia, przyczyniały się niewątpliwie do tego, że biskupi kamienieccy przechodzili na inne stolice, a także do tego, że na stolicy kamienieckiej wakanse trwały długo. Prawo dewolucji zwiększało zakres uprawnień metropolitalnych w stosunku do diecezji kamienieckiej. W 1529 r. na przykład na skutek zniszczenia przez najazdy tatarskie i wakansu stolicy biskupiej w Kamieńcu Podolskim prymas Jan Łaski polecił metropolicie lwowskiemu Bernardowi Wilczkowi przeprowadzić wizytację tej diecezji i dokonać koniecznych czynności w celu uporządkowania jej administracji²⁹⁴.

Podobnie stało się podczas wakansu stolicy kamienieckiej w latach 1591–1594, kiedy to metropolita lwowski J. D. Solikowski w ramach swych uprawnień dwukrotnie przeprowadził wizytację diecezji kamienieckiej²⁹⁵.

W świetle przedstawionych faktów można stwierdzić, że kontakty biskupstwa kamienieckiego ze Stolicą Apostolską i metropolią lwowską mimo wielu prze-

²⁸⁸ AALwow. Regestrum contentorum in actis consistori Leopoliensis incipiendo ab anno 1624 usque ad annum 1759. Sygn. KK 56 Regestrum 1649 r. nr 37 s. 138; 1717 r. nr 158 s. 947; 1753 r. nr 351 s. 754; Acta officii t. 1 s. 123, 126; t. 2 s. 8, 543.

²⁸⁹ AALwow. Regestrum contentorum. Regestrum 1655 r. nr 42 s. 18; 1656 r. nr 45 s. 175, 181.

²⁹⁰ Tamże. Regestrum 1564 r. s. 381, 397, 398.

²⁹¹ Acta officii t. 2 s. 8.

²⁹² AALwow. Regestrum contentorum. Regestrum 1642 r. nr 18 s. 238.

²⁹³ Tamże. Regestrum 1753 r. nr 351 s. 754.

²⁹⁴ Acta capitulorum s. 387.

²⁹⁵ Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794. Wyd. T. Długosz. Lwów 1937 s. 4: "Episcopatum Camenecensem cum per quinque annos pastore caruisset, bis magnis eius sumptibus dioecesis visitavit, omniaque, quae ad rectam illius dioecesis administrationem pertinebant diligenter providit".

szkód były żywe i wielostronne. Szczególne warunki polityczne, w jakich znajdowała się diecezja, sprzyjały zacieśnianiu wzajemnych związków i zwiększały ich zakres. Obie strony przejawiały w ten sposób troskę o zachowanie, utrwalanie i w miarę pełny rozwój organizacji życia kościelnego na wschodnich terenach Rzeczypospolitej.

R o z d z i a ł I I

CENTRALNE URZĘDY I INSTYTUCJE DIECEZJALNE

Strukturę organizacyjną diecezji tworzyły różne urzędy i instytucje, z których jedne miały charakter centralny (ogólnodiecezjalny), inne lokalny (terenowy). Pierwsze, takie jak: urząd biskupa pomocniczego, biskupa koadiutora, oficjałat i wikariat generalny, archidiakoniat, kapituła i administrator diecezji *sede vacante*, były związane bezpośrednio z biskupem i odgrywały istotną rolę w zarządzaniu diecezją. Charakter ogólnodiecezjalny miały również synody diecezjalne, seminarium duchowne i kolegia kleru katedralnego. Nie stanowiły one wprawdzie ogniw administracji diecezjalnej, ale były ważnym elementem w strukturze organizacyjnej diecezji.

1. BISKUPI POMOCNICZY I KOADIUTORZY

Najwyższym organem zarządzającym w diecezji był urząd biskupa ordynariusza. W miarę upływu czasu wobec rodzących się coraz to nowych potrzeb następował ciągle rozwój organizacji diecezjalnej, w ramach której wykształciły się również liczne instytucje diecezjalne, współpracujące bezpośrednio z urzędem biskupim. Już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa istniała funkcja archiprezbiterów, którzy zastępowali biskupa w odprawianiu nabożeństw, oraz tzw. *chorepiscopów*, którzy w zastępstwie udzielali niższych święceń. Później władzę tę przejęli biskupi pomocniczy. Byli to biskupi tytularni, przydzielani przez Stolicę Apostolską do pomocy ordynariuszom. Początki tego urzędu sięgają VII i VIII w., gdy po inwazji muzułmanów i pogan na chrześcijańskie kraje Wschodu, Afryki i Hiszpanii wielu biskupów tamtejszych diecezji opuściło własne stolice, przenosząc się do innych diecezji, gdzie pomagali w pracy miejscowym ordyna-

riuszom. Przekonanie o niewygaśnięciu ich władzy nad opuszczonymi diecezjami oraz nadzieja na odzyskanie w przyszłości osieroconych stolic leżały u podstaw praktyki konsekrowania po ich śmierci nowych biskupów *in partibus infidelium*, czyli tzw. biskupów tytularnych¹.

Urząd biskupa pomocniczego na terenie Polski pojawił się w drugiej połowie XIII stulecia. Najwcześniejsze wzmianki o działalności biskupów tytularnych pochodzą z najstarszych diecezji polskich, a więc z Gniezna, Krakowa, Wrocławia. W diecezjach wschodnich biskupi tytularni występują dopiero w XVII w.²

Pierwszym kamienieckim biskupem pomocniczym był Michał de la Mars (1723-1725), występujący za rządów bpa Stanisława Hozjusza³. Do końca tego wieku w diecezji kamienieckiej pracowało jeszcze dwóch innych biskupów pomocniczych: Adam Orański (1730-1760), biskup belineński, pełniący ten urząd za rządów pięciu kolejnych biskupów ordynariuszy⁴, oraz Ignacy Dłuski, tytularny biskup hebroński (1764-1795)⁵.

Biskupów pomocniczych powoływał ordynariusz. Nominację biskupa ordynariusza potwierdzał papież, który prekonizował kandydata po uprzednim przeprowadzeniu procesu informacyjnego⁶. W przypadku diecezji kamienieckiej biskupi pomocniczy otrzymali tytuły biskupstw trihomińskiego, hebrońskiego i belineńskiego⁷. Posiadali oni uprawnienia w zakresie władzy sakralnej biskupa ordynariusza. Zastępowali go w niektórych czynnościach pontyfikalnych: udzielali święceń kapłańskich, sakramentu bierzmowania, konsekrowali kościoły i kaplice⁸. Nie przysługiwały im natomiast żadne uprawnienia jurysdykcyjne i administracyjne. Tego rodzaju czynności mogli wypełniać jedynie na wyraźne polecenie

¹ W. M. P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1. Wien 1955 s. 330 n.; M. Ż u r o w s k i. *O duchowieństwie w szczególności*. Cz. 1. Warszawa 1970 s. 256; W. G ó r a l s k i. *Biskup tytularny*. [W:] EK t. 2 kol. 614-615.

² P. C z a p l e w s k i. *Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej*. RTPNP 40:1913 s. 127-129; J. S z y m a Ń s k i. *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 216.

³ IIC t. 5 s. 389; W. M ü l l e r. *Diecezje w okresie potrydenckim*. [W:] KP t. 2. Kraków 1969 s. 159; L. S z o s t k i e w i c z. *Katalog biskupów obrządku łacińskiego przedrozbiorowej Polski*. [W:] SPM t. 1. Romae 1954 s. 601.

⁴ ASV. Proc. consist. Vol. 116 k. 116; K. N i e s i e c k i. *Herbarz polski*. T. 7. Lipsk 1841 s. 125; A. J. R o l l e. *Zameczki podolskie na kresach mułańskich*. T. 2. Kraków 1880 s. 194.

⁵ *Annuario Pontificio*. A. 1779; A. B o n i e c k i. *Herbarz polski*. T. 4. Warszawa 1901 s. 293; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 178.

⁶ H. A. F e i n e. *Kirchliche Rechtsgeschichte*. Köln-Graz 1964 s. 327-329; M ü l l e r. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 159.

⁷ ASV. Proc. consist. Vol. 116 k. 116; B o n i e c k i. *Herbarz polski* t. 4 s. 293; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 194.

⁸ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni eiusdem ad summam collectae*. Vol. 1. Ed. Z. Chodyński et E. Likowski. Poznań 1882 s. 210-211.

ordynariusza lub w przypadku, gdy równocześnie sprawowali inne funkcje w diecezji⁹.

Nie dysponujemy pełną dokumentacją źródłową dotyczącą uprawnień kamienieckich biskupów pomocniczych. Z wielu wzmianek wynika, że oprócz czynności pontyfikalnych sprawowali oni również władzę w innych dziedzinach życia kościelnego w diecezji¹⁰. Biskup pomocniczy Adam Orański w czasie nieobecności bpa Stanisława Hozjusza administrował w jego imieniu diecezją (m.in. zatwierdził fundację i erygował w dn. 23 I 1733 r. parafię w Krykowie¹¹). Biskup Wacław Hieronim Sierakowski powierzył mu urząd wikariusza i oficjała generalnego, co czyniło go zastępcą ordynariusza niemal we wszystkich dziedzinach jurysdykcji biskupiej¹². Biskup pomocniczy Ignacy Dłuski ogłosił w całej diecezji w imieniu jej ordynariusza, bpa Adama Krasińskiego, papieskie brewe o kasacie zakonu jezuitów, wydane 20 VII 1773 r. przez papieża Klemensa XIV¹³.

Inną kategorię biskupów tytularnych uczestniczących w sprawowaniu władzy biskupa ordynariusza stanowili koadiutorzy z prawem następstwa. Niejednokrotnie już za życia ordynariusza wykonywali oni czynności pontyfikalne lub nawet zastępowali go w zarządzaniu diecezją¹⁴. Powoływanie na stanowisko biskupa koadiutora z prawem następstwa zastrzeżone było Stolicy Apostolskiej, która w akcie nominacyjnym określała od razu zakres uprawnień koadiutora¹⁵. Ponieważ w Polsce prawa prezenty i patronatu w stosunku do biskupów przysługiwały królowi, dlatego przy nominacji koadiutora z prawem następstwa potrzebna była również zgoda królewska.

Urząd koadiutora w diecezji kamienieckiej pojawił się po raz pierwszy w XVII w., wcześniej niż urząd biskupa pomocniczego, ale do końca XVIII w. było tylko dwóch biskupów koadiutorów. Pierwszym z nich – za rządów bpa Michała Działyńskiego – został Ludwik Stępowski (1651-1660). Po śmierci bpa Działyńskiego (1657 r.) objął on kierownictwo diecezją¹⁶. Drugi biskup koadiutor, Jan

⁹ J. N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964 s. 175; A. T o m c z a k. *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV–XVIII w.)*. Toruń 1964 s. 23-25.

¹⁰ AKapK. *Acta visitationis generalis dioecesis Camenecensis Podoliae [...] Adami Comititis in Krasne Krasiński ep. Cam. a. 1777 die 11 VIII 1778 peracta et finita k. 132-133.*

¹¹ PANKr. *Acta visitationis generalis ecclesiarum dioecesis Camenecensis per [...] Venceslaum Hieronymi de Bogusławice Sierakowski ep. Cam. celebrate anno domini 1741. Sygn. 2002 k. 1024; R o l l e. Zameczki podolskie t. 2 s. 171.*

¹² PANKr. *Acta visitationis 1741 k. 1026.*

¹³ S. Z a l ę s k i. *Jezuici w Polsce*. T. 4 cz. 2. Lwów–Kraków 1904 s. 998.

¹⁴ M ü l l e r. *Diecezje w okresie potrydenckim s. 159.*

¹⁵ Ż u r o w s k i. *O duchowieństwie w szczególności cz. 1 s. 255.*

¹⁶ IIC t. 4 s. 130; *Elementa ad fontium editiones*. Vol. 7: *Repertorium rerum polonicarum ex archivo Orsini in Archivo Capitolino Romae*. Coll. W. Wyhowska de Andreis. Romae 1962 nr 138 s. 26; *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes 1600-1910*. Vol. 2. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1973 s. 112;

Dembowski, tytularny biskup drezdeński, pracował w okresie zarządzania diecezją przez bpa Adama Krasieńskiego (1760-1795)¹⁷. W 1795 r. otrzymał on od bpa Krasieńskiego pełną władzę w diecezji, którą faktycznie objął dopiero w 1798 r. Przyczyną tego stanu rzeczy było zajęcie stolicy biskupiej przez Michała Sierakowskiego, biskupa łyczowskiego, ustanowionego przez Katarzynę II¹⁸. Brak informacji na temat sprawowania władzy przez koadiutorów kamienieckich nie pozwala na dokładniejsze przedstawienie, jak wyglądała ta kwestia w diecezji kamienieckiej. Jedną z ich czynności wzmiankowaną w źródłach było dokonywanie instalacji wikariuszy przy katedrze kamienieckiej na beneficja przez bpa Jana Dembowskiego¹⁹.

Współudział biskupa pomocniczego lub koadiutora w sprawowaniu urzędu biskupiego zobowiązywał ordynariusza do zapewnienia im odpowiedniego stałego uposażenia²⁰. W pierwszym okresie istnienia tych urzędów było ono bardzo szczupłe, dlatego też początkowo powoływano na nie najczęściej zakonników. Później, jak wynika z akt Kamery Apostolskiej, uposażenie to miało wynosić 300 dukatów rzymskich z rocznego dochodu ze stołu biskupiego²¹. Od XVI w. z racji częstego powierzania obu tych urzędów kandydatom spośród członków kapituły katedralnej podstawą uposażenia stawały się prebendy kanonickie. One to stanowiły zasadniczą formę uposażenia kamienieckich biskupów pomocniczych. W pewnych wypadkach kumulowano je z innymi beneficjami kanonicznymi czy parafialnymi (np. biskup pomocniczy Adam Orański był kanclerzem kapituły kamienieckiej, kantorem katedry w Łucku i proboszczem we Włodzimierzu²², dzierżawił ponadto dwa folwarki, w Holczubińcach i Raczyńcach, stanowiące uposażenie szpitala św. Łazarza w Kamieńcu²³; biskup pomocniczy Ignacy Dłuski posiadał wieś w województwie braclawskim²⁴).

Nieliczne informacje, jakimi dysponujemy na temat urzędów centralnych diecezji kamienieckiej, nie pozwalają na pełne zilustrowanie faktycznej roli biskupów w życiu diecezji, jak też w samej strukturze organizacyjnej. Fakt częstego przebywania biskupów kamienieckich poza stolicą nasuwa przypuszczenie,

S z o s t k i e w i c z. *Katalog biskupów* s. 561.

¹⁷ IIC t. 6 s. 143; MUII t. 7 s. 194.

¹⁸ B o n i e c k i. *Herbarz polski* t. 4 s. 234; M. G o d l e w s k i. *Dembowski Jan bp.* [W:] PSB t. 5. Kraków 1946 s. 89; M. L o r e t. *Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I.* Kraków 1928 s. 506.

¹⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 355-356.

²⁰ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 210.

²¹ M ü l l e r. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 159.

ASV. Proc. consist. Vol. 116 k. 116; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 60-62; N i e s i e c k i. *Herbarz polski* t. 7 s. 128.

²³ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 1. Kraków 1880 s. 277.

²⁴ Tamże.

że na biskupów pomocniczych musiały spadać także liczne obowiązki natury administracyjnej, wskutek czego faktyczna ranga ich urzędu niejednokrotnie była większa niż w innych diecezjach.

2. WIKARIAT I OFICJAŁAT GENERALNY

Stały rozwój Kościoła i wzrost jego znaczenia w wielu dziedzinach życia społecznego wymagały ciągłego udoskonalania wewnętrznej struktury organizacyjnej diecezji, przystosowywania jej do aktualnych wymogów czasu. Liczne niedomagania w kościelnym wymiarze sprawiedliwości zrodziły na przełomie XII i XIII w. potrzebę utworzenia nowych instytucji kościelnych w celu prowadzenia spraw związanych z sądownictwem kościelnym. Dało to początek oficjałatowi i wikariatowi generalnemu. Urzędy te stały się tym bardziej niezbędne, że Kościół otrzymał w tym czasie *privilegium fori*, czyli przywilej własnego sądownictwa kościelnego.

Urząd oficjała powstał najpierw, pod koniec XII w., w Anglii i Francji. W następnym stuleciu znany był w Hiszpanii i kolejnych krajach Europy²⁵. Do Polski wprowadził go legat papieski Jakub z Leodium w 1248 r. podczas obrad synodu prowincjalnego gnieźnieńskiego we Wrocławiu. Faktyczna realizacja tego polecenia papieskiego nastąpiła jednakże dopiero w 1267 r. na synodzie wrocławskim za czasów legacji kard. Gwidona²⁶. Najwcześniej urząd ten wprowadzono w diecezjach: krakowskiej (1267 r.), wrocławskiej (1282 r.), gnieźnieńskiej (1299 r.) i poznańskiej (1302 r.)²⁷. Oficjał w istocie był delegowanym sędzią biskupim, stale rezydującym i sprawującym swą władzę w stolicy diecezji. Zakres jego uprawnień normowały przepisy prawa powszechnego, określane w dokumencie nominacyjnym, wystawianym przez biskupa ordynariusza²⁸.

Urząd wikariusza generalnego został utworzony również w XII w., ale upowszechnił się dopiero w wieku następnym. W Polsce istniał już pod koniec

²⁵ A. Vetulani. *Początki oficjałatu biskupiego w Polsce*. NPS 3:1939 s. 18; t e n ż e. *Prawne stanowisko oficjałów biskupich w Polsce w XVI stuleciu*. [W:] *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*. T. 1. Kraków 1938 s. 471-491.

²⁶ P. Hemperek. *Oficjałat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w.* Lublin 1974 s. 46; Vetulani. *Początki oficjałatu* s. 7-18.

²⁷ Vetulani. *Początki oficjałatu* s. 35-36.

²⁸ Tamże s. 18-19.

XIII w., najpierw w diecezji lubuskiej²⁹, następnie w poznańskiej (1383 r.)³⁰. W myśl powszechnego prawa kościelnego wikariusz generalny był osobistym zastępcą biskupa. Jego uprawnienia *in spiritualibus* obejmowały sprawy jurysdykcji administracyjnej diecezji. W zakres tych uprawnień wchodziły wszystkie sprawy poza wyraźnie zastrzeżonymi przez ordynariusza³¹.

Oba wymienione urzędy w diecezji kamienieckiej pojawiły się w XV w. Najstarsze ślady działalności oficjała generalnego pochodzą z 1483 r., z czasów, gdy diecezją kierował bp Maciej ze Starej Łomży (1482-1490)³². Biskup ten za zgodą króla Jana Olbrachta zakupił w 1494 r. dom w Kamieńcu Podolskim, przeznaczając go na rezydencję wikariusza i oficjała generalnego³³. Na tej podstawie można przypuszczać, iż urzędy te w diecezji kamienieckiej powołał właśnie bp Maciej. Pierwszym oficjałem kamienieckim, sprawującym swój urząd za rządów bpa Macieja ze Starej Łomży i za rządów jego następcy, bpa Piotra Lisowskiego (1492-1500), był kanonik Stanisław³⁴. Źródła z XVI stulecia wymieniają pięciu dalszych w kolejności oficjałów kamienieckich: Mikołaja z Jaromiłki w 1511 r., Victorinusa w 1536 r., Kozmoskiego w 1539 r., P. Młyńskiego w 1543 r. i T. Gintera w latach 1559-1585³⁵.

Biorąc pod uwagę fakt, że dysponujemy tylko nielicznymi dokumentami, trudno jest jednoznacznie określić, ilu oficjałów powołano w diecezji kamienieckiej i czy każdy ordynariusz kamieniecki ich powoływał. Z tych samych powodów nie można dokładnie powiedzieć, jakie uprawnienia posiadali oni w dwóch pierwszych wiekach istnienia diecezji kamienieckiej. Z zachowanych wzmianek wynika, że oficjałowie prowadzili sprawy sądowe niższego duchowieństwa³⁶ i rozstrzygali spory pomiędzy instytucjami kościelnymi a osobami świeckimi³⁷. Zatwierdzali także darowizny na rzecz Kościoła³⁸.

²⁹ A. Weiss. *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*. [W:] *Studia kościelnohistoryczne*. T. 1. Lublin 1977 s. 96.

³⁰ Nowacki. *Archidiecezja poznańska* t. 2 s. 202-203.

³¹ S. Librowski. *Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów organizacji*. Warszawa 1949 s. 96; Szymoński. *Biskupstwa polskie* s. 219-220.

³² *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima*. Wyd. W. Rolny. T. 1. Lwów 1927 s. 126.

³³ J. Sułkowska Kuraś. *Maciej ze Starej Łomży*. [W:] PSB t. 19. Warszawa 1974 s. 37.

³⁴ *Acta officii* t. 1 s. 340, 536; t. 2 Lwów 1930 s. 313.

³⁵ L. Białkowski. *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa 1920 s. 96; J. M. Giziński [Wołyński]. *Zniszczone kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. NPS 1:1928 s. 245.

³⁶ *Acta officii* t. 1 s. 340; t. 2 s. 224.

³⁷ Tamże t. 1 s. 126.

³⁸ Tamże t. 1 s. 371

Na przełomie XVI i XVII w., za rządów bpa Pawła Woluckiego (1594-1607), z urzędem oficjała połączono nowo utworzony urząd wikariusza generalnego³⁹. Jako pierwszy oficjał, a zarazem wikariusz generalny, wzmiankowany jest w przekazach źródłowych dziekan kapituły kamienieckiej Melchior Hifantinus, wymieniony w jej aktach wśród uczestników generalnego posiedzenia w dn. 2 II 1603 r.⁴⁰ W trzy lata później stanowisko to zajmował dziekan kapituły Przemysław Majecki⁴¹. W latach następnych – jak wynika ze źródeł – urząd oficjała i wikariusza generalnego w diecezji kamienieckiej piastowała zawsze jedna osoba⁴². Wydaje się więc, że oba urzędy – podobnie jak to miało miejsce w diecezji przemyskiej⁴³ – były połączone.

Wikariusz (oficjał generalny) był osobistym zastępcą biskupa ordynariusza w zarządzaniu diecezją. Na stanowisko to powoływano osoby o odpowiednich kwalifikacjach intelektualnych i moralnych, tak jak nakazywało prawo kanoniczne. Kandydat musiał posiadać stopień naukowy doktora lub magistra teologii (bądź prawa kanonicznego), odznaczać się uczciwością, roztropnością i doświadczeniem w załatwianiu spraw⁴⁴. Z reguły wikariusz był wybierany spośród członków kapituły katedralnej. W diecezji kamienieckiej wikariuszami zostawali najczęściej dziekani kapituły katedralnej⁴⁵.

Wikariusza powoływał biskup ordynariusz w drodze nominacji. Wyboru dokonywał według swego uznania. W liście nominacyjnym każdorazowo określał zakres władzy powoływanego⁴⁶. Dokument nominacyjny przekazywał w zasadzie wikariuszowi i oficjałowi generalnemu pełną władzę administracyjną i sądowniczą, z wyjątkiem pewnych kategorii spraw wyraźnie zastrzeżonych biskupowi, który najczęściej rezerwował dla siebie uprawnienia sędziowskie dotyczące spraw karnych duchownych piastujących godności kościelne oraz sprawy majątkowe, w których wartość przedmiotu spornego była znaczna. W zakresie administracyjnym

³⁹ J. Sulkowska-Kuraś podaje, że już w 1494 r. bp Maciej ze Starej Łomży zakupił dom w Kamieńcu na rezydencję dla wikariuszy generalnych (S u l k o w s k a K u r a ś. *Maciej ze Starej Łomży* s. 37). Wydaje się na podstawie innych przekazów źródłowych, że dom ten nie był przeznaczony dla wikariuszy, ale dla oficjałów generalnych. Przemawia za tym fakt, iż w aktach z XV i XVI w. występuje oficjał kamieniecki, brak natomiast wzmianek o urzędzie wikariuszy generalnych.

⁴⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych kościoła katedralnego w Kamieńcu z lat 1597-1646 przez ks. Jana Fijałka. Sygn. 4798 s. 100.

⁴¹ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 238.

⁴² ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 97 i 403; PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 415; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 336.

⁴³ II. B o r c z. *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia*. Lublin 1979 [mps BKUL] s. 102.

⁴⁴ P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 3. Wien 1959 s. 282.

⁴⁵ ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 403; PANKr. Liber ecclesiae cathedralis Camencensis contiens acta, privilegia et dokumenta ab. a. 1664-1665. Sygn. 251 k. 21-22; Acta visitationis 1777 k. 131, 336.

⁴⁶ S z y m a Ń s k i. *Biskupstwa polskie* s. 219.

ordynariusze zastrzegali sobie zazwyczaj instalacje na pralatury i kanonie w kapitule katedralnej i inne bogatsze beneficja. Zakres uprawnień oficjalów i wikariuszy generalnych w diecezji kamienieckiej ilustruje jeden z zachowanych do dziś dokumentów nominacyjnych. Dokument ten, wydany przez bpa Zygmunta Czyżewskiego w 1664 r., powołuje na to stanowisko dziekana kapituły katedralnej Henryka Stanisława Cheldowskiego. Na mocy owego dokumentu otrzymał on pozwolenie na prowadzenie spraw publicznych dotyczących: dziesięciny, małżeństwa, testamentów, karności duchowieństwa, zwalniania od cenzur i ekskomunik, obsadzania beneficjów parafialnych prezenty królewskiej i świeckiej, udzielania władzy do sprawowania sakramentu pokuty, a także wiele innych uprawnień, które zgodnie ze zwyczajem należały do urzędu oficjale i wikariusza generalnego. Biskup zastrzegał sobie jedynie sprawy testamentowe powyżej 500 florenów i obsadzanie beneficjów kościelnych prezenty biskupiej⁴⁷.

Zakres uprawnień wikariusza i oficjale zwiększał się w momencie nieobecności biskupa w diecezji. Wikariusz i oficjal generalny Przeclaw Majecki na przykład w czasie nieobecności bpa Pawła Wołuckiego dokonał w 1606 r. erekcji klasztoru dominikanów w Latyczowie, którą w rok później potwierdził biskup⁴⁸.

Oficjal prowadził własną kancelarię, zwaną konsystorzem. Podczas gdy kancelaria biskupia była ruchoma i urzędowała tam, gdzie aktualnie przebywał biskup, konsystorz miał stałą siedzibę w stolicy diecezji, tj. w Kamińcu Podolskim. Pod względem organizacji wewnętrznej obie kancelarie były podobne do siebie. Głównym urzędnikiem konsystorza był oficjal i wikariusz generalny, a ciałem doradczym – sędziowie asesorowie. Najczęściej te same osoby pracowały w obydwu kancelariach⁴⁹. Ważną rolę w konsystorzu odgrywał notariusz publiczny, który opiekował się wszystkimi aktami kancelarii. On też z polecenia oficjale ingrossował dokumenty, wydawał zaświadczenia, pokwitowania i wykonywał inne czynności związane z działalnością kancelarii⁵⁰. Stałe zatrudnienie notariuszy konsystorza kamienieckiego i sprawowane przez nich funkcje poświadczają liczne i różnorodne dokumenty opatrzone ich podpisami⁵¹. Często, głównie z powodu

⁴⁷ PANKr. Liber ecclesiae k. 21-22.

⁴⁸ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 238.

⁴⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 410.

⁵⁰ P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 2. Wien 1953 s. 136-137; W. W ó j c i k. *Organizacja i działalność okręgowego oficjale sandomierskiego w latach 1682-1685*. RTK 3:1956 s. 263-265.

⁵¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1398; Liber ecclesiae k. 28; *Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bielarussie*. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1963 Vol. 2 s. 116; K. K l e i n. *Coram iudicio recolendae memoriae Nicolai [...] Dembowski ep. Camenecensis*. Pars 3: *De decisionis processus inter inficeles Judeos dioecesis Camenecensis*. Leopoli 1758 s. M₂; *Edicta et ordinationes [...] Venceslai Hieronymi de Bogustawice Sierakowski Dei ac Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Camenecensis nominati Premisliensis post peractam feliciter visitationem generalem omnium Ecclesiarum dioecesis Camenecensis [...] praescripta et promulgata*. AA. 1742 d. 20 Julii. Leopoli 1742 s. U₃.

braku odpowiedniego uposażenia, notariusze konsystorza pełnili równocześnie podobne obowiązki w kancelarii biskupiej czy kapitule katedralnej⁵².

Do członków kancelarii konsystorza należeli tzw. instygatorzy. Wnosili oni do sądu biskupiego sprawy z oskarżenia publicznego, występując w charakterze powodów w procesach karnych o zgorzenie publiczne, zaniedbywanie obowiązków przez beneficjentów, naruszanie przepisów prawa kanonicznego itp. Powoływał ich oficjał lub biskup ordynariusz⁵³. W aktach konsystorza kamienieckiego urząd ten pojawił się dopiero w 1656 r.⁵⁴ Zakres uprawnień instygatorów określony został dokładniej w *Edicta et ordinationes* bpa Wacława Hieronima Sierakowskiego z 1742 r., na mocy których byli oni zobowiązani do rozdzielania i ogłaszania spraw sądowych. Powierzone też im były sprawy dyscyplinarne duchowieństwa, zwłaszcza duchownych wagabundów diecezjalnych i zakonnych. Trośczyli się o doroczne rekolekcje dla całego duchowieństwa diecezjalnego, a ponadto kierowali na wokandę sądu kościelnego sprawy nieuiszczania dziesięcin i zaniedbań duchowieństwa w zakresie wprowadzania w życie uchwał i dekretów biskupich⁵⁵.

Odrębną grupę urzędników w kancelarii oficjała tworzyli sędziowie surrogaci. Nie zatrudniano ich na stałe, a tylko tymczasowo. Zastępowali oni oficjała generalnego podczas jego nieobecności. Mianował ich oficjał. Obowiązki ich pokrywały się z tymi, jakie aktualnie wykonywał oficjał⁵⁶.

W składzie osobowym konsystorza kamienieckiego sędzia surrogat wymieniony jest po raz pierwszy w 1740 r.⁵⁷ W myśl rozporządzenia bpa Wacława Hieronima Sierakowskiego z 1742 r. oficjał miał powoływać na to stanowisko dwóch kandydatów spośród prałatów i kanoników katedralnych. Miały to być osoby roztropne, dobrze obeznane z prawem i rezydujące stale przy kościele katedralnym⁵⁸.

Ostatnim urzędem konsystorza kamienieckiego był obrońca węzła małżeńskiego (*defensor matrimonii*). Urząd ten ustanowiony został edyktem bpa Sierakowskiego z 31 III 1742 r. na podstawie zarządzenia papieża Benedykta XIV. Zasadniczym uprawnieniem i obowiązkiem obrońcy miała być troska o utrzyma-

⁵² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 190; AKS. Relacja 1749 r. s. 29; PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 404; K l e i n. *Coram iudicio* s. A₂.

⁵³ H. E. W y c z a w s k i. *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*. Warszawa 1956 s. 62.

⁵⁴ AALwów. Regestrum contentorum in actis consistorii Leopoliensis incipiendo ab anno 1624 usque ad annum 1759. Sygn. KK 56 s. 45.

⁵⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1395, 1397-1398; *Edicta et ordinationes* s. U, U₃.

⁵⁶ W y c z a w s k i. *Wprowadzenie do studiów* s. 60.

⁵⁷ AKS. Rel. 1749 s. 28-29; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 280.

⁵⁸ *Edicta et ordinationes* s. U: "[...] Perlustris officialis generalis [...] iudices surrogatos semper et omnino duos ex praelatis vel canonicis cathedralibus, viros prudentes et iurisgnoseros et tales qui itidem Cameneci penes cathedralem sint frequentiores [...] eligat et constituat".

nie sakramentalnego związku małżeńskiego, który znalazł się na wokandzie sądowej⁵⁹. Zgodnie z postanowieniami papieża Piusa IV z 1564 r. wszyscy członkowie konsystorza przed objęciem swego urzędu byli zobowiązani do złożenia aktu wyznania wiary⁶⁰.

Konsystorz kierował wszystkimi administracyjnymi i sądowniczymi sprawami diecezji, z wyjątkiem zastrzeżonych przez biskupa ordynariusza. Uprawnienia konsystorza obejmowały pod względem przedmiotowym kwestie dyscyplinarne duchowieństwa⁶¹, sprawy duszpasterstwa parafialnego, egzaminowanie duchownych na beneficja kościelne, potwierdzanie zakonników ustanowionych do głoszenia kazań, udzielanie jurysdykcji w zakresie sakramentu spowiedzi, organizowanie konkursów na probostwa⁶², aprobowanie księży zakonnych i diecezjalnych na kapelanów w prywatnych kaplicach⁶³, udzielanie aprobaty dla zakonów przy podejmowaniu przez nie duszpasterstwa parafialnego⁶⁴ oraz potwierdzanie różnych umów zawartych między instytucjami kościelnymi a państwowymi⁶⁵.

W myśl przepisów prawa kanonicznego konsystorz urzędował w ściśle określone dni tygodnia. W poniedziałki, środy i piątki zajmowano się rozstrzyganiem sporów w sądzie, sprawy administracyjne załatwiane były codziennie. Działalność konsystorza prowadzona była według ustalonego harmonogramu spraw przedstawionych przez instygatora⁶⁶. W 1742 r. bp Sierakowski zarządził, by konsystorz urzędował w okresie zimy od godziny 8.30 do godziny 12, latem zaś od godziny 8. W wypadkach koniecznych konsystorz miał przyjmować interesantów również po południu, od godziny 14 przynajmniej do godziny 17. W dniach urzędowania sądu biskupiego godziny pracy konsystorza należało przenieść na popołudnie. Rozprawy powinny odbywać się według ściśle określonego porządku, ujętego przez notariusza w terminarzu i ogłoszonego przez instygatora⁶⁷.

⁵⁹ *Edicta et ordinationes* s. P₃-O₃; M. D z i e d u s z y c k i. *Żywoć Wacława Hieronima Sierakowskiego, arcybiskupa lwowskiego*. Kraków 1868 s. 15-16.

⁶⁰ L. P a s t o r. *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration. Pius IV (1559-1565)*. Bd. 7. Freiburg im Breisgau 1923 s. 78-79.

⁶¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1397; *Ordinationes et constitutiones circa sponsae suae Cathedralis ingressum et post visitationem Eccl. Dioecesis Camenecensis peractam ab [...] Stanislao Josepho de Bezdán Hosio [...] Ep. Cam. Abbate Commendario Cervensi 2 V 1724*. Leopoli 1724 s. 27; *Edicta et ordinationes* s. U₃.

⁶² *Ordinationes et constitutiones* s. 9 i 13; *Edicta et ordinationes* s. 0₂, U₂.

⁶³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 408; *Edicta et ordinationes* s. 1.

⁶⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 420, 575, 1396-1397.

⁶⁵ AALwow. Copie documentorum ecclesiasticorum. Sygn. KK f. 2.

⁶⁶ *Edicta et ordinationes* s. K.

⁶⁷ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1395; *Edicta et ordinationes* s. U: "Judicia cursu et ordine solito diebus juridicis non ineditis semper celebrentur et quidem hyberno tempore hora media nona, aestivali autem hora octava de mane, post meridiem vero, si necessitas postulaverit hora secunda ichocentur, du-rentque iuxta numerum et exigentiam causarum, horis ad summum tribus, quarum si non expedientur

Ważną część kancelarii konsystorza stanowiło archiwum. Przechowywano w nim akta i dokumenty kancelarii konsystorskiej. W zespole archiwum konsystorza ingrossowano wiele dokumentów fundacyjnych, testamentalnych i innych, które wiązały się ze sprawami rozpatrywanymi przez konsystorz.

Działalność konsystorza kamienieckiego prowadzona była zgodnie z wymogami prawa ogólnego i partykularnego. Dokumenty i akta przechowywano we własnym archiwum⁶⁸. Niestety archiwum konsystorskie nie zachowało się, nie można więc wiele powiedzieć o sprawach rozstrzyganych przez konsystorz kamieniecki.

Istotnym warunkiem istnienia i funkcjonowania każdego urzędu czy instytucji są ich podstawy materialne. W Polsce ani wikariusz, ani oficjał generalny nie posiadał odrębnego uposażenia. Podstawę utrzymania dla tych urzędów w diecezji kamienieckiej, podobnie jak i w innych diecezjach polskich, stanowiła najczęściej pralatura dziekana w kapitule katedralnej. Dodatkowym źródłem dochodu były pewne wpływy wynikające z funkcjonowania urzędu⁶⁹.

Władza wikariusza i oficjała generalnego wygasła z chwilą odwołania go ze stanowiska. Następowoło to również wraz z przejściem biskupa ordynariusza do innej diecezji bądź z jego śmiercią⁷⁰. Nowo przybyły do diecezji biskup mógł powołać na to stanowisko ponownie tę samą osobę. Tak stało się prawdopodobnie w przypadku pierwszego wzmiankowanego tu oficjała kamienieckiego, kanonika Stanisława, który piastował ten urząd za dwóch kolejnych biskupów: Macieja ze Starej Łomży i jego następcy, bpa Piotra Lisowskiego⁷¹.

Biorąc pod uwagę zakres władzy, w dodatku przy częstej nieobecności ordynariuszy w diecezji, czas sprawowania urzędu, należy sądzić, że w diecezji kamienieckiej wikariusze i oficjałowie generalni należeli do ważniejszych urzędników kościelnych. Aby w sposób bardziej pełny przedstawić ich miejsce i rolę w strukturze organizacyjnej, należałoby odwołać się do akt konsystorskich, które niestety na skutek wydarzeń dziejowych prawdopodobnie zostały zniszczone, choć być może nie wiemy tylko, gdzie się one znajdują.

limitatio de die in diem per D. Actuarium in terminario sive protocollo adnotetur et circa finem iudiciorum publicetur. Quod si vero iudicia Episcopalia Cameneci celebrari contingerint, tunc ea de mane, Consistorialia autem post meridiem, alias iuxta voluntatem et dispositionem Illmi Dmi Episcopi. Causae omnes ex Regesto per instigatorem Officii concribendo acclamentur et iudicentur [...]"

⁶⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1024, 1398; K l e i n. *Coram iudicio s. D; Edicta et ordinationes* s. U₃.

⁶⁹ AKS. Rel. 1749 s. 29; ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 403 v.; PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 108; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 238.

⁷⁰ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 210-221.

⁷¹ *Acta officii* t. 1 s. 340, 426; t. 2 s. 313.

3. ARCHIDIAKONAT

Kolejną nie mniej ważną instytucją o charakterze centralnym był w diecezji archidiakonat. Urząd ten zaczął się formować już w starożytności chrześcijańskiej. W końcu IV w. mianem archidiakona określano na Zachodzie przełożonego diakonów zamieszkałych przy kościele katedralnym lub metropolitalnym. Rozwój tego urzędu przebiegał wielostopniowo. Najpierw do obowiązków archidiakona należał tylko nadzór nad niższym duchowieństwem oraz administrowanie majątkiem kościelnym w diecezji, później, od VIII w., ich zakres zwiększył się – archidiakon został wtedy wikariuszem biskupa. W szczytowym momencie rozwoju urzędu archidiakonatu, który nastąpił na przełomie XII i XIII w., zadania archidiakona polegały na: czuwaniu nad prawowiernością kleru i wiernych, sprawowaniu opieki nad duszpasterstwem, obsadzaniu beneficjów parafialnych, mianowaniu dziekanów wiejskich, egzaminowaniu kandydatów do stanu kapłańskiego, zwoływaniu synodów archidiakonalnych, przeprowadzaniu wizytacji kościelnych itp.⁷²

Archidiakonat na terenie Polski powstał w XI w., a więc jeszcze przed szczytowym momentem rozwoju tej instytucji. Od początku występował w Polsce jako urząd i jednostka administracyjna diecezji i połączony był z godnością pralatury w kapitule katedralnej⁷³. Uprawnienia archidiakonów określiły dokładniej statuty synodalne z XIII stulecia, jednakże pojawienie się w tym wieku oficjalatu i wikariatu generalnego zapoczątkowało proces stopniowego uszczuplenia władzy archidiakona.

Od XV w. uprawnienia archidiakonów ograniczały się do wizytowania parafii podległego sobie okręgu, opieki nad klerem w sprawach dyscyplinarnych, egzaminowania niższego kleru przed święczeniami i czuwania nad przepisami dotyczącymi liturgii i duszpasterstwa parafialnego⁷⁴. Znaczne ograniczenie uprawnień archidiakonów nastąpiło w XVI stuleciu. Synod w Łęczycy w 1527 r., obradujący pod przewodnictwem prymasa Jana Łaskiego, zastrzegł dla biskupów władzę sądowniczą i karną nad klerem, pozostawiając archidiakonom jedynie prawo odbywania wizytacji kanonicznych diecezji i zobowiązując ich do dostarczania biskupowi szczegółowych sprawozdań ze swej działalności⁷⁵. Na mocy uchwał Soboru Trydenckiego wizytacje te archidiakon mógł podejmować jedynie po otrzymaniu specjalnego mandatu biskupiego. Po przeprowadzeniu wizytacji nie

⁷² P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1 s. 343 n.; Bd. 2 s. 146 n.

⁷³ T. S i l n i c k i. *Organizacja archidiakonatu w Polsce*. Lwów 1937 s. 18-38.

⁷⁴ B. K u m o r. *Archidiakonat*. [W:] EK t. 1. Lublin 1973 kol. 869-875; J. S z y m a ń s k i. *Uwagi o organizacji archidiakonatu polskiego*. RTK 6:1959 z. 3 s. 33-46.

⁷⁵ *Constitutiones synodorum provincialium auctoritate synodi provincialis Gembiciana. Cracoviae 1761* s. 71-80.

miął prawa wydawać dekretów reformistycznych, a tylko mógł przedstawiać je do wiadomości biskupowi⁷⁶. Długofalowy proces umniejszania władzy archidiacona na rzecz innych instytucji diecezjalnych sprawił, że w XIX w. urząd ten zanikł, a pozostałością po nim była w niektórych kapitułach katedralnych godność prałacka⁷⁷.

W diecezji kamienieckiej istniał jeden archidiaconat dla całej diecezji. Nie było tu zresztą potrzeby jej podziału na archidiaconaty okręgowe, gdyż liczba parafii była niewielka, późno też nastąpił podział diecezji na dekanaty wiejskie. Należy przy tym zaznaczyć, że po XVI w. organizacja dekanalna wyprzedzała podział diecezji wschodnich na archidiaconaty.

Początki archidiaconatu w diecezji kamienieckiej sięgają pierwszej połowy XVII w. Erygował go bp Adam Nowodworski w 1617 r. w miejsce dotychczasowej prebendy scholasterii. Pierwszym archidiaconem kamienieckim został mianowany były scholastyk kapituły – Jan Kołakowski⁷⁸. Od momentu utworzenia urząd archidiacona został złączony z prałaturą kapituły katedralnej, zajmując pod względem godności trzecie miejsce wśród wszystkich urzędów diecezjalnych. Ścisłe powiązanie z godnością prałatury kapitułnej powodowało, że archidiacon nie otrzymał odrębnego uposażenia. Podstawę jego utrzymania stanowiło beneficjum nowo utworzonej prałatury katedralnej⁷⁹.

Utworzenie archidiaconatu w 1617 r., a więc już w okresie, gdy znaczenie tego urzędu w Kościele powszechnym zmalało, rzutowało niekorzystnie na zakres uprawnień archidiacona kamienieckiego. Zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami polskiego prawa kościelnego działalność archidiacona polegała na przeprowadzaniu co trzy lata kanonicznej wizytacji diecezji na zlecenie biskupa oraz na złożeniu pisemnego z niej sprawozdania⁸⁰. O wypełnianiu tych obowiązków przez archidiaconów kamienieckich informują liczne przekazy źródłowe z XVII i XVIII w.⁸¹ Jak często i w jaki sposób przeprowadzali wizytacje archidiaconi kamienieccy, trudno jednoznacznie stwierdzić z powodu braku dostatecznych informacji źródłowych. Wiemy tylko, że w 1742 r. bp Sierakowski przypo-

⁷⁶ Müller. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 168-169.

⁷⁷ Zob. przypis 74.

⁷⁸ PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 284; Acta visitationis 1741 k. 49: "[...] Succesive anno 1617 IU. olim Adamus Novodvorski episcopus Camenecensis considerata maiori utilitate Ecclesiae Cathedralis et dioecesis Camenecensis ex persona archidiaconi quam scholastici ex consilio Venerabilis Capituli pro festo SS. Petri et Pauli eodem anno congregati, scholasteriam extinxit et super ea dignitate archidiaconatus praevisi solemnitatibus erexit [...] D. Joannem Kołakowski ex scholastico primum archidiaconum constituit et instituit".

⁷⁹ PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 208; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 179.

⁸⁰ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 139.

⁸¹ AKS. Rel. 1623 s. 360; Rel. 1749 s. 1; ASV. Proc. consist. Vol. 119 k. 99 v.; PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 284; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 189.

minał w swych dekretach powizytacyjnych o obowiązku dokonywania wizytacji co trzy lata⁸², co może wskazywać na pewne zaniedbania w terminowym wywiązywaniu się z tego obowiązku przez archidiaconów. Wizytacje przeprowadzano zasadniczo w związku z synodami diecezjalnymi, na których przedstawiano sprawozdania, a także z okazji *visitatio ad limina*, które odbyły się w latach: 1606, 1612, 1619, 1623, 1632, 1638, 1684, 1728, 1748⁸³. Z częstotliwości odbywania *visitatio ad limina* wynika, że archidiaconi przeprowadzali wizytacje rzadziej, niż tego wymagało prawo.

Najczęściej archidiaconi wizytowali teren całej diecezji, choć zdarzały się wypadki, że ich wizytacja dotyczyła tylko części diecezji – pozostałą część wizytował wtedy osobiście biskup ordynariusz. Tak zdarzyło się na przykład w 1723 r., gdy część diecezji zwizytował bp Stanisław Hozjusz⁸⁴. Podobnie w 1748 r. oprócz archidiacona przeprowadzał wizytację diecezji ówczesny ordynariusz bp Mikołaj Dembowski⁸⁵. W pewnych przypadkach archidiaconi podejmowali również wizytacje poszczególnych parafii (np. 8 X 1762 r. archidiacon Kazimierz Klein przeprowadził wizytację parafii w Czerwonogrodzie, podczas której uznał uroczyście obraz Matki Bożej w tamtejszym kościele za łaskami słynący⁸⁶).

Wymóg Soboru Trydenckiego, aby przeprowadzający wizytację posiadali specjalny mandat biskupi upoważniający ich do podjęcia tych czynności, sprawił, że biskupi kamienieccy niejednokrotnie obowiązek ten powierzali nie archidiaconom, ale innym osobom duchownym. W 1701 r. na przykład w przeprowadzaniu wizytacji diecezji bpowi Chryzostomowi Gnińskiemu towarzyszył jezuita o. Frykacz⁸⁷. W 1717 r. bp Stefan Rupniewski przeprowadzenie wizytacji powierzył archidiaconowi Maciejowi Flaszynskiemu i o. Franciszkowi Kwolkowi, jezuitcie⁸⁸. W sześć lat później, w 1723 r., wizytowali diecezję z polecenia bpa Hozjusza bliżej nie określani "komisarze"⁸⁹.

Drugim zasadniczym uprawnieniem archidiaconów kamienieckich było egzaminowanie kandydatów do święceń kapłańskich i sprawdzanie kwalifikacji wika-

⁸² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 244.

⁸³ AKS. Teczka diecezji kamienieckiej.

⁸⁴ *Ordinationes et constitutiones* s. 2.

⁸⁵ AKS. Rel. 1749 s. 1.

⁸⁶ AALwow. Copie documentorum KK f 2.

⁸⁷ Z a l ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 990.

⁸⁸ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 169.

⁸⁹ *Ordinationes et constitutiones* s. 2: "[...] post Cathedralis et majorum ecclesiarum partem per Nos et deputatos, commissarios visitationem peractam [...]".

riuszy⁹⁰. Brak przekazów źródłowych uniemożliwia stwierdzenie, w jaki sposób przeprowadzono owe egzaminy.

W związku ze sprawowaniem swego urzędu archidiakon zobowiązany był do rezydowania przy kościele katedralnym i czuwania, by postanowienia i rozporządzenia synodalne i biskupie były wprowadzane w życie na terenie całej diecezji⁹¹. Wydaje się, że zarówno w diecezji kamienieckiej, jak i w innych diecezjach w Polsce obowiązek ten nie był ściśle przestrzegany.

Archidiakon kamieniecki posiadał ponadto wiele innych uprawnień i obowiązków wyływających z pełnienia godności prałata – należała do nich m.in. troska o służbę kaznodziejską w katedrze⁹².

4. KAPITUŁA KATEDRALNA

Ważne miejsce wśród instytucji centralnych diecezji zajmowała kapituła katedralna. Tworzyła ona ciało kolegialne podporządkowane biskupowi ordynariuszowi. Należeli do niej prałaci i kanonicy. Kapituła jako organ kolegialny służyła biskupowi radą i pomocą w zarządzaniu diecezją. W zakresie spraw wewnętrznych była urzędem autonomicznym, kierującym się w swej działalności własnymi statutami⁹³.

Kapituła wywodziła się z wczesnośredniowiecznych wspólnot osób duchownych, zwanych kanonikami, którzy postawili sobie za cel pogłębianie życia ascetycznego według reguły akwizgrańskiej z 816 r. i przepisów św. Augustyna i św. Grzegorza. W drugiej połowie XI stulecia, w dużej mierze pod wpływem działalności papieża Mikołaja II, wspólnoty kanonickie zostały zreformowane na synodzie rzymskim (1059 r.). Zwano je odtąd kapitułami. Otrzymały one wówczas osobowość prawną i osobne uposażenie, stały się niezależne od biskupów. Głównym celem powstawania w tym okresie kolegiów kanonickich była służba Boża w katedrze biskupiej i udział w administracji diecezjalnej⁹⁴.

Idea wspólnego życia kleru została przeniesiona na teren Polski niemal równocześnie z zaszczerpieniem w niej chrześcijaństwa. Prezbiteria kanonickie istniały w Polsce przy katedrach biskupich już w pierwszej połowie XI w.⁹⁵ W XI

⁹⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 174-175; Acta visitationis 1741 k. 244.

⁹¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 244.

⁹² PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 486; Liber ecclesiae k. 174-175.

⁹³ S. Z a c h o r o w s k i. *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*. Kraków 1912 s. 218-224.

⁹⁴ B. K u m o r. *Wspólnoty kanonickie i kapituły*. [W:] HKP t. 1 cz. 1 s. 84; J. S z y m a ń s k i. *Kanonikat*. [W:] SSS t. 2. Wrocław 1964 s. 365-369.

⁹⁵ J. K ł o c z o w s k i. *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnotowego w Chrześcijaństwie*

stuleciu wspólnoty kanonickie działały niemal we wszystkich ważniejszych grodach i ośrodkach miejskich. W ramach uprawianej przez siebie *vitae apostolicae* pełniły one często funkcje misyjne i duszpasterskie⁹⁶. W diecezjach metropolii lwowskiej pierwsze tego rodzaju instytucje powstawały dopiero w XIV i XV stuleciu. Najwcześniej, bo w latach 1379-1384, powstała kapituła katedralna w Przemyślu⁹⁷, następnie w Łucku (ok. 1428 r.⁹⁸), Chełmie i Lwowie (obydwie w 1429 r.⁹⁹). Na ten okres przypadają również początki kapituły katedralnej w Kamieńcu Podolskim. Jej erekcja przypada zapewne na lata 1450-1454, o czym świadczą najstarsze źródła: dokument uposażenia kapituły, wydany przez bpa kamienieckiego Pawła dn. 6 I 1450 r.¹⁰⁰, oraz rozporządzenie bpa Mikołaja Łabuńskiego z 4 XI 1454 r., potwierdzające owo uposażenie i określające jednocześnie liczbę kanoników kapituły (miała ona liczyć 8 członków)¹⁰¹. Ten drugi dokument zdaje się wskazywać bliższy kontekst czasowy erekcji kapituły kamienieckiej. Podstawą potwierdzenia uczynionego przez bpa Łabuńskiego był najprawdopodobniej brak formalnej erekcji przez bpa Pawła.

Na dość późnym utworzeniu kapituły w Kamieńcu Podolskim zaważył, być może, brak kościoła katedralnego, a zwłaszcza odpowiednich podstaw materialnych. Przekazy źródłowe z XVIII w. informują, że właśnie z racji bardzo małego uposażenia biskupstwa bp Łabuński ograniczył także liczbę kanoników kapituły. Trudno jest jednak stwierdzić, czy kapituła w Kamieńcu od początku swego istnienia posiadała pełną strukturę wewnętrzną, tzn. czy składała się z prałatur i kanonii, czy tylko z kanonii. Za niepełną strukturą kapituły opowiedział się W. Abraham, powołując się na liczne wzmianki źródłowe z drugiej połowy XV w., w których jest mowa o działalności kanoników kamienieckich, nie ma zaś żadnych śladów wskazujących na jakiegokolwiek działania prałatów¹⁰². Bardziej wnikliwa analiza źródeł skłania jednak do przyjęcia innego poglądu na tę sprawę. Wydaje się, że bardziej uzasadniona jest opinia o istnieniu od samego początku pełnej struktury organizacyjnej kapituły. O istnieniu prałatur już w XV w. świadczą przekazy źródłowe z 1485 i 1487 r., podające wiadomość o dziekanie kamienieckim Klemensie Jaroszewskim¹⁰³. O prałaturach w kapitule

Zachodnim od starożytności do XV wieku. Kraków 1964 s. 114-116, 191-195.

⁹⁶ T e n ż e. *Vita communis kleru w XI-XII wieku*. RII 10:1961 z. 2 s. 22.

⁹⁷ B o r c z. *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej* s. 119.

⁹⁸ B. K u m o r. *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*. ABMK 18-24:1969-1972 s. 331.

⁹⁹ L. K r ó l i k. *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII w.* Lublin 1983 s. 197.

¹⁰⁰ AKapK. *Acta visitationis 1777 k.* 173-175.

¹⁰¹ PANKr. *Acta visitationis 1741 k.* 44.

¹⁰² W. A b r a h a m. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*. Lwów 1912 s. 19.

¹⁰³ *Teki Pawińskiego t. 2: Liber Quitatarum regis Casimiri ab 1484 ad 1488*. Warszawa 1897 s. 50: "[...] data est quitancia de exaccione civili oppidorum Podolie super decum marcas Clementi Jaroschewski

katedralnej kamienieckiej wspomina się także w przekazach źródłowych z XVI w. Dowiadujemy się z nich na przykład, że w 1531 r. prałaturę kustosza objął Wacław Czyryka, kanonik wileński (1524-1546)¹⁰⁴, że w 1543 r. kapitułę kamieniecką tworzyło pięciu członków: dwóch prałatów (dziekan i kustosz) i trzech kanoników¹⁰⁵. Osiem kanonii w kapitule wydaje się liczbą zbyt dużą w porównaniu z późniejszym okresem – w XVI i XVII w. w kapitule było zazwyczaj od czterech do sześciu kanonii. Można by więc przyjąć, że pierwotnie kolegium kapitulne w Kamieńcu składało się z dwóch prałatur: dziekana, który opiekował się klerem katedralnym, i kustosza, któremu zlecono troskę o majątek kapitulny, oraz z sześciu kanonii *de gremio*.

W XVI w. kapituła kamieniecka przeżywała okres stagnacji zarówno w sferze organizacji wewnętrznej, jak i składu osobowego. Było to skutkiem ówczesnej sytuacji politycznej, rezultatem licznych wojen i zniszczeń. Kolegium kapitulne niejednokrotnie bywało redukowane do jednej czy dwóch osób, dochodziło nawet do okresowego zaniku samej instytucji¹⁰⁶, o czym zdaje się świadczyć fakt, że dwukrotnie w XVI w. diecezją kamieniecką w czasie wakansu stolicy biskupiej zarządzali metropolici lwowscy¹⁰⁷. Nie można jednak zgodzić się z opinią W. Abrahama, jakoby w XVI w. kapituła kamieniecka przestała istnieć¹⁰⁸, gdyż poza wymienionymi dwoma wypadkami w aktach i dokumentach pochodzących z tego okresu obok biskupa często występuje kapituła lub poszczególni jej członkowie. W synodzie prowincjalnym we Lwowie w 1564 r. na przykład obok bpa Dionizego Secygniowskiego wzięli udział dwaj przedstawiciele kapituły kamienieckiej: dziekan Stefan Borszyński i scholastyk Jan Wierzbiński¹⁰⁹. W 1558 r. bp Leonard Słoneczewski za zgodą kapituły wydzierżawił Janowi z Pilzna wieś Zinkowce¹¹⁰. W 1583 r. bp Marcin Białobrzeski za zgodą kapituły dokonał zamiany części dóbr stołowych z Janem Zamoyskim¹¹¹.

deceno Camenecensi (1485 24 VIII)"; tamże s. 122 i 194.

¹⁰⁴ J. Ochmański. *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*. Poznań 1972 s. 41-42.

¹⁰⁵ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794*. Wyd. T. Długosz. Lwów 1937 s. 4; *Acta capitulorum Gneznensis, Poznaniensis et Vladislaviensis (1408-1530)*. Wyd. B. Ulanowski s. 386: "[...] consultum esset, unus aut ad maximum duo canonici in dioecesi illa vix reperiri possent".

¹⁰⁶ Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 96.

¹⁰⁷ W latach 1529-1531 z polecenia prymasa Polski Jana Łaskiego metropolita lwowski Bernard Wilczek miał przeprowadzić wizytację diecezji kamienieckiej i dokonać szeregu czynności w zakresie administracji (zob. *Acta Capitulorum* s. 386). W czasie wakansu stolicy biskupiej w latach 1591-1594 metropolita lwowski J. D. Solikowski przeprowadził dwukrotnie wizytację diecezji (zob. *Relacje arcybiskupów lwowskich* s. 4).

¹⁰⁸ Abraham. *Założenie biskupstwa* s. 20.

¹⁰⁹ *Akta synodu prowincjalnego lwowskiego z 1564 r.* Wyd. S. Morawski. Lwów 1860 s. 16.

¹¹⁰ Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 97.

¹¹¹ AJZ t. 3 s. 483; MPV t. 6 nr 179 s. 321.

Moment przełomowy w dziejach kapituły kamienieckiej nastąpił w latach 1594-1607 za rządów bpa Pawła Wołuckiego, który wprowadzając w życie reformistyczne uchwały Soboru Trydenckiego, zreorganizował kapitułę katedralną (zwiększył liczbę jej członków, zarządził systematyczne odbywanie posiedzeń w celu właściwego kierowania sprawami diecezji). Odtąd w skład kapituły wchodziło dziesięciu członków – czterech prałatów i sześciu kanoników¹¹². W XVIII w. na skutek zwiększenia się obowiązków kapituły liczba jej członków wzrosła do 22 osób (7 prałatów i 15 kanoników¹¹³). Kształtowanie się składu osobowego kapituły kamienieckiej przedstawia tabela nr 3.

Tab. 3. Skład osobowy kapituły katedralnej kamienieckiej do 1795 r.

Rok	Prałatury	Kanonicy
1543	2	3
1606	4	6
1627	4	7
1669	5	11
1728	7	13
1777	7	15

Źródła: ASV. Proc. consist. Vol. 24 k. 867 v.; AKS. Rel. 1606 s. 288; Rel. 1728 s. 4; Rel. 1749 s. 4; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 60-78; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 198; HCl. 5 s. 131; Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 96.

W XVII i XVIII w. wraz ze wzrostem liczby członków zmieniała się również wewnętrzna struktura organizacyjna kapituły kamienieckiej. W 1741 r. w jej skład wchodziło siedmiu prałatów (dziekan, prepozyt, archidiakon, kustosz, scholastyk, kantor i kanclerz) oraz 13 kanoników¹¹⁴. Kapituła kamieniecka – podobnie jak przemyska i łucka – w swej strukturze wewnętrznej wzorowała się na kapitule krakowskiej, gdzie pierwsze miejsce posiadał dziekan, a nie prepozyt¹¹⁵.

Prałatura dziekana została crygowana najprawdopodobniej wraz z utworzeniem kapituły (ok. 1450 r.). Pierwszym wzmiankowanym w źródłach dziekanem kamienieckim był – jak pamiętamy – Klemens Jaroszewski¹¹⁶. Dziekan

¹¹² AKS. Rel. 1606 s. 288.

¹¹³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 198.

¹¹⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 60-78.

¹¹⁵ Silnicki. *Organizacja archidiakonatu* s. 38; t e n ż e. *Wpływy francuskie na Kościół w Polsce w wiekach średnich*. [W:] *Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne*. Warszawa 1960 s. 61; B o r c z. *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej* s. 120; K r ó l i k. *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej* s. 198.

¹¹⁶ *Teki Pawińskiego* t. 2 s. 50, 122.

posiadał najwyższą po biskupie władzę nad kapitułą i reprezentował całe kolegium kapitulne na zewnątrz. Do jego obowiązków należała opieka nad służbą Bożą w katedrze i przewodniczenie nabożeństwom liturgicznym. Posiadał władzę jurysdykcyjną nad kolegium wikariuszy katedralnych, instalował ich i przyjmował od nich przyrzeczenie posłuszeństwa¹¹⁷. Na mocy specjalnego mandatu, udzielonego przez biskupa, przeprowadzał wizytacje poszczególnych kościołów parafialnych (np. w 1717 r. dziekan kapituły, W. Garbowski, na polecenie bpa Stefana Rupniewskiego wizytował parafię w Oryninie¹¹⁸). Z racji pełnionych funkcji dziekan był zobowiązany do stałego rezydowania przy katedrze, do udziału w posiedzeniach generalnych i partykularnych kapituły¹¹⁹.

Drugie miejsce pod względem znaczenia swej funkcji zajmował w kapitule kamienieckiej prepozyt. Kto i kiedy utworzył tę prałaturę, nie wiadomo. Po raz pierwszy jest ona wspomniana w aktach posiedzenia generalnego kapituły w 1598 r. Urząd ten sprawował wówczas Melchior Hifantinus¹²⁰. Zasadniczym obowiązkiem związanym z tą prałaturą – podobnie zresztą jak i w innych kapitułach w Polsce – była troska o sprawy majątkowe kapituły¹²¹.

Trzecia z kolei prałatura, tj. prałatura archidiakona, erygowana została przez bpa Adama Nowodworskiego dn. 28 VI 1617 r. Pierwszym archidiakonem był Jan Kołakowski, dotychczasowy scholastyk kamieniecki¹²². Głównym jego obowiązkiem związanym z prałaturą kapitulną była służba kaznodziejska w kościele katedralnym. W myśl rozporządzenia biskupów Andrzeja Leszczyńskiego (1641-1646) i Zygmunta Czyżewskiego (1664-1666) archidiakon był zobowiązany cztery razy w roku głosić słowo Boże w katedrze kamienieckiej osobiście lub przez inną osobę, delegowaną spośród członków kapituły¹²³. Od 1727 r., kiedy to bp Stanisław Hozjusz nadał kapitule statuty, obowiązek ten ograniczał się do dowolnie wybranych większych świąt i niedziel roku liturgicznego¹²⁴. Należy podkreślić, że w innych kapitułach katedralnych w Polsce archidiakoni nie mieli takiego obowiązku. Poza wymienionymi obowiązkami, związanymi z kościołem

¹¹⁷ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 315; Liber ecclesiae k. 173-174; Acta visitationis 1741 k. 243.

¹¹⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1218.

¹¹⁹ Tamże k. 243.

¹²⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 12.

¹²¹ Por. L i b r o w s k i. *Kapituła katedralna wrocławska* s. 72; W e i s s. *Organizacja diecezji lubuskiej* s. 118.

¹²² PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 284; Acta visitationis 1741 k. 49.

¹²³ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 486: "[...] volumus ut saltem quater in anno ipse per se vel per alium praelatum ex medio capituli consionetur [...]"; Liber ecclesiae k. 180.

¹²⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 49: "Vigore statutorum Hosianum maioribus festivitibus vel Dominicis, quando voluerit dies sibi alioquem in anno eligendo, erit adstrictus".

katedralnym, archidiakon wspierał biskupa w zarządzaniu diecezją głównie poprzez przeprowadzanie wizytacji kanonicznych¹²⁵.

Kolejna prałatura – kustodia, była obok dziekana jedną z najwcześniej wzmiankowanych prałatur w kapitule kamienieckiej. Najprawdopodobniej została utworzona równocześnie z samą kapitułą, czyli ok. 1450 r. Do końca XVI w. była wymieniana wśród godności kapitulnych na drugim miejscu. W XVI stuleciu jej ranga zmalała. Kustodia znalazła się wówczas na czwartym miejscu (po dziekanie, archidiakonie i prepozycie). Pierwszym wzmiankowanym kustoszem kamienieckim był Waclaw Czyryka (1531 r.)¹²⁶. W 1543 r. godność tę piastował Dzik Szczęsny¹²⁷. Do zasadniczych obowiązków kustosza należała troska o skarbiec katedralny, księgi liturgiczne oraz sprzęt służący do celów kultowych w kościele katedralnym¹²⁸.

Scholasteria, kolejna z rzędu prałatura, występowała w kapitule już w XVI w. Pierwszy scholastyk kamieniecki, Jan Wierzbński, został wymieniony wśród uczestników synodu prowincjalnego lwowskiego w 1564 r.¹²⁹ Reprezentował on kapitułę kamieniecką wraz z dziekanem. Na mocy rozporządzenia bpa Adama Nowodworskiego z dn. 28 VI 1617 r. prałatura scholasterii została zniesiona, a jej beneficjum przeznaczone na rzecz utworzonego wówczas archidiakonatu. Przed 1684 r. scholasterię przywrócono, ale nie wiadomo, kto był fundatorem tej prałatury, ani który biskup ją erygował. Nastąpiło to zapewne przed 1672 r., zanim Kamieniec Podolski znalazł się pod okupacją turecką. Relacja o stanie diecezji z 1684 r. wymienia scholastyka Franciszka Michalskiego, który w imieniu bpa Stanisława Wojcińskiego dokonał *visitatio ad limina*¹³⁰. Z urzędem scholastyka związana była funkcja kierownicza i nadzorcza nad szkołą katedralną. Scholastyk troszczył się o dobór odpowiedniej kadry nauczycielskiej oraz właściwe zaopatrzenie biblioteki szkolnej. Ponoślił odpowiedzialność przed kapitułą za prawidłowe funkcjonowanie szkoły¹³¹.

Szóstym z kolei urzędem w kapitule była kantoria. Z powodu braku materiałów źródłowych nie możemy dokładnie odpowiedzieć na pytanie, kiedy i przez kogo została założona. Najstarsza wzmianka o tej prałaturze pochodzi z

¹²⁵ Szerzej na ten temat zob. w poprzednim paragrafie.

¹²⁶ O c h m a ń s k i. *Biskupstwo wileńskie* s. 41-42.

¹²⁷ B i a l k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 96.

¹²⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 174-175.

¹²⁹ *Akta synodu z 1564 r.* s. 16.

¹³⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 51: "Haec dignitas, ut in descriptione archidiaconi notatum est dando archidiaconi locum extincta fuerat per. Illum. Epum. A. Novodvorski, quandoquidem tandem restituta et recreata nullum in omnibus actis extat vestigium"; AKS. Rel. 1684 k. 66.

¹³¹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 61-78.

1721 r.¹³² Prawdopodobnie kantoria powstała w początkach XVIII stulecia za rządów bpa Stefana Rupniewskiego (1716-1721). Prałat kantor opiekował się chórem katedralnym, prowadził śpiew w katedrze, intonował antyfony podczas śpiewania brewiarza przez kapitułę¹³³.

Ostatnie miejsce wśród godności prałackich zajmowała w kapitule kamienieckiej prałatura kanclerza. Prałaturę tę erygował bp Chryzostom Gniński w 1712 r. Kanclerz stał na czele kancelarii kapituły. Podlegała mu zarówno kancelaria, jak też archiwum i biblioteka kapituły¹³⁴.

Drugą część kolegium kapitulnego stanowili kanonicy gremialni, oznaczani według nazwy prebend, które z kolei swoją nazwę brały najczęściej od wsi uposażeniowej. Kanonicy gremialni tworzyli dość liczną grupę członków kapituły. Ich liczba była zmienna, zależała od aktualnych warunków ekonomicznych kapituły i liczby fundacji. W pierwotnej fundacji kapituły w skład kolegium kapitulnego wchodziło sześciu kanoników gremialnych¹³⁵. Po okresie pewnej stagnacji w XVI stuleciu w drugiej połowie XVII w. nastąpił dość znaczny wzrost liczby kanoników gremialnych w kapitule. Około 1669 r. do kolegium wchodziło 11 kanoników¹³⁶, w 1777 r. liczba ich wzrosła do 15 osób¹³⁷.

Najwyższą funkcję wśród kanoników gremialnych kamienieckich posiadał kanonik penitencjarz, pełniący obowiązki spowiednika biskupa¹³⁸. Prebendę tę, wymaganą przez uchwały Soboru Trydenckiego, wzmiankują akta kapituły już w 1603 r.¹³⁹ Ważną rolę odgrywali też dwaj inni kanonicy: kanonik teolog, którego prebenda istniała za rządów bpa Czyżewskiego¹⁴⁰, i kanonik mensalis, którego urząd ufundował bp Hozjusz. Obowiązkiem mensalisa było zastępowanie w chórze innych członków kapituły¹⁴¹.

Znaczna część pozostałych kanonii (6) została ustanowiona na mocy pierwotnej fundacji kapituły, dwie nowe prebendy powołał w 1602 r. bp Paweł Wołucki¹⁴², kolejne tworzone były przez różnych fundatorów z rodzin magnackich

¹³² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 244-245; ASV. Proc. consist. Vol. 109 k. 78.

¹³³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 245.

¹³⁴ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 18; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 52.

¹³⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 44. Wymienionych jest tam 8 kanoników, najprawdopodobniej znajdowały się w tym jedna lub dwie prałatury, jak to zostało wyżej zaznaczone.

¹³⁶ IIC t. 5 s. 131.

¹³⁷ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 198.

¹³⁸ Tamże k. 53.

¹³⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 108; P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 3 s. 295-296.

¹⁴⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 174-175.

¹⁴¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 56.

¹⁴² AKS. Rel. 1606 s. 288.

lub szlacheckich¹⁴³. Odtworzenie całego procesu tworzenia kanonii jest niemożliwe, gdyż dane źródłowe są niekompletne.

Członkami kapituły byli również kanonicy honorowi. Nie mieli oni pełnych praw członków kapituły (nie przysługiwało im ani miejsce, ani głos w kapitule), ale zajmowali miejsca w stallach i uczestniczyli wraz z całą kapitułą w nabożeństwach liturgicznych. Przysługiwał im także przywilej noszenia stroju kanonickiego – rokiety i mantoletu¹⁴⁴. Przepisy prawne nie określały liczby kanoników honorowych. Była ona zależna od woli biskupa ordynariusza. Pod koniec XVIII w. w kapitule kamienieckiej było 14 kanoników honorowych¹⁴⁵.

Obsadzanie prebend kapitulnych w myśl powszechnego prawodawstwa kościelnego należało do biskupa i kapituły¹⁴⁶. W praktyce jednak znaczny wpływ na wybór kandydatów wywierała Stolica Apostolska, a w Polsce także król. Pierwsze prebendy w kapitule kamienieckiej obsadził bp Mikołaj Łabuński¹⁴⁷. Jak sprawa ta wyglądała w okresie późniejszym, trudno stwierdzić z powodu braku bliższych danych. Przekazy źródłowe z XVIII w. informują, że na obsadzanie prebend w kapitule kamienieckiej pewien wpływ wywierali władcy Polski¹⁴⁸. Wydaje się to zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę, że byli oni fundatorami kapituły i z tego tytułu posiadali prawa patronackie. Podobne prawa mieli fundatorzy prałatur i kanonikatów, które powstawały w późniejszym okresie. W pierwszej połowie XVII w. miały miejsce tzw. *simultane de collationes* – prebendy dziekana, kustosa, archidiakona i niektóre kanonikaty obsadzali wspólnie biskup i kapituła¹⁴⁹. Praktyka taka znana była już w XIV stuleciu w diecezji lubuskiej, gdzie w 1361 r. w drodze wspólnego wyboru biskupa i kapituły prepozytem został Henryk Biscop¹⁵⁰. W diecezji przemyskiej patronat nad kustodią kapitulną przysługiwał biskupowi, kapitule katedralnej i aktualnemu wójtowi przemyskiemu¹⁵¹.

Szczegółowe normy dotyczące obsadzania prebend kanonickich w kapitule kamienieckiej określił bp Sierakowski w swych dekretach powizytacyjnych z 1741 r. Na mocy tych ustaleń obsada pięciu prałatur: dziekanii, kustodii, schola-

¹⁴³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 188; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 240; AKS. Rel. 1749 s. 4.

¹⁴⁴ Tamże k. 198.

¹⁴⁵ Tamże k. 201-207.

¹⁴⁶ H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts* Bd. 2 s. 615.

¹⁴⁷ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 44.

¹⁴⁸ Tamże k. 35: "Dispositio collationis ipsorum licet prius credebatur spectare ad iuspatronatum Regium [...]".

¹⁴⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 443-444.

¹⁵⁰ W e i s s. *Organizacja diecezji lubuskiej* s. 114.

¹⁵¹ B o r c z. *Organizacja diecezji przemyskiej* s. 124.

sterii, kantorii i kancelarii, należała do biskupa¹⁵², natomiast archidiaconat pozostawał pod patronatem biskupa i kapituły. Podczas wakansu stolicy biskupiej archidiacona i jednego kanonika wyznaczała sama kapituła¹⁵³. Od 1723 r. prawo patronackie na godność prałatury prepozyta w kapitule posiadała rodzina Humieckich¹⁵⁴. W okresie *sede vacante* obsada beneficjów kapitulnych była zastrzeżona Stolicy Apostolskiej, z wyjątkiem uposażeń, które należały do kapituły¹⁵⁵.

Warunkiem przynależności do kapituły było posiadanie święceń kapłańskich, odpowiedniego wieku i kwalifikacji¹⁵⁶. Polskie przepisy państwowe i kościelne począwszy od XV w. wymagały od kandydatów również pochodzenia szlacheckiego. Uchwały sejmowe z 1496 i 1505 r. wyłączały z kapituł plebejuszy, dopuszczając ich jedynie do dwóch godności doktorskich: doktora teologii i doktora prawa bądź medycyny¹⁵⁷. Król Stefan Batory w 1576 r. rozciągnął te postanowienia na ziemie ruskie Korony¹⁵⁸. Jakie przepisy w tym zakresie obowiązywały w kapitule kamienieckiej, nie da się jednoznacznie sprecyzować. Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że w praktyce nie przestrzegano ściśle wymogu święceń kapłańskich. Wśród członków kapituły było wielu duchownych posiadających tylko święcenia niższe¹⁵⁹. Zgodnie z przepisami bpa Sierakowskiego z 1741 r. zakres ich uprawnień był uszczuplony. Nie mieli oni prawa do posiłków, dochodów i innych przywilejów, z jakich korzystali członkowie kapituły posiadający święcenia kapłańskie¹⁶⁰.

Po otrzymaniu nominacji od określonego kołatora, złożeniu odpowiedniej przysięgi i dokonaniu formalnego wprowadzenia kandydat stawał się pełnoprawnym członkiem kapituły. Z instalacją wiązały się pewne opłaty, których wysokość określił bp Sierakowski na 300 florenów dla prałatów i 200 florenów dla kanoników¹⁶¹. Wypełniwszy wszystkie te czynności prawne, kandydat naby-

¹⁵² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 35: "Dispositio collationis ipsorum licet prius credebatur spectare ad iuspatronatum Regium, tamen ab antiquissimo et immemorabili tempore, munere nunc soli Episcopi de ipsis vacantibus pro tempore disponere solent"; AKS. Rel. 1749 s. 4.

¹⁵³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 240; AKS. Rel. 1749 s. 4.

¹⁵⁴ AKS. Rel. 1749 s. 4.

¹⁵⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 240: "Sub tempus sedis episcopalis vacantis [...] sed taliter vacantia beneficia soli Sedi Apostolicae sint reservata, proinde excepto archidiacono et canonico foundationis Knopikovianae, quos etiam sub tempus sedis episcopatus vacantis, eligendi capitulo ius legitime servit".

¹⁵⁶ Obszerniej na ten temat pisze S. Zachorowski (*Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*. Kraków 1912 s. 116-119).

¹⁵⁷ VL t. 1. s. 120-121.

¹⁵⁸ W. S a r n a. *Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego. Cz. 1: Episkopat przemyski obrządku łacińskiego*. Przemyśl 1902 s. 177-178.

¹⁵⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 274; Acta visitationis 1741 k. 231.

¹⁶⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 231.

¹⁶¹ Tamże k. 239.

wał praw i przywilejów związanych z przynależnością do kolegium kapitulnego, a więc mógł zabierać głos na posiedzeniach kapituły, zajmować miejsce w stalach kościoła katedralnego, korzystać z dochodów prebendy kanonickiej i różnorodnych dystrybucji chórowych¹⁶².

Z uprawnieniami łączyły się również obowiązki. Prawo głosu w kapitule zobowiązywało do systematycznego udziału w sesjach partykularnych i generalnych kapituły. W posiedzeniach partykularnych, zwoływanych co tydzień, mieli obowiązek uczestniczyć ci kanonicy, którzy aktualnie przebywali w stolicy diecezji, natomiast w posiedzeniach generalnych, które odbywały się dwa razy do roku – wszyscy członkowie kapituły. Obowiązek ten obwarowany był sankcją karną¹⁶³.

Sesje partykularne w kapitule kamienieckiej odbywały się w soboty. Przedmiotem obrad były bieżące sprawy diecezji, m.in. rozdzielanie dochodów, dokonywanie instalacji nowych kanoników i prałatów¹⁶⁴. Posiedzenia generalne zwoływano zazwyczaj 1 lutego i 28 czerwca, w wigilię św. Piotra i Pawła, patronalnego święta kościoła katedralnego¹⁶⁵.

Niebezpieczeństwa wojenne i kumulowanie przez członków kapituły innych beneficjów utrudniały często systematyczne odbywanie posiedzeń generalnych. Z tego powodu przenoszono je nieraz na inny termin lub też ograniczano się tylko do jednego posiedzenia w ciągu roku. Na posiedzeniu generalnym w czerwcu 1637 r. postanowiono przenieść posiedzenie z lutego na sobotę przed niedzielą "misericordia" (druga niedziela po Wielkanocy)¹⁶⁶. Z tych samych przyczyn w 1640 r. obrady czerwcowe przeniesiono na dzień św. Marcina (11 listopada)¹⁶⁷. Za rządów bpa Hozjusza (1722-1733) sesje generalne kapituły odbywały się w dniu św. Piotra i Pawła (29 czerwca) i w święto Narodzenia NMP (8 września)¹⁶⁸. Zmniejszenie liczby posiedzeń notujemy w 1639 r. – odbyła się tylko jedna sesja generalna w kwietniu¹⁶⁹. Zwoływanie i przewodniczenie obradom kapituły należało do kompetencji dziekana lub prepozyta¹⁷⁰.

Na sesjach generalnych kapituły omawiano różnorodne wewnętrzne sprawy kapituły oraz zagadnienia dotyczące administracji i życia całej diecezji, takie jak: obsadzanie prebend kapitulnych, zatwierdzanie fundacji kościelnych, rozpatry-

¹⁶² PANKr. Liber ecclesiae k. 176; Acta visitationis 1741 k. 234.

¹⁶³ Tamże.

¹⁶⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 234 i 238; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 317.

¹⁶⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 3-4.

¹⁶⁶ Tamże s. 405-414.

¹⁶⁷ Tamże s. 425.

¹⁶⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 234.

¹⁶⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 416-417.

¹⁷⁰ Tamże s. 449-450.

wanie sprawozdań o stanie majątkowym biskupstwa, kwestii związanych z utrzymaniem kościoła katedralnego i spraw kultu liturgicznego w tymże kościele, oceniano wykonywanie obowiązków przez kanoników i wikariuszy katedralnych¹⁷¹. Czas trwania posiedzeń nie był ściśle określony. Zależnie od ilości i ważności poruszanych spraw posiedzenia generalne trwały od kilku do kilkunastu dni (np. czerwcowe posiedzenie w 1597 r. trwało aż 12 dni, od 29 VI do 10 VII¹⁷²). W przypadku, gdy sesja trwała długo, a nie rozstrzygnięto wszystkich problemów, ostateczne ich załatwienie odkładano na najbliższe posiedzenie partykularne¹⁷³.

Oprócz stałych sesji generalnych i partykularnych zwoływano nieraz posiedzenia nadzwyczajne. Najczęściej organizowane były one dla dokonania elekcji nowego biskupa. Posiedzenia nadzwyczajne zwoływał dziekan specjalnym pismem wystosowanym do kanoników nie rezydujących aktualnie w stolicy diecezji, w którym podawał cel i termin posiedzenia. Na nadzwyczajnym posiedzeniu w dn. 22 II 1641 r. kapituła wybrała nominata królewskiego Andrzeja Leszczyńskiego na ordynariusza diecezji kamienieckiej¹⁷⁴.

Akta i czynności dokonywane na posiedzeniach kapituły wszystkich trzech rodzajów były spisywane przez specjalnego sekretarza i przechowywane we własnym archiwum kapitulnym¹⁷⁵.

Drugim podstawowym obowiązkiem prałatów i kanoników, wypływającym z przywileju posiadania miejsca w stallach kościoła katedralnego, było uczestniczenie w służbie Bożej, przede wszystkim we wspólnym chórowym brewiarzu i konwentualnych mszach św. oraz innych nabożeństwach katedralnych¹⁷⁶. Począwszy od XVI stulecia wskutek częstego kumulowania beneficjów przez członków kapituły oraz pełnienia przez nich licznych funkcji państwowych zaczęła się rozwijać praktyka wyręczania się w wypełnianiu obowiązków kultowych, zwłaszcza w odmawianiu brewiarza w chórze, wikariuszami katedralnymi¹⁷⁷. Z oficjum brewiarzowym związany był obowiązek rezydowania przy kościele katedralnym, obwarowany sankcją karną. Zależnie od częstotliwości zaniedbań w tym zakresie stosowano różne kary, począwszy od pozbawienia danego kanonika biernego prawa głosu na posiedzeniach poprzez pozbawienie go dochodów z

¹⁷¹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 109; Liber ecclesiae k. 176; Acta visitationis 1741 k. 190, 241.

¹⁷² PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 11-12.

¹⁷³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 236.

¹⁷⁴ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 449-450.

¹⁷⁵ PANKr. Liber ecclesiae k. 178; Acta visitationis 1741 k. 236-237; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 317-318.

¹⁷⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 142-146.

¹⁷⁷ PANKr. Liber ecclesiae k. 176; *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 213.

posiadanego przezeń beneficjum aż do obłożenia grzywną¹⁷⁸. W związku z tym, że z racji posiadania wielu innych beneficjów na terenie diecezji kanonicy kapitułni często nie rezydowali przy kościele katedralnym, bp Czyżewski w dekretach powizytacyjnych z 23 II 1665 r. zobowiązał wszystkich członków kapituły pod karą utraty uposażenia do przebywania w stolicy diecezji przynajmniej przez jeden miesiąc w roku¹⁷⁹. Biskup Sierakowski w swych rozporządzeniach powizytacyjnych z 1741 r. przedłużył okres obowiązkowego rezydowania przy katedrze do trzech miesięcy w roku¹⁸⁰. Obowiązek ten potwierdził później w podobnych dekretach z 1777 r. bp Adam Krasieński¹⁸¹.

Kapituła jako kolegium prałatów i kanoników posiadała w diecezji odrębną osobowość prawną, której cele i zadania określało ogólne prawo kanoniczne, natomiast szczegółowo – własne statuty. Każdy biskup obejmujący rządy zobowiązany był do szanowania przywilejów i statutów swej kapituły. Ponieważ nie zachowała się żadna redakcja statutów kapitułnych, trudno powiedzieć, w jaki sposób w ciągu wieków formułowano przepisy wewnętrzne kapituły. Dopiero wzmianki źródłowe z 1747 r. informują, że w dn. 3 VII 1727 r. kapituła kamieniecka otrzymała statuty od bpa Hozjusza¹⁸². Treść ich znana jest jedynie z nielicznych fragmentów, przytaczanych w późniejszych dokumentach.

Wielokrotnie wspomniane są w źródłach powizytacyjne dekrety reformistyczne biskupów, stanowiące główną formę przepisów normujących życie i organizację wewnętrzną kapituły. Biskup Czyżewski w dekrecie powizytacyjnym z 1665 r. określił na przykład kolejność zajmowania miejsc w stallach według posiadanej godności¹⁸³, bp Sierakowski w dekretach powizytacyjnych, wydanych 17 VI 1741 r., zawarł wiele przepisów dotyczących odmawiania i śpiewania brewiarza w chórze katedralnym, cotygodniowej służby liturgicznej w katedrze, wysokości opłat dla członków kapituły z okazji instalacji oraz różne postanowienia określające porządek posiedzeń kapituły. Przypomniawszy też o obowiązku rezydencji¹⁸⁴.

Dzięki prężnej organizacji wewnętrznej i licznym przywilejom kapituła należała do najważniejszych instytucji kościelnych na terenie diecezji i wywierała

¹⁷⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 176; Acta visitationis 1741 k. 121, 127.

¹⁷⁹ PANKr. Liber ecclesiae k. 174-175: "[...] decernimus quatenus quilibet illorum uno mense penes Ecclesiam Cathedralen assidue resideat pro absolvendisque septimanis et officiis suis plenipotentes provideat idque sub censuris ecclesiasticis et sequestratione proventuum".

¹⁸⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 229.

¹⁸¹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 213; *Epistola pastoralis* s. 83.

¹⁸² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 81; AKS. Rel. 1749 s. 4.

¹⁸³ PANKr. Liber ecclesiae k. 182-184.

¹⁸⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 235-236.

duży wpływ na administrowanie diecezją¹⁸⁵. Jej udział w rządach polegał przede wszystkim na udzielaniu biskupowi rad i wyrażaniu zgody na wydawane przez niego akty prawne, które bez aprobaty kapituły były nieważne. Prawo powszechne przewidywało kilka takich przypadków, m.in. przy alienacji przez biskupa majątku biskupiego oraz przy erekcji nowych parafii i nowych prebend w samej kapitule¹⁸⁶. Źródła przekazały wiele wzmianek świadczących o tego rodzaju udziale kapituły w zarządzaniu diecezją kamieniecką. Kolegium kapitulne występowało wielokrotnie przy dokonywaniu różnych operacji natury gospodarczej. Miało to miejsce wtedy, gdy biskup zawierał umowy dotyczące alienacji lub dzierżawy dóbr stołowych na rzecz jakiejś instytucji albo osoby prywatnej. Za zgodą kapituły bp Leonard Słoneczewski wydzierżawił w 1558 r. Janowi z Pilzna wieś Zinkowce¹⁸⁷. W 1583 r. bp Marcin Białobrzeski – po uzyskaniu konsensu własnej kapituły katedralnej – dokonał z Janem Zamoyskim zamiany części dóbr stołowych Karczmarzowce na połowę wsi Praga pod Warszawą¹⁸⁸. Kapituła wyrażała ponadto zgodę w wypadkach uposażania przez biskupa instytucji diecezjalnych dziesięcinami należącymi do dóbr stołowych biskupstwa. Taką zgodę wyraziła na przykład kapituła, gdy bp Paweł Wołucki przekazywał wieś Paniowce na rzecz parafii Czarnokozińce¹⁸⁹ lub gdy w 1718 r. bp Stefan Rupniewski przekazał dziesięciny z Czercza, należące dotychczas do biskupich dóbr stołowych, proboszczowi w tejże wsi¹⁹⁰.

Kapituła sprawowała również kontrolę nad dobrami stołowymi biskupstwa i czuwała nad właściwą w nich gospodarką. Z racji tego rodzaju uprawnień dwóch kanoników wybranych przez kolegium kapitulne przeprowadzało systematyczne wizytacje całego majątku biskupstwa¹⁹¹.

Kolegium kapitulne tworzyło grono najbliższych współpracowników biskupa. Spośród kanoników biskup wybierał zwykle swych zastępców oraz delegatów do załatwiania różnych spraw. Członkowie kapituły kamienieckiej w wielu wypadkach wizytowali w imieniu biskupa diecezję lub poszczególne parafie. Dziekan kapituły W. Garbowski delegowany został w 1718 r. przez bpa Rupniewskiego do przeprowadzenia wizytacji parafii w Oryninie¹⁹². Biskupi upoważniali rów-

¹⁸⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 251; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 302; Z a c h o r o w s k i. *Rozwój i ustrój* s. 73, 218.

¹⁸⁶ Z a c h o r o w s k i. *Rozwój i ustrój* s. 218-224.

¹⁸⁷ B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 97.

¹⁸⁸ AZJ t. 3 s. 483.

¹⁸⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1287.

¹⁹⁰ Tamże k. 1281.

¹⁹¹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 183: "[...] iuxta decreta provincialis synodi quelibet anno semel per duos ex capitulo bona episcopalia lustrentur ac visitentur".

¹⁹² PANKr. Acta visitationis k. 1218.

niez członków kapituły do odbywania wizytacji apostolskiej *ad limina* – w tej roli występował na przykład w 1612 r. dziekan kamieniecki Przemysław Mojecki z polecenia bpa Jana Próchnickiego, w 1684 r. – scholastyk Feliks Michalski w imieniu bpa Stanisława Wojeńskiego¹⁹³. Kapituła delegowała swoich przedstawicieli do Trybunału Koronnego – w 1739 r. obowiązki sędziego w Trybunale Koronnym pełnił kanonik J. Borzyński¹⁹⁴. Kanonicy jako delegaci kapituły wraz z biskupem reprezentowali diecezję na synodach prowincjalnych. Jako przykład może tu posłużyć wspomniany już synod prowincjalny lwowski z 1564 r., na którym oprócz bpa Dionizego Secygniowskiego obecni byli jako reprezentanci diecezji kamienieckiej dziekan i kustosz kapituły katedralnej¹⁹⁵.

Najwyraźniej rola kapituły w zarządzaniu diecezją uwidoczniła się w chwili przejścia biskupa do innej diecezji bądź w momencie jego śmierci. Kapituła katedralna przejmowała w takiej sytuacji całą władzę w diecezji. Wybierała specjalnego wikariusza kapitulnego do zarządzania diecezją, czyli administratora diecezji *sede vacante*¹⁹⁶. Głównym uprawnieniem kapituły w takich okresach był wybór nowego biskupa ordynariusza i wprowadzenie go w urzędowanie. Czynności te od XIV w., po upowszechnieniu się zwyczaju nominacji królewskiej, stały się jednak czystą formalnością. Działania kapituły w takich wypadkach sprowadzały się do odbycia posiedzenia wyborczego, podczas którego odczytywano pismo nominacyjne króla i dokonywano jednogłośniego wyboru królewskiego nominata na urząd biskupi. W ten sposób na przykład 22 II 1641 r. kapituła kamieniecka dokonała elekcji Andrzeja Leszczyńskiego na biskupa diecezji kamienieckiej¹⁹⁷.

Znaczenie kapituły podnosiły liczne przywileje nadawane przez Stolicę Apostolską. Kapituła kamieniecka posiadała ich wiele. Po wielkich zniszczeniach, jakich doznała podczas wojny, 1582 r. na prośbę bpa Marcina Białobrzeskiego za pośrednictwem nuncjusza Alberta Bolognetiego kanonicy kamienieccy otrzymali pozwolenie na udzielanie abszolucji od herezji, prawo administrowania sakramentów św. wszędzie tam, gdzie zaistnieje taka potrzeba, w kościołach sprofanowanych, a nawet poza kościołem. Zostali także zwolnieni od ogłaszania zapowiedzi przedślubnych przy udzielaniu sakramentu małżeństwa¹⁹⁸. Wielkiego zaszczytu dostąpiła kapituła kamieniecka wchodząc 18 V 1731 r. w unię z kapitułą bazyliki laterańskiej w Rzymie. Dzięki temu aktowi mogła udzielać

¹⁹³ AKS. Rel. 1684 s. 66; AKS. Rel. 1612 s. 1; M. Gębárovicz. *Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenaz i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji*. Kraków 1980 s. 59.

¹⁹⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 75-76.

¹⁹⁵ *Akta synodu prowincjalnego lwowskiego z 1564 r.* Wyd. S. Morawski. Lwów 1860 s. 16.

¹⁹⁶ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 164; Liber ecclesiae k. 180; Acta visitationis 1741 k. 239.

¹⁹⁷ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 449-450.

¹⁹⁸ MPV t. nr 2111 s. 222.

takich samych odpustów, jakie przysługiwały tej bazylice, a więc odpustu zupełnego i częściowego po nawiedzeniu kościoła katedralnego i spełnieniu ogólnie obowiązujących warunków odpustu.

Kapituła kamieniecka posiadała przywilej udzielania odpustu zupełnego w następujące święta: Wniebowzięcia NMP, narodzenia św. Jana, św. Piotra i Pawła, św. Jana Ewangelisty i w rocznicę konsekracji bazyliki laterańskiej. W inne święta ku czci apostołów kapituła mogła udzielać odpustu częściowego¹⁹⁹. Papież Benedykt XIV dn. 13 X 1744 r. udzielił członkom kapituły kamienieckiej zezwolenia na noszenie fioletowych mucetów biskupich i prawa używania dystyngtorium²⁰⁰ (składało się ono ze złotego krzyża na tle rubinowej gwiazdy o ośmiu rogach; na jednej stronie znajdował się biały orzeł z rozpostartymi skrzydłami, a na nim wizerunki św. Piotra i św. Pawła, na drugiej – miecz i dwa skrzyżowane klucze, nad nimi zaś papieska tiara²⁰¹).

Prawidłowe funkcjonowanie kapituły wymagało wyposażenia jej w odpowiednie środki materialne. Wielkość stałych dochodów zależała od wielu czynników, przede wszystkim zaś od stanu posiadania samego biskupa. Kapituła kamieniecka od samego początku swego istnienia miała własne uposażenie, ale jego wielkość w ciągu wieków znacznie się zmieniała w zależności od warunków politycznych i ekonomicznych panujących w całej diecezji. Uposażenie kapituły opierało się głównie na darowiznach i nadaniach królewskich oraz biskupich.

Jako pierwszy uposażył kapitułę kamieniecką bp Paweł w dn. 6 I 1450 r., zrzekając się na jej korzyść dziesięcin z 35 miejscowości w powiecie kamienieckim, osadzonych w dobrach królewskich²⁰². Były to następujące miejscowości: Kołbanowce, Kniahin, Fredrowce, Pawłowce, Pudłowce, Ciołkowce, Uście, Chodrowce, Kawułowce, Wojtowce, Izydowce, Łastowce, Nagorzany, Mukszna, Buchawica Nowa, Kołybajowce, Ruda, Hołostków, Ćwikłowce, Dumanów, Żalucze, Czarna, Werbka, Cukowa, Balina, Zalesie, Kormilcze, Nefedowce, Dunajowce, Furmanowce, Wróblowce, Beznoskowce, Boryszkowce, Zuchowce, Ostrów Czarny oraz wsie, które miały powstać w przyszłości na tych terenach²⁰³. Takie uposażenie kapituły zatwierdzili późniejsi biskupi kamienieccy Mikołaj Łabuński (14 XI 1454 r.), Maciej ze Starej Łomży w 1489 r. oraz król Stefan Batory

¹⁹⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 23-24: "Cum alias videlicet sub die 18 mensis Maii anni 1731 seu alio variori tempore a praedecessoribus nostris fuerit vestris antecessoribus concessa submissio unio sive incorporatio, dictae Vestrae Venerabilis Cathedrali Eccelsiae Sacrosancte Nostrae Papalis Lateranensis Basilicae eidem Venerabili Cathedrali Ecclesiae sicut prefertur submissae aggregatae sive incorporatae omnis indulgentiae, indulti Privilegia et spiritualis gratia fuerint communicatae".

²⁰⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 272-273.

²⁰¹ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 195.

²⁰² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 173-175; AKS. Rel. 1749 s. 16.

²⁰³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 30-31; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 176.

(25 VII 1578 r.)²⁰⁴. W XVI stuleciu w wyniku licznych wojen prowadzonych na terenach wschodnich Rzeczypospolitej podstawy materialne kapituły zostały znacznie uszczuplone. W inwentarzu dóbr kapituły z 1597 r. znajdujemy informację, że dziesięciny z 27 wiosek przynoszą rocznie 4 tys. florenów dochodu, ziemia uprawna – 14 florenów, żupy ruskie – 50 grzywien, cła – 20 grzywien, ponadto pewne dochody daje kolęda i tzw. meszne²⁰⁵.

Na przełomie XVI i XVII w. nastąpiła zasadnicza zmiana w strukturze uposażeniowej kapituły kamienieckiej. Majątek kapituły został podzielony na prebendy będące podstawą utrzymania poszczególnych członków kapituły, wydzielono z niego także fundusz wspólny, służący całej kapitule jako instytucji. Dokonał tego najprawdopodobniej bp Paweł Wołucki. Za jego rządów w aktach kapituły pojawiają się po raz pierwszy osobne uposażenia, związane ściśle z poszczególnymi godnościami i kanonikatami²⁰⁶.

Początkowo uposażenie prebend kapituły kamienieckiej stanowiły dziesięciny i altarie, w XVIII w. częstszą jego formą były kapitały pieniężne lokowane w dobrach ziemskich lub budynkach. Podstawę utrzymania najstarszej godności w kapitule, dziekana, stanowiła altaria pod wezwaniem św. Andrzeja, ufundowana w 1582 r. przez hr. Piotra Bąka. Należała do niej połowa wsi Beznoskowiec. W XVIII w. w miejsce poprzedniej dziekan kapituły otrzymał altarię pod wezwaniem Bożego Ciała oraz kapitały zabezpieczone na dobrach ziemskich klucza peczarskiego²⁰⁷. Prepozyt kapituły posiadał altarię św. Trójcy, fundowaną w dobrach Tłuste, Krzywce, Rudy, Hawysłowie, Wojtkowce i Boryszkowce²⁰⁸. Do uposażenia archidiacona należała altaria pod wezwaniem św. Anny, ufundowana w 1571 r. przez A. Radecką – do tej altarii należała połowa wsi Załucze²⁰⁹. Kustosz początkowo posiadał altarię pod wezwaniem św. Mikołaja, ufundowaną w 1545 r. przez Jana Bahawskiego. W XVII w. otrzymał altarię pod wezwaniem Dziewięciu Tysięcy Dziewic, która w XVIII w. przybrała nową nazwę – altarii św. Andrzeja Apostoła, zabezpieczoną na 1/3 wsi Beznoskowiec. Od 1741 r. prebenda ta posiadała kapitał w wysokości 1 tys. florenów²¹⁰.

²⁰⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 32; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 173-176.

²⁰⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 7-8; Dochody, tzw. meszne i z racji kolędy, w 1597 r. kapituła przekazała dla wikariuszy katedralnych.

²⁰⁶ Tamże s. 27.

²⁰⁷ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 449; Acta visitationis 1741 k. 45; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 249-250.

²⁰⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 178; Acta visitationis 1741 k. 46-47; AKS. Rel. 1749 s. 4.

²⁰⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 443-444; Acta visitationis 1741 k. 50; Liber ecclesiae k. 178; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 179.

²¹⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 443-444; Liber ecclesiae k. 178; Acta visitationis 1741 k. 60.

Podstawą utrzymania prebendy prałata kantora, utworzonej w XVIII w., były dziesięciny²¹¹, natomiast dwie pozostałe prałatury – scholastyka i kanclerza – utrzymywały się z kapitałów pieniężnych. Kapitały scholastyka były zabezpieczone w kamienicy zwanej scholastynowską²¹², kanclerz zaś pobierał 320 florenów pensji rocznie, zabezpieczonej na kapitale w wysokości 4 tys. florenów (2 tys. pochodziło z fundacji Franciszka Lanckorońskiego i było lokowane na dobrach Żwańca, drugie 2 tys., fundacji W. Słonczewskiego, były zabezpieczone na arendzie)²¹³.

Znacznie niżej uposażone były prebendy kanonickie, które utrzymywały się głównie z dziesięcin lub inkorporowanych beneficjów parafialnych. Biskup Paweł Wołucki dn. 9 VI 1599 r. przyłączył do czterech nowo erygowanych prebend kanonickich po jednej parafii i dziesięcinie z jednej wsi²¹⁴.

Dziesięciny były zasadniczą formą uposażenia kanoników w ciągu całego XVII i XVIII stulecia. W 1741 r. na przykład spośród 13 kanoników w kapitule dziesięciu utrzymywało się wyłącznie z dziesięcin²¹⁵. Do najlepiej uposażonych prebend kanonickich należała prebenda penitencjarza, którego utrzymanie zapewniała kamienica na terenie miasta Kamieńca, przynosząca rocznie 200 florenów dochodu, która w 1755 r. została zamieniona na kapitał w wysokości 9200 złotych polskich²¹⁶. Prebenda kanonika mensalisa posiadała kapitał w wysokości 2 tys. florenów, zabezpieczonych na dobrach Jagielnicy. Z tego kapitału mensalis pobierał rocznie 160 florenów pensji²¹⁷.

Prebendy prałackie i kanonickie przynosiły różne, ale w zasadzie stosunkowo niewielkie dochody. Dochody prałatur dziekana, archidiakona, kustosza wynosiły od 500 do 600 florenów, kanclerza – około 320 florenów, scholastyka i kantora – około 100 florenów. Średni dochód kanoników kształtował się w wysokości około 60 florenów rocznie²¹⁸. Z powodu małego uposażenia następowała często kumulacja beneficjów. Najczęściej z prebendą kanonicką łączono beneficja parafialne lub kanonikaty w innych kapitułach katedralnych bądź kolegiackich. Dziekan P. Karski kumulował w 1525 r. kanonię w kapitule poznańskiej i prepozyturę kapituły łączyckiej²¹⁹. Prepozyt kapituły M. Łosowski był w 1741 r.

²¹¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 52.

²¹² Tamże k. 51.

²¹³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 52.

²¹⁴ Biskup inkorporował wówczas cztery parafie: Czarnokozińce, Czerwonogród, Skalę i Smotrycz, oraz dziesięciny z czterech wsi: Cukowa, Kormilców, Laskowic i Żalucza (PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 27).

²¹⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 55.

²¹⁶ Tamże k. 53; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 187.

²¹⁷ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 56.

²¹⁸ ASV. Proc. consist. Vol. 46 k. 150; vol. 119 k. 99-100; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 52.

²¹⁹ ASV. Proc. consist. Vol. 24 k. 865.

równocześnie dziekanem kapituły metropolitalnej lwowskiej i prepozytem w Międzyrzecu²²⁰. Archidiakon kamieniecki M. Klein, dziekan kolegiaty opatowskiej, był zarazem proboszczem w Kańczudze w diecezji przemyskiej²²¹.

Główną podstawę utrzymania kapituły stanowił wspólny jej majątek, z którego opłacano urzędników, utrzymywano katedrę i uiszczano różnego rodzaju opłaty związane z pełnieniem przez kanoników funkcji poza kapitułą i na zewnątrz diecezji. Po zaspokojeniu tych potrzeb nadwyżki przeznaczane były do cotygodniowego podziału między wszystkich członków kolegium kapitulnego²²². Majątkiem wspólnym zarządzał prokurator, wybierany przez kapitułę na okres jednego roku. Był on zobowiązany do czuwania nad właściwym gospodarowaniem majątkiem i do składania kapitule sprawozdania o aktualnym jego stanie.

Na wspólny majątek kapituły kamienieckiej składały się przede wszystkim dziesięciny, wsie oraz kapitały pieniężne. Największy dochód przynosiły dziesięciny. Przysługiwały one kapitule na mocy pierwotnego nadania z 1450 r. z 35 wspomnianych już wsi królewskich w powiecie kamienieckim oraz ze wszystkich wsi, które miały powstać na tym terenie w przyszłości²²³. W XVII stuleciu kapituła kamieniecka otrzymywała dziesięciny z 30 miejscowości: Chodyjowce, Milowce, Holniszcze, Jancyńce, Jackowce, Chreptiów, Werbka, Latawa, Berczanka, Łojowce, Kucza, Słoboda, Kuczka, Kurzelowa, Kulawy, Sawińce, Supronkowce, Uszyca, Łysiec, Tatarzyska, Smargłowce, Sabatyńce, Kruszaniówka, Kniazie, Żwaniec, Bachawica, Kulczejowce, Kormilcze, Kadejowce i Załucze²²⁴. Majątek kapituły powiększył się w 1627 r. dzięki nadaniu jej przez bpa Adama Nowodworskiego wsi Poczapińce²²⁵, a następnie w 1741 r. przez zapisanie przez bpa Wacława Sierakowskiego połowy wsi Beznoskowiec oraz wsi Milowce i Załucze²²⁶.

Kapitały pieniężne wchodzące w skład majątku wspólnego kapituły zabezpieczone były na dobrach ziemskich i budynkach. W XVII w. wysokość owych kapitałów dochodziła do około 20 tys. florenów, w drugiej połowie XVIII w. – do 100 tys. złotych polskich²²⁷. Największe sumy lokowane były w dobrach Husiatyn (40 tys. złp), we wsi Celejów (16 tys. złp), Bandysz (9 tys. złp) oraz w testamencie kanonika Mateusza Gronkiewicza (20 tys. złp). Bliższe dane na ten temat zawiera tabela nr 4.

²²⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 35-36.

²²¹ Tamże k. 58-60.

²²² L i b r o w s k i. *Kapituła katedralna wrocławska* s. 81.

²²³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 31: "[...]vigore illius clausulae in originali Illmi olim Pauli episcopi, appositae in verbis et aliarum villarum de nova radice fundatarum ac generaliter omnium nobilium in Cameneci habitantium etiam illas decimas iuribus mensae capitularis effectas et addicatas fuisse".

²²⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 31.

²²⁵ Tamże k. 181-196. Wieś ta przeszła w 1741 r. w ręce sufragana A. Orańskiego, a w 1762 r. w ręce jednego z kanoników. (AKapK. Acta visitationis 1777 k. 210).

²²⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 204.

²²⁷ AKapK. Acta visitationis k. 247-261.

Tab. 4. Kapitały pieniężne stanowiące majątek wspólny kamienieckiej kapituły katedralnej w XVII i XVIII w.

Rok fundacji	Suma pierwotna we florenach	Fundator	Lokacja
1611	4 000	A. Babski	na dobrach Wielkie Ryłsko
1619	2 200	M. Czuryło	na swoich terenach
1625	1 500	C. J. Papiewski	na dobrach Chodorowce
1627	2 500	M. Czuryło	na swoich dobrach
1628	5 625	G. J. Ludzicki	–
1631	10 000	A. Kalinowski	na dobrach Husiatynia
1639	1 400	M. Siewierski	–
1641	4 000	Spytek Jordan	na dobrach wsi Kolędziany
1646	2 000	S. Lanckoroński	na dobrach miasta Jagielnicy
1652	1 000	Spytek Jordan	na dobrach wsi Kolędziany
1661	100	M. Przechor	na dobrach Kołybajowiec
1665	1 000	A. Seretowicz	w kamienicy w Kamieńcu Podolskim
1666	2 000	Potocki	na dobrach Jurkowce i Miłowanie
1666	1 000	–	w kamienicy Pawliczewskich
1666	700	–	w kamienicy Woronieckich
1666	1 000	–	w kamienicy Śniatowiczów
1666	500	–	w kamienicy Dawidenko
1667	1 500	Rzewuski	na dobrach Chodorowce
1718	2 000	Lisowski	na dobrach Skotyniany
1719	1 000	A. Makowski	na dobrach Stupienki
1719	2 000	M. Lanckoroński	na dobrach Chydykowce
1732	1 300	Pogorzewski	na dobrach Krzywczyk
1737	3 000	P. Garbowski	na dobrach Beznoskowice
1742	300	G. Pawłowski	w testamencie
1742	3 500	A. Rocholski	na synagodze
1744	3 000	M. Flaszynski	w testamencie
1744	2 000	W. Rodolski	na kamienicy
1745	3 000	M. Bleszyński	na dobrach Orynina
1745	16 000 ^a	bp M. Dembowski	na dobrach Celejowskich
1749	60 000	M. Gronkiewicz	na dobrach Kosikowce
1751	4 000	G. Kozietułski	na dobrach Kormileze
1753	3 960	A. Płoszkowski	na dobrach Deraźni
1756	2 000	M. Skotnicki	na swoich dobrach
1758	20 000	M. Gronkiewicz	w testamencie
1759	3 220	bp M. Dembowski	w testamencie
1759	3 000	J. Kosiobrodzki	w testamencie
1760	20 000	rodzina Krasińskich	–
1761	10 000	I. Potocki	na dobrach Husiatynia
1762	4 000	J. Brzeziński	na połowie wsi Załucze
1762	10 000	M. Matuszewski	w testamencie
1762	2 000	M. Ostrowski	w testamencie
1765	18 000	P. Szaniawski	na dobrach Chmieliska
1767	6 800	K. Mańkowski	–
1767	9 200	M. Gronkiewicz	na wsi Bandyszowce
1770	3 000	Chorzeski	w testamencie

^a Złotych polskich.

Reasumując omawianie zagadnień związanych z kapitułą kamieniecką, należy podkreślić, że pod względem ustroju kapituła ta nie odbiegała od innych kapituł katedralnych w Polsce. Szczupłe uposażenie biskupstwa i brak stabilizacji politycznej tych terenów uniemożliwiał pełny rozwój tutejszej kapituły i aż do XVI stulecia utrudniał jej wypełnianie zasadniczych zadań w diecezji. Dopiero w XVIII w. zyskała ona większe znaczenie, co było rezultatem pewnej normalizacji życia na tych terenach i uzyskania w tym czasie przez kapitułę pełniejszych podstaw materialnych.

5. ADMINISTRATOR DIECEZJI *SEDE VACANTE*

Z chwilą przejścia biskupa ordynariusza na inną stolicę biskupią bądź wraz z jego śmiercią diecezja była pozbawiona swej najwyższej władzy ustawodawczej. Jeśli w diecezji był biskup koadiutor z prawem następstwa, on przejmował władzę, jeśli go nie było, kapituła katedralna wybierała wikariusza kapitulnego, czyli administratora diecezji na okres wakansu stolicy biskupiej.

W starożytności chrześcijańskiej zarząd osieroconej diecezji przechodził w ręce duchowieństwa katedralnego. W myśl powszechnego prawa kapitule katedralnej przysługiwały w takiej sytuacji uprawnienia równe niemal władzy ordynariusza, z pewnymi jedynie ograniczeniami. Wybierany przez nią administrator diecezji *sede vacante* przejmował władzę jurysdykcyjną i sprawował ją aż do chwili objęcia urzędu przez nowego ordynariusza. Jego władzy podlegała również kapituła, która odtąd nie mogła ograniczać praw administratora²²⁸. Według postanowień Soboru Trydenckiego kapituła katedralna miała obowiązek dokonania wyboru administratora diecezji i zarządcy dóbr biskupich w ciągu ośmiu dni od chwili zawakowania biskupstwa. Funkcje te należało powierzać osobom posiadającym określone kwalifikacje (doktorat lub licencjat z prawa kanonicznego) oraz odpowiednie predyspozycje, umożliwiające im właściwe sprawowanie urzędu²²⁹

Instytucja administratora diecezji *sede vacante* pojawiła się na terenie Polski w XIV w., najpierw w diecezjach centralnych, znacznie później w diecezjach wschodnich²³⁰. Najstarsza wzmianka o istnieniu tego urzędu w diecezji kamienieckiej pochodzi z pierwszej połowy XVII w. Pierwszym administratorem diecezji kamienieckiej był prepozyt katedralny Łukasz Pruski, wybrany na ten urząd

²²⁸ P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts* Bd. 2 s. 157-158.

²²⁹ Sess. 7 c. 10; Sess. 24 c. 16; *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 290.

²³⁰ L i b r o w s k i. *Kapituła katedralna włocławska* s. 102; Z a c h o r o w s k i. *Rozwój i ustrój* s. 230.

przez kapitułę na jej nadzwyczajnym posiedzeniu w dn. 27 II 1608 r., zwołanym po translacji bpa Pawła Wołuckiego do diecezji łuckiej²³¹. Biorąc pod uwagę przepisy prawa powszechnego i obserwując w diecezji kamienieckiej dłuższe okresy wakansu stolicy biskupiej, możemy sądzić, że administrator diecezji *sede vacante* występował tu już wcześniej. Nie dysponujemy wprawdzie żadnym dokumentem potwierdzającym ten fakt bezpośrednio, ale na podstawie pośrednich wzmianek wolno przyjąć, że urząd ten znany był w diecezji kamienieckiej już w XV w. W pewnej mierze potwierdza to fakt zarządzania diecezją przez metropolitów lwowskich podczas wakansu stolicy biskupiej w Kamieńcu w latach 1529-1531 i 1591-1594 oraz w związku z rozproszeniem kapituły katedralnej²³². W okresie późniejszym, w latach wakansu w XV i XVI w., metropolita lwowski nie ingerował już w sprawy wewnętrzne diecezji, co wskazywałoby na to, iż zgodnie z przepisami prawa powszechnego kapituła kamieniecka wybierała już wtedy administratorów. Prawdopodobnie po raz pierwszy uczyniła to w latach 1479-1483, czyli podczas pierwszego wakansu stolicy biskupiej od momentu swego utworzenia (jak pamiętamy, kapituła katedralna kamieniecka powstała w latach 1450-1454).

Diecezja kamieniecka z powodu czynników natury politycznej i ekonomicznej przeżywała częste i niekiedy dość długie okresy wakansu swej stolicy. Nie dysponujemy pełnymi danymi dotyczącymi obejmowania władzy przez poszczególnych biskupów kamienieckich, zwłaszcza w dwóch pierwszych wiekach istnienia diecezji, trudno więc dokładnie podać granice czasowe wszystkich okresów wakansu. Na podstawie dostępnych przekazów źródłowych można tylko stwierdzić, że w interesującym nas okresie stolica biskupia w Kamieńcu wakowała dłużej niż dziesięć miesięcy 15 razy (1479-1483, 1490-1492, 1507-1510, 1518-1521, 1529-1531, 1538-1539, 1562-1563, 1573-1577, 1591-1594, 1660-1664, 1669-1670, 1676-1677, 1686-1700, 1735-1736, 1757-1760²³³). W sumie okresy wakansu trwały 45 lat. Najdłużej diecezja była osierocona w czasie zaboru tureckiego, w latach 1672-1699, po translacji do Przemyśla bpa Jerzego Albrechta Denhoffa (1689 r.), kiedy to stolica kamieniecka nie była obsadzona aż 11 lat (do 1700 r.), tj. do

²³¹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 164.

²³² *Acta capitulorum* s. 386-387: "[...] ne interim vacante Camencensis ecclesiae sede administratio spiritu alium et tempralium ecclesie illus negligatur [...] Quapropter cum non sint, qui illius ecclesie nomine capitulum iure representare possent quique ob hoc vacandi essent, ut illius viduitate et suo pastore distitute ecclesie cum capitulo, sic, ut ius est, consultum esset, unus enim aut ad maximum duo canonici in diocesi, illa vix reperiri verisimiliter possent ut novimus nos, novit quoque Ptas Vetera [...] hortamur, ut saltem iure suo metropolitico ecclesiam diocesimque illam hoc potissimum necessitatis tempore visitet, animarum saluti Christifidelium et ecclesia illum administracioni sic, ut ex sua visitacione cognoscet necessarium [...]"; *Relacje biskupów lwowskich* s. 4: "[...] omniaque quae ad rectam illius diocesis administrationem pertinebant diligenter providit".

²³³ Zob. tabela nr 2.

czasu powrotu Kamieńca do Polski i objęcia urzędu biskupiego przez Chryzostoma Gnińskiego²³⁴.

Działalność administratorów w diecezji kamienieckiej odnotowana jest tylko w sześciu wypadkach: w 1608 r. administratorem diecezji był prepozyt kapituły kamienieckiej Łukasz Pruski²³⁵; w 1628 r. – archidiakon Marcin Żmijowski²³⁶, w 1667 r. – prepozyt katedralny Uliński²³⁷, w latach 1699-1700 – bp Jan Dłużewski, sufragan chełmski²³⁸, w 1733 r. – Maciej Łosowski, prepozyt kamieniecki²³⁹, w latach 1757-1760 – scholastyk kamieniecki Aleksander Dunin Łabęcki²⁴⁰, w 1736 r. bliżej nie znany administrator²⁴¹.

Mimo postanowień Soboru Trydenckiego, nakazujących dokonać wyboru administratora diecezji w ciągu ośmiu dni od chwili zawakowania stolicy biskupiej, w Polsce – jak wynika ze źródeł – miała miejsce odmienna praktyka. Przypuszczalnie respektowano ustalenia synodu piotrkowskiego z 1539 r., który postanawiał, aby prokurator kapituły powiadamiał ją wcześniej o planowanym terminie wyboru administratora *sede vacante*²⁴². Nadzwyczajną sesję wyborczą zwoływano zazwyczaj w dwa lub więcej tygodni od zaistnienia wakansu²⁴³. Podobny tryb postępowania stosowała zapewne również kapituła katedralna kamieniecka, co wydają się potwierdzać akta. Odnotowano w nich, że po przejściu w dn. 13 II 1608 r. bpa Pawła Wołuckiego na stolicę łucką kapituła na swym nadzwyczajnym posiedzeniu w dn. 28 lutego tegoż roku wybrała na administratora prepozyta kamienieckiego Łukasza Pruskiego²⁴⁴. Od chwili przyjęcia aktu nominacyjnego kapituły administrator sprawował najwyższą władzę w diecezji, równą niemal władzy ordynariusza, nie mógł jednak – w myśl prawa powszechnego – wprowadzać w tym okresie żadnych zmian, obsadzać beneficjów wolnej kollacji ani rozstrzygać o prawach i mieniu kościoła katedralnego²⁴⁵.

²³⁴ Tamże.

²³⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 164.

²³⁶ Tamże s. 356.

²³⁷ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 257.

²³⁸ J. K o r y t k o w s k i. *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od r. 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych oprac. [...]*. T. 1. Gniezno 1883 s. 221-224; S z o s t k i e w i c z. *Katalog biskupów* s. 434.

²³⁹ BO. Papiery okólne diecezji s. 5-6.

²⁴⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 202; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 176.

²⁴¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 370.

²⁴² *Constitutiones synodorum provincialium* s. 154.

²⁴³ Zob. N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 2 s. 196.

²⁴⁴ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 164: "Ultimi februaryi praepositus Lucas Pruski nomine Rmi in capitulo proposuit [...] Rmus pro episcopo Luceoriensi iam est die 13 mensis eiusdem susceptus. Proinde capitulum in administrationem episcopatus elegit endem dominum praepositum, eidemque ad faciendum inventarium d. Martinum Zmijowski canonicum adiunxit".

²⁴⁵ N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 2 s. 196.

Do najważniejszych uprawnień administratora należał zarząd w sprawach kościelnych i majątkowych diecezji. Zaraz po rozpoczęciu swego urzędowania przejmował on wszelkie akta związane z urzędem dawnego biskupa ordynariusza i konsystorza²⁴⁶. Pod jego kierownictwo przechodziło również administrowanie dobrami stołowymi biskupstwa. Do pomocy administratorowi kapituła wybierała specjalnego ekonoma, który sporządzał inwentarz całego majątku²⁴⁷. Oprócz spraw majątkowych administratorowi podlegała także administracja całej diecezji.

O rodzaju i zakresie władzy sprawowanej przez administratorów kamienieckich informują liczne przekazy źródłowe. Jest w nich mowa o administratorze bpie Janie Dłużewskim, który w 1699 r. rekonyliował wiele kościołów na terenie diecezji (m.in. katedrę w Kamieńcu), sprofanowanych przez Turków podczas wojny w latach 1672-1699²⁴⁸. Inny administrator, Maciej Łosowski, wystosował w 1733 r. list pasterski do kleru, w którym nakazywał we wszystkich kościołach diecezji odprawiać specjalne nabożeństwa o odwrócenie klęsk żywiołowych, jakie dotknęły ludność²⁴⁹. Wiele aktów prawnych wydał administrator Aleksander Łabęcki (1757-1760): 25 III 1758 r. instytuował on Piotra Matuszewskiego kanonikiem katedralnym²⁵⁰, potwierdził fundację nowego ołtarza w kaplicy Najświętszego Ciała Chrystusowego w katedrze²⁵¹, zatwierdził zapis testamentalny kanonika Mateusza Gronkiewicza, uczyniony przez niego na rzecz kolegium mansonarzy, seminarium i kapituły katedralnej²⁵².

Administratorzy – podobnie jak i ordynariusze – w sprawowaniu władzy posługiwali się własną kancelarią. Kancelaria ordynariusza i administratora miały podobną strukturę organizacyjną. Urzędnicy kancelarii byli powoływani i odwoływani przez administratora *sede vacante*²⁵³.

Podstawowym źródłem utrzymania administratora było beneficjum, jakie posiadał on w kapitule katedralnej, natomiast koszty, które ponosił z tytułu sprawowanych przez siebie funkcji, były pokrywane z dochodów z dóbr biskupich²⁵⁴. Po ukończeniu swojej działalności administrator miał obowiązek przekazać odpowiednie rachunki następcy na stolicy biskupiej. Kwestie związane z

²⁴⁶ Z a c h o r o w s k i. *Rozwój i ustrój* s. 230-231.

²⁴⁷ PANKr. Liber ecclesiae k. 180; Acta visitationis 1741 k.240.

²⁴⁸ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 1 s. 172, 277.

²⁴⁹ BO. Materiały okólne diecezji s. 5-6.

²⁵⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 198.

²⁵¹ Tamże k. 127.

²⁵² Tamże k. 277.

²⁵³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 370; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 277.

²⁵⁴ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 126, 198; K l e i n. *Coram iudicio* s. A; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 176.

podziałem dochodów były regulowane uchwałami kapitulnymi oraz konstytucjami wydanymi przez Jana ze Szprewy w 1459 r. na synodzie w Łęczycy²⁵⁵.

Z chwilą objęcia urzędu przez nowego biskupa ordynariusza władza administratora diecezji *sede vacante* automatycznie ustawała. Biorąc pod uwagę czas trwania wakansów kamienieckiej stolicy biskupiej, można zauważyć, że administratorzy *sede vacante* sprawowali władzę przez kilka miesięcy, a nieraz nawet przez kilka lat. Administrator Maciej Łosowski na przykład kierował diecezją od lutego do maja 1733 r.²⁵⁶, administrator Aleksander Łabęcki – od listopada 1757 do lipca 1769 r.²⁵⁷

W wielu diecezjach polskich oprócz administratora *sede vacante* istniał urząd administratora *sede plena*, który bywał powoływany na czas nieobecności biskupa w diecezji²⁵⁸. Biskupi kamienieccy często i długo przebywali poza diecezją. Na czas swej nieobecności administrowanie diecezją zlecali innym urzędnikom diecezjalnym, ale brak jest na ten temat informacji źródłowych. Jedynie w dwóch wypadkach źródła wyraźnie podają, że funkcje administratora *sede plena* pełnili urzędnicy diecezjalni – bp Adam Nowodworski (1615-1627) na czas swego wyjazdu w latach 1620-1622 w związku z misją dyplomatyczną do Moskwy pełnioną w imieniu króla wizytacje i troskę o sprawy diecezji powierzył archidiaconiowi o nie znanym nazwisku²⁵⁹; bp Stanisław Hozjusz na okres swego długiego pobytu w Warszawie powołał na swego zastępcę biskupa pomocniczego Adama Orańskiego²⁶⁰.

6. KOLEGIUM WIKARIUSZY KATEDRALNYCH

Jednym z najważniejszych motywów istnienia wspólnot kapitulnych przy kościele katedralnym było prowadzenie i uświetnianie służby Bożej. Dla wypełniania tych czynności członkowie kapituły katedralnej byli zobowiązani do stałego rezydowania przy katedrze. Z drugiej jednak strony kanonicy z racji obowiązków, jakimi byli obciążeni jako urzędnicy i pomocnicy biskupów, musieli często opuszczać stolicę diecezji, a tym samym nie mogli sprawować systematycznie chórowej liturgii w katedrze. W takich okolicznościach zrodziła się potrzeba

²⁵⁵ *Constitutiones synodorum provincialium* s. 37-43.

²⁵⁶ BO. Materiały okólne diecezji s. 5-6.

²⁵⁷ R o l ' c. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 176.

²⁵⁸ N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 2 s. 199.

²⁵⁹ AKS. Rel. 1623 s. 360: "Interim tamen absente d. episcopo visitationem archidiaconus obivit et bono ibi ecclesiarum regimini undequaque prospectum".

²⁶⁰ N i e d z i a ł k o w s k i. *Kamienieckie biskupstwo*. [...] EKN t. 9 s. 408; R o l l c. *Zameczki podolskie* t. 2 s.171.

powołania zastępców (wikariuszy), którzy mieli spełniać ich obowiązki, głównie jeśli chodzi o odmawianie codziennego oficjum brewiarzowego. Wikariusze katedralni w zachodniej Europie pojawili się już w XII w.²⁶¹ Pierwsze wzmianki o takich wikariuszach z terenu Polski pochodzą z przełomu XII i XIII w. Gdy liczba wikariuszy była już znaczna, zaczęli oni łączyć się w korporacje, kolegia posiadające własne prawa i przywileje na wzór kapituły katedralnej, której kierownictwu podlegały²⁶².

Wikariusze katedralni w diecezji kamienieckiej występują po raz pierwszy w 1485 r. Na mocy dokumentu króla Kazimierza Jagiellończyka z 20 sierpnia tego roku powstało pierwsze kolegium wikariuszy katedralnych kamienieckich, liczące sześciu członków. Do głównych obowiązków wikariuszy katedralnych należała służba Boża w kościele katedralnym, przede wszystkim wspólne odmawianie liturgii godzin kanonicznych (*officium divinum*). Król zapewnił nowemu kolegium uposażenie w wysokości 50 grzywien rocznie, pochodzące z cel lwowskich²⁶³. Fundację tę potwierdził w 1517 r. król Zygmunt Stary²⁶⁴. Nadanie to powiększył w 1597 r. bp Paweł Wołucki, który w porozumieniu z kapitułą katedralną przeznaczył dla wikariuszy dochody z kolędy i mesznego, należące dotychczas do uposażenia kapituły katedralnej. Według wykazu dochodów kolegium z 1602 r. każdy wikariusz otrzymywał co kwartał 10 florenów²⁶⁵. W tym samym roku dwaj nowo ustanowieni wikariusze otrzymali jako uposażenie 1 tys. florenów, z której to sumy mieli pobierać rocznie 40 florenów²⁶⁶. W drugiej połowie XVII w. na skutek zniszczeń wojennych dobra materialne w dużym stopniu zmniejszyły się. Dopiero 4 VII 1721 r. bp Stefan Rupniewski polepszył warunki egzystencji kolegium, zapisując na jego utrzymanie 200 złotych rocznie, zabezpieczonych na wsi Poczapińce, przekazał też na rzecz kolegium kościół rektoralny w Zinkowcach wraz ze wszystkimi jego dochodami i dziesięciną z

²⁶¹ H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts*. Ed. 2 s. 77 n.

²⁶² L i b r o w s k i. *Kapituła katedralna wrocławska* s. 52-54; N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 1 s. 690; Z a c h o r o w s k i. *Rozwój i ustrój* s. 56, 91.

²⁶³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 319: "Nos Casimirus [...] Eccl. Cathedr. Cam. debitum praesbiterorum ordinibus sufficienter ordinata, sex vicarias perpetuas canonicales in eadem fundandam et constituendam duximus fundamusque et constituimus tenore praesentium mediante in perpetuum, pro quarum dotatione, et praesbiterorum earundem pro tempore possidentium, videlicet vicariorum perpetuorum, ad peragenda Divina Officia et onera supplenda infrascripta imponendum contentatione et stipendiis non per errorem sed de motu et certa scientia Nostra Praeceptorumque [...] nobiscum hic agentium assensu, censum annum quinquaginta Marcarum, mone tae communis et receptabilis numerique Polonialis quadragunta octo grossorum inquamlibet marcam computando in et ex theloneo Leopoliensi pro nobis pertinentem et provenientem, dedimus, donavimus [...]" (zob. MRPS t. 3 cz. 4 nr 1115 s. 416).

²⁶⁴ AKapK. Acta visitationis k. 322.

²⁶⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 11, 54.

²⁶⁶ Tamże.

czterech wsi: Pudłowce, Ostrów Czarny, Żabińce i Zinkowce²⁶⁷. W 1725 r. kolegium wikariuszy katedralnych otrzymało od bpa Hozjusza kolejne dziesięciny z sześciu wsi: Dłużek, Janczyńce, Kubaczówka, Cybulówka, Kniahyn i Laskowce²⁶⁸. Na mocy umowy zawartej dn. 3 VII 1727 r. pomiędzy kapitułą katedralną a bpem Hozjuszem wikariusze otrzymali 710 florenów rocznie z dóbr stołowych biskupstwa²⁶⁹. W drugiej połowie XVIII w. dzięki licznym nowym fundacjom mszalnym nastąpił dalszy znaczny wzrost uposażenia kolegium wikariuszy. Jedną z większych fundacji na rzecz kolegium był kapitał 5 tys. florenów, nadany 11 VII 1742 r. przez kanonika Kacpra Pawłowskiego. W 1777 r. tej samej wielkości sumę zapisał kolegium kanonik Benedykt Chmielewski²⁷⁰. W 1777 r. roczny dochód całego kolegium wynosił 5133 floreny. Poza tym podstawę utrzymania kolegium stanowiły pensje stałe (2457 florenów), procenty od kapitałów (660 florenów) i inne dochody (2016 florenów)²⁷¹. Pełną ilustrację stanu uposażenia kolegium w drugiej połowie XVIII w. daje tabela nr 5.

Wikariusze katedralni w Kamieńcu, podobnie jak i w innych diecezjach polskich, tworzyli kolegium uformowane na wzór kapituły katedralnej, posiadające odrębną organizację, rządzące się własnymi prawami i szcycące się szczególnymi przywilejami. Początkowo kolegium składało się z sześciu wikariuszy²⁷². W XVI stuleciu z powodu ciągłych wojen i braku odpowiedniego uposażenia liczba wikariuszy zmalała. W 1564 r. w skład kolegium wchodziło zaledwie trzech wikariuszy²⁷³, w 1597 r. – czterech²⁷⁴. W wieku XVII stan liczebny kolegium powiększył się. W 1602 r. w związku z nadaniem dziekana kapituły Bartłomieja Pokrzywickiego do kolegium weszło dwóch nowych członków²⁷⁵. Za rządów bpa Zygmunta Czyżewskiego (1664-1666) liczba wikariuszy w kolegium doszła do ośmiu²⁷⁶. Taki sam skład liczbowy (6 do 8 osób) zachowało kolegium w XVIII stuleciu²⁷⁷.

Kolegium kleru katedralnego zajmowało w hierarchii diecezjalnej miejsce zaraz po kapitule katedralnej. Przynależność do grona wikariuszy była więc dla

²⁶⁷ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 82-83; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 323-325.

²⁶⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 82-83.

²⁶⁹ Tamże k. 44.

²⁷⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 329-331, 342.

²⁷¹ Tamże k. 361.

²⁷² Tamże k. 319.

²⁷³ *Acta synodu prowincjalnego lwowskiego z 1564 r.* s. 19.

²⁷⁴ AKS. Rel. 1606 k. 288.

²⁷⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 56, 125.

²⁷⁶ PANKr. Liber ecclesiae k. 176.

²⁷⁷ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 125; Acta visitationis 1741 k. 265; AKS. Rel. 1749 s. 6; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 323.

Tab. 5. Uposażenie wikariuszy katedralnych kamienieckich w 1777 r.

Kapitały pieniężne			Fundator
Rok	Suma początkowa we florenach	Odsetki we florenach	
1742	5000	175	kanonik G. Pawłowski
1753	1000	35	M. Makowiecka
1762	2000	35	H. Łążecka
1763	1886	65 (i 25 groszy)	A. Papużyński
1765	2000	70	A. Czerwiński
1777	5000	175	kanonik B. Chmielewski
1777	3000	105	po śmierci wikariusza

Lp.	Pensje stałe (we florenach)	
1	z dóbr stołowych biskupstwa	710
2	od kapituły za spełnianie funkcje	1210
3	od kapituły dla seniora	110
4	od kapituły na życie wspólne	200
5	z fundacji Szumlenckiego	90
6	za asystencje w mszach obligatoryjnych	137

Lp.	Dochody okolicznościowe (we florenach)	
1	z racji spełnianych obowiązków	2000
2	stołowe z miasta Zinkowce	ok. 16

Źródło: AKapK. Acta visitationis 1777 k. 261.

duchownego zaszczytem. Pierwszych wikariuszy katedralnych w diecezji kamienieckiej powołał równocześnie z fundacją na mocy patronatu król Kazimierz Jagiellończyk. Prawa patronackie nad kolegium na przyszłość król ten przekazał biskupom kamienieckim²⁷⁸.

Kandydatom na wikariuszy stawiano ściśle określone wymagania. W myśl rozporządzenia bpa Sierakowskiego z 17 VII 1742 r. kandydat na wikariusza powinien posiadać odpowiednie zdolności niezbędne do właściwego wypełniania przyszłych obowiązków w zakresie celebracji wspólnego brewiarza i funkcji litur-

²⁷⁸ PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 223; AKS. Rel. 1749 s. 6; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 322; MRPS t. 3 cz. 4 nr 1115 s. 416 (S).

gicznych, a także wykazać się znajomością przepisów i obowiązków w dziedzinie duszpasterstwa (np. dotyczących sprawowania sakramentów św.)²⁷⁹.

Wikariusze katedralni jako odrębna korporacja posiadali własną strukturę organizacyjną. Ich życie i działalność normowały odpowiednie ustawy wydawane przez biskupów. Statuty kolegium nie zachowały się. Pierwsze pełniejsze informacje dotyczące wikariuszy kamienieckich pochodzą z XVII w. Były to przepisy ogłoszone przez bpa Zygmunta Czyżewskiego w 1665 r.²⁸⁰ Kolejne znane nam postanowienia odnośnie do kolegium wikariuszy kamienieckich zawarte są w statutach kapituły katedralnej wydanych przez bpa Stanisława Hozjusza dn. 3 VII 1727 r.²⁸¹, uzupełnione następnie przez bpa Wacława Hieronima Sierakowskiego w jego dekretach reformistycznych z 17 VII 1742 r.²⁸², które potwierdził w pełni dn. 4 V 1777 r. kolejny biskup – Adam Krasiński²⁸³. Dekret bpa Sierakowskiego porządkował wiele spraw w dziedzinie organizacji kolegium i działalności wikariuszy, m.in. określił dokładnie porządek wspólnego odmawiania brewiarza w chórze, program sobotnich posiedzeń wikariuszy, podawał przepisy dotyczące życia wspólnotowego, dystrybucji dochodów i obowiązków wynikających z zajmowania poszczególnych urzędów i pełnienia określonych funkcji duszpasterskich²⁸⁴.

W strukturze organizacyjnej kolegium wikariuszy kamienieckich naczelnym miejscem zajmował senior posiadający tytuł wicedziekana. Wybierany był on przez członków kolegium. Urząd swój sprawował do chwili śmierci lub rezygnacji²⁸⁵. Do jego kompetencji należały sprawy wewnętrzne kolegium. Senior czuwał nad tym, aby wikariusze właściwie wypełniali obowiązki chórowe i mszalne, przewodniczył posiedzeniom kapituł, w każdą niedzielę i święto prowadził nabożeństwo pokutne, zajmował się kontrolą dyscypliny wśród wikariuszy, sprawdzał rachunki sporządzone przez prokuratora²⁸⁶.

Prokurator – podobnie jak senior – wybierany był przez wikariuszy tylko na okres jednego roku²⁸⁷. Podlegały mu sprawy gospodarcze kolegium, m.in. pobieranie dochodów, wypłaty pensji, czynszów, pokrywanie wydatków, dzielenie

²⁷⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 257: "Statuimus ut ab hinc in hanc Ecclesiam Cathedralem nullus amplius ad vicariatum admitti valeat, nisi fuerit prius praevio rigoroso examine de capacitate ad obeunda munera Chori et altaris ac de sufficienti scientia ad rite et debite animarum curam exequendam et administranda sacramenta [...]".

²⁸⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 176.

²⁸¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 259-262.

²⁸² Tamże k. 264-266.

²⁸³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 363.

²⁸⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 264-266.

²⁸⁵ Tamże k. 266; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 265.

²⁸⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 257-258.

²⁸⁷ Tamże k. 264.

dochodów między wikariuszy, troska o wspólny dom²⁸⁸ Ogólną opiekę i kontrolę nad kolegium kleru katedralnego sprawował w myśl postanowień synodalnych dziekan kapituły katedralnej²⁸⁹

Istotny element struktury organizacyjnej kolegium stanowiła wspólnota stołu. Wikariusze katedralni zamieszkiwali razem we własnej rezydencji, w której obowiązywały ściśle określone zasady życia. Zarząd domu należał do seniora²⁹⁰. Niestosowanie się do zasad życia wspólnotowego podlegało sankcji karnej. Gdy na przykład ktoś wyszedł z domu bez zgody seniora, pozbawiany był jednego posiłku, gdy zaś nocował poza domem bez uzgodnienia tego z seniorem – podlegał karze aresztu²⁹¹. Wydatki związane z administracją pokrywane były z dochodów płynących z kościoła w Zinkowcu oraz z kapitału pieniężnego w wysokości 200 złotych rocznie, otrzymywanego przez kolegium od kapituły katedralnej²⁹².

W każdą sobotę wikariusze odbywali posiedzenia kapitulne, w których brali udział wszyscy członkowie kolegium. Zebraniu przewodniczył senior lub dziekan kapituły katedralnej²⁹³ Przedmiotem obrad były aktualne problemy organizacyjne, zagadnienia związane z prowadzeniem ksiąg i z pracą duszpasterską oraz z zakresu dyscypliny wewnętrznej kolegium. Podczas posiedzeń rozdzielano również poszczególnym członkom kolegium obowiązki na najbliższy tydzień²⁹⁴.

Ważną rolę w życiu wewnętrznym wikariuszy odgrywały codzienne zebrania o charakterze dokształceniowym, a także spotkania niedzielne i świąteczne, mające na celu pogłębienie wiedzy z zakresu zadań duszpasterskich poprzez dyskusje nad problemami sumienia i rozpatrywanie różnych kazusów²⁹⁵ Na spotkaniach w dni powszednie zapoznawano się z przepisami dotyczącymi odmawiania brewiarza, ceremonii mszy św., przede wszystkim zaś ćwiczone śpiew chóralny²⁹⁶.

Na wikariuszach katedralnych spoczywały różnorodne obowiązki, nakładane przez biskupów, kapitułę bądź fundatorów. Na mocy pierwotnej fundacji królewskiej z 1485 r. byli oni zobowiązani do wspólnego odmawiania *officium divi-*

²⁸⁸ Tamże k. 257, 264-265.

²⁸⁹ Tamże k. 243; *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie* s. 47.

²⁹⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 265-266; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 343.

²⁹¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 259: "Quodsi sine permissu senioris, quis exire domo ausus fuerit paena carentiae unius portionis [...] si in residentia non noctaverit, paena carceris unius diei iuxta statuta Episcopi Hosii puniatur".

²⁹² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 360.

²⁹³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 243: "Vicariis in ipsorum Sabathivis congressibus semper, quando ad ecclesiam erit praesens, ipse in persona praesideat".

²⁹⁴ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 360.

²⁹⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 265.

²⁹⁶ Tamże k. 265.

num w kościele katedralnym²⁹⁷. W początkach XVII w. oprócz odmawiania brewiarza pełnili oni również funkcje duszpasterskie w katedrze²⁹⁸. W 1665 r. bp Czyżewski zobowiązał kolegium do odprawiania codziennej mszy św. śpiewanej oraz do uczestniczenia w procesjach²⁹⁹.

Wiele nowych obowiązków otrzymali wikariusze w XVIII stuleciu. Dekret powizytacyjny bpa Sierakowskiego z 1742 r. wymienia następujące ich obowiązki: odmawianie codziennie całego *officium divinum* w chórze, asystowanie w codziennej mszy św. konwentualnej i innych mszach obligatoryjnych celebrowanych przez kanoników kapitulnych, śpiewanie brewiarza w dni feriale przez czterech wikariuszy na zmianę, spowiadanie wiernych w niedziele i święta w chwilach wolnych od zajęć, w dni zaś powszednie w czasie mszy św. zwanej prymarią, wysłuchanie w niedziele i święta kazania głoszonego w kościele katedralnym podczas sumy oraz uczestniczenie raz w roku w rekolekcjach. W ramach swoich obowiązków wikariusze byli zaangażowani w duszpasterstwo parafialnym w Zinkowcu, gdzie sprawowali sakramenty św., prowadzili księgi parafialne, nau czali wiernych katechizmu w każdą niedzielę i święto oraz dokonywali wizytacji duszpasterskiej (kolęda)³⁰⁰.

Nad porządkiem i wypełnianiem tych wszystkich zobowiązań czuwał senior kolegium. W wypadkach pewnych zaniedbań miał on prawo nakładania sankcji karnych. Za odkładanie wyznaczonej mszy św. na inny dzień należało na przykład zapłacić tytułem kary dwie grzywny³⁰¹, za zaniedbanie mszy św. konwentualnej – sześć grzywnien³⁰². Jeśli weźmiemy pod uwagę, że zakres obowiązków spełnianych przez wikariuszy kamienieckich w miarę upływu czasu stale się poszerzał, musimy stwierdzić, że ich rola w zachowaniu i uświetnianiu kultu Bożego w świątyni katedralnej była ważna.

7. SEMINARIUM DUCHIOWNE

Kształcenie kleru w ciągu wieków przybierało różne formy, gdyż było dostosowywane do zmieniających się warunków historycznych, do wymogów prawa powszechnego i różnego stopnia kultury poszczególnych narodów. W procesie kształtowania form nauczania duchowieństwa możemy wyróżnić dwa zasadnicze

²⁹⁷ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 319.

²⁹⁸ ASV. Proc. consist. Vol. 68 k. 100; vol. 24 k. 867 v.; vol. 39 k. 177.

²⁹⁹ PANKr. Liber ecclesiae k. 176.

³⁰⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 82, 85, 261-265; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 362.

³⁰¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 261.

³⁰² Tamże k. 262.

okresy: przed Soborem Trydenckim i po Soborze. Przed Soborem Trydenckim głównymi ośrodkami kształcenia duchowieństwa były szkoły przykatedralne, zakładane przez biskupów i prowadzone pod ich opieką przez scholastyka. Kandydaci do stanu kapłańskiego zdobywali w nich podstawowe wiadomości z zakresu funkcji kapłańskich (m.in. uczyli się łaciny, śpiewu, sprawowania obrzędów, opanowywali wiedzę teologiczną). W szkołach przykatedralnych kształciła się przeważnie młodzież miejscowa³⁰³. Taką formę przygotowywania duchowieństwa stosowano na terenie Polski już w pierwszych wiekach po przyjęciu chrześcijaństwa. W XIV i XV w., mimo że kler odbywał studia głównie w Akademii Krakowskiej, dla uboższego duchowieństwa nadal jedynymi ośrodkami nauki pozostały szkoły zakonne bądź parafialne³⁰⁴.

W jaki sposób przygotowywano się do kapłaństwa w diecezji kamienieckiej przed Soborem Trydenckim, dokładnie nie wiadomo. Nie zachowały się żadne ślady świadczące o istnieniu w tym okresie szkoły przykatedralnej czy parafialnej. Diecezja, doświadczana licznymi wojnami, często wyludniana, organizowała się przez dłuższy czas. Panujące w niej warunki nie sprzyjały też tworzeniu trwałych ośrodków kształcenia kleru. Zubożenie materialne wielu rodzin z terenu diecezji sprawiało, że nie stać ich było na wyprawianie swoich synów na studia do Akademii Krakowskiej. Nie znaleźliśmy żadnej wzmianki, która by mówiła o jakiegokolwiek osobie z diecezji kamienieckiej studiującej w Krakowie. Wprawdzie w XV i XVI w. liczni duchowni z diecezji kamienieckiej posiadali wykształcenie teologiczne zdobyte w krakowskiej uczelni, ale zdobyli je wcześniej, w czasie, gdy przebywali w innych diecezjach. Przykładem może tu być bp Paweł z Bojańczyca, który studiował w Akademii Krakowskiej w 1400 r., jeszcze jako kleryk diecezji krakowskiej. Z kolei bp Wawrzyniec Międzyleski (1521-1529) kształcił się na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1493-1501, będąc duchownym diecezji plockiej, i ukończył go w stopniu bakałarza³⁰⁵. Nauczanie kleru w diecezji kamienieckiej odbywało się najprawdopodobniej pod opieką biskupa lub proboszcza, którzy zaznajamiali adeptów kapłaństwa z zasadniczymi prawdami teologicznymi i obowiązkami kapłańskimi³⁰⁶.

Momentem zwrotnym w rozwoju szkolnictwa kościelnego był Sobór Trydencki. Sobór ten wydał dekret *Cum adolescentium aetas* (15 VII 1563 r.), który

³⁰³ B. K u m o r. *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce. Seminaria duchowne*. [W:] IHKP t. 1 cz. 2 s. 110-113.

³⁰⁴ M. R e c h o w i c z. *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XIV wieku)*. [W:] *Dzieje teologii*. T. 1. Red. M. Rechowicz. Lublin 1974 s. 81; t e n ż e. *Dzieje nauki teologicznej*. [W:] IHKP t. 1 cz. 1 s. 451.

³⁰⁵ A b r a h a m. *Założenie biskupstwa* s. 28-29; O s t r o w s k i. *Historyczny rys* s. 538.

³⁰⁶ PANKr, Materiały i noty ks. Jana Fijałka dotyczące historii biskupstwa kamienieckiego t. 1.

stał się podstawą prawną w zakresie kształcenia kleru³⁰⁷. Dokument ten zalecał, aby w każdej diecezji utworzone zostało seminarium dla kształcenia młodzieży duchownej. Program nauczania w seminarium miał obejmować lekcje gramatyki, śpiewu, kalendarza kościelnego oraz innych, bliżej nie określonych przedmiotów, a ponadto przewidywał poznawanie Pisma Świętego, sposobu udzielania sakramentów św., sprawowania obrzędów i ceremonii kościelnych. Dekret soborowy określał również wewnętrzną organizację seminarium oraz źródła, z których biskupi mieli czerpać dochody niezbędne do utworzenia i utrzymania seminarium³⁰⁸.

Zgodnie z zaleceniami Soboru Trydenckiego w drugiej połowie XVI w. powstały pierwsze seminaria duchowne na terenie Polski. Najwcześniej zostało założone seminarium we Wrocławiu (1565 r.), następne seminaria otwierano kolejno w Braniewie (1567), Włocławku (1569), Poznaniu (1576), Wilnie (1582), Kaliszu (1591), Krakowie (1594) i Pułtusku (1595)³⁰⁹. W metropolii lwowskiej wysiłki na rzecz utworzenia seminariów duchownych podjęto na synodzie prowincjalnym w 1564 r. Sprawę ich organizowania synod ten powierzył dwóm biskupom: biskupowi przemyskiemu Walentemu Herburtowi i biskupowi chełmskiemu Wojciechowi Sobiejuskiemu-Starożrebskiemu³¹⁰. Starania zmierzające do założenia seminarium czynił w końcu XVI w. Jan Dymitr Solikowski, arcybiskup lwowski. Jedną z głównych trudności było zbyt skromne uposażenie biskupstw należących do metropolii³¹¹. Skutkiem tego do pełnej realizacji postanowień soborowych na terenie metropolii lwowskiej doszło dopiero w 1640 r., kiedy to utworzono seminarium w Zamościu w diecezji chełmskiej³¹².

Na przełomie XVI i XVII w. notujemy także pierwsze próby zorganizowania seminarium duchownego w diecezji kamienieckiej. Podejmował je bp Paweł Wołucki³¹³.

Pierwsze ślady zainteresowania sprawą utworzenia seminarium znajdujemy w protokołach posiedzeń kapituły katedralnej z 1599 r.³¹⁴ Do sprawy tej

³⁰⁷ K u m o r. *Dzieje ustroju kościelnego* t. 1 cz. 2 s. 111.

³⁰⁸ A. P e t r a n i. *Szkolnictwo teologiczne w Polsce*. [W:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*. T. 1. Red. M. Rechowicz. Lublin 1968 s. 271-272.

³⁰⁹ K u m o r. *Dzieje ustroju kościelnego* t. 1 cz. 2 s. 112; L i b r o w s k i. *Dekret Soboru Trydenckiego i pierwsze seminaria duchowne w Polsce*. AK 72:1962 z. 2 s. 204-236; t e n ż e. *Właściwie które seminarium diecezjalne w Polsce jest najstarsze?* ABMK 17:1968 s. 185-188.

³¹⁰ *Akta synodu prowincjalnego lwowskiego z 1564 r.* s. 22.

³¹¹ K u m o r. *Dzieje ustroju kościelnego w Polsce* s. 257.

³¹² Tamże.

³¹³ Podobnie w czasie swych rządów w diecezji włocławskiej w latach 1616-1622 bp Paweł Wołucki przyczynił się do odnowienia tamtejszego seminarium duchownego. L i b r o w s k i. *Włocławskie seminarium duchowne*. ABMK 20:1970 s. 205.

³¹⁴ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 23: "Actum est de seminario instituendo, cui providendo depu-

powrócono w trzy lata później podczas posiedzenia generalnego kapituły. Pod obrady przedłożono wówczas projekt założenia seminarium i jego uposażenia, który miał być podany do zatwierdzenia na najbliższym synodzie diecezjalnym³¹⁵. Projekt ten przewidywał, że w skład zarządu seminarium wejdzie dwóch kanoników wyznaczonych przez kapitułę, a w nowo powstałym seminarium będzie się kształcić szczęście kleryków pochodzących z diecezji kamienieckiej. Program miał obejmować zajęcia naukowe i inne obowiązki mające przygotować do pełnego wypełniania funkcji kapłańskich. *Ratio studiorum* przewidywało naukę posługiwania się kalendarzem liturgicznym, śpiewania psalmów i hymnów, prowadzenia katechez, rozwiązywania problemów sumienia oraz zajęcia praktyczne z homiletyki. Poza wymienionymi podstawowymi obowiązkami podane były również liczne wskazania dotyczące formacji duchowej kleryków, jak codzienne uczestniczenie we mszy św., comiesięczna spowiedź, częsta komunie św., śpiewanie oficjum brewiarzowego w katedrze w czasie świąt. Podstawę utrzymania seminarium miała stanowić pensja, której wysokość określał biskup, wypłacana raz do roku na św. Marcina³¹⁶. Brak odpowiednich środków zapewniających stałe utrzymanie seminarium sprawił, że projekt ten nie został zrealizowany. W 1604 r. sprawę zapewnienia podstaw materialnych dla seminarium rozpatrywano ponownie³¹⁷. Nie wiadomo, jak ostatecznie problem ten został rozwiązany, bowiem akta z kolejnych posiedzeń kapitułnych nie zawierają już żadnych wzmianek na temat seminarium. Ponieważ nie zdołano utworzyć seminarium, bp Andrzej Próchnicki (1607-1614) powierzył kształcenie kleru jezuitom w Kamieńcu. W 1611 r. rozpoczęli oni prowadzenie dwuletniego kursu wykładów z teologii moralnej w miejscowym kolegium. Od 1626 r. wykłady dla kleru diecezjalnego objęły także kurs filozofii³¹⁸. Ta forma dokształcania duchowieństwa trwała w diecezji kamienieckiej prawie 200 lat. Kolegium jezuickie w Kamieńcu było czynne w latach 1611-1672, 1709-1726 i 1738-1761. W 1761 r. kursy przeniesiono do Włodzimierza. Powróciły one do Kamieńca w 11 lat później, w 1772 r.³¹⁹

tati sunt ex capitulo [...] Thomas Novicampianus et J. Kulakowski".

³¹⁵ PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 58: "Provisio seu et contributio communi omnium sententia in proxima synodo pro institutione seminarii sancita [...]".

³¹⁶ Tamże k. 58-61.

³¹⁷ Tamże s. 134: "[...] serio de seminario tractatus et consultum est, ut nimirum sex adolescentes boni testimonii et idonei continuo foveantur. Verum quia pro subsidio tot adolescentibus in praeterita synodo dioecessana laudata non sufficit".

³¹⁸ ASV. Proc. consist. Vol. 39 k. 178; vol. 79 k. 106. v.; Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 969.

³¹⁹ I. P i e c h n i k. *Akademie i uczelnie jezuickie*. [W:] DTKP t. 2 cz. 2 s. 75; A. P r u s i e w i c z. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijów 1915 s. 47-48; Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 969.

Sytuacja polityczna panująca w diecezji w XVII w., zwłaszcza w jego drugiej połowie, nie sprzyjała realizowaniu postanowień soborowych w sprawie tworzenia seminariów. Dopiero na początku następnego stulecia pewna stabilizacja życia i reorganizacja diecezji pozwoliły bpowi Rupniewskiemu powołać do istnienia diecezjalne seminarium duchowne w Kamieńcu Podolskim. Dokument fundacyjny i erekcyjny wydał on 3 XI 1721 r.³²⁰ Jakkolwiek seminarium kamienieckie nie posiadało własnej kadry nauczycielskiej i odrębnego budynku (czego m.in. wymagało powszechne prawo kościelne), dokument bpa Rupniewskiego posiadał charakter formalnej erekcji seminarium. Przemawiają za tym liczne wzmianki źródłowe z późniejszego okresu, które mówiąc o początkach seminarium kamienieckiego, powołują się właśnie na powyższy akt. Czynili to biskupi: Wacław Hieronim Sierakowski, Mikołaj Dembowski i Adam Krasiński³²¹. Potwierdzają ją poza tym akta procesu informacyjnego z 1732 r., w których świadkowie zeznają o istnieniu w tym czasie w Kamieńcu seminarium duchownego³²². Dodatkowe informacje na ten temat można znaleźć w dokumentach prowizyjnych biskupów kamienieckich z XVIII w. Otóż przy każdej prowizji biskupów kamienieckich dokonywanej w latach 1627-1722 występowało zalecenie dla biskupa, aby założył seminarium duchowne, natomiast prowizje z lat 1733-1759 nie zawierają już takiego zalecenia³²³.

W nowo powstałym seminarium miało się kształcić tylko czterech kleryków. Mieli oni zamieszkiwać wspólnie w domu wikariuszy katedralnych. Na ich utrzymanie składały się fundusze w wysokości 10 tys. złotych, przekazane przez bpa Rupniewskiego³²⁴. W 1724 r. za zgodą kapituły katedralnej bp Rupniewski powiększył owo uposażenie i nadał seminarium dziesięcinę z miasta królewskie-

³²⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 283-285: "[...] existimavimus quam seminarium, in quo iuventus nobilis tanquam novae plantae per diligentes directorum et professorum spirituales instructiones quasi irriquo pietatis religionis, morum vitae, probitatis et doctrinae rore relectae in altis cedros accrescere queat, constituere, fundare, ac erigere, ut quidem decreto ac dispositioni sacri Concilii Tridentini adhaerendo, puram gloriae Dei propagandae, curandaeque salutis fidelium rationem attendentes constituimus, fundamus et erigimus, eidemque summam zlp. decem millium ex summa nostra in bonis Studenica [...] damus, donamus, inscribimus, iisque nostrum ad eandem decem millium zlp. summam in dictum seminarium eiusque alumnos nunc et pro tempore existentibus, transferimus et transfundimus perpetuo ac in aevum [...]".

³²¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 95; AKS. Rel. 1749 s. 10; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 283; *Edicta et ordinationes* s. N₂.

³²² ASV. Proc. consist. Vol. 119 k. 99 v.: "[...] Adest Seminarium Diaecesani in civitate Camenecensi non multum distans a Cathedrali Ecclesia".

³²³ T. D l u g o s z. *Seminaria duchowne we wschodniej Polsce do 1880 r.* CT 16:1935 s. 25. Prowizja dla bpa Stanisława Hożjusza z 14 I 1722 r. zawierała zalecenie założenia seminarium najprawdopodobniej dlatego, iż akt fundacji i erekcji seminarium, wydany w grudniu 1721 r. przez bpa Rupniewskiego, nie był jeszcze znany Stolicy Apostolskiej. Dlatego też prowizja następnego biskupa kamienieckiego, Augustyna Wessela, z 11 V 1733 r. nie zawierała tego zalecenia (tamże).

³²⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 95; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 285.

go Baliny³²⁵ Wszystko to okazało się jednak niewystarczające i dlatego nieco później bp Sierakowski ponowił starania o powiększenie podstaw materialnych seminarium. Wezwał on duchowieństwo całej diecezji kamienieckiej do składania dobrowolnych ofiar na ten cel. Sam zrzekł się na rzecz seminarium tzw. *cathedraticum*. Zarządził też, aby od 6 I 1743 r. każdy zamożniejszy pleban płacił na utrzymanie kleryków na ręce prokuratora kapituły 20 florenów, mniej zamożny – 15 florenów, prebendarz zaś – 10 florenów³²⁶. Zarządzenie biskupa z powodu jego rychłego przejścia do diecezji przemyskiej oraz biernej postawy duchowieństwa nie zostało wprowadzone w życie³²⁷. Nową fundację na rzecz seminarium (w wysokości 122 tys. zł) ustanowił w 1747 r. kanonik Mateusz Gronkiewicz³²⁸. Oprócz kapitału przeznaczanego na utrzymanie kleryków przekazał on też pewną kwotę pieniędzy na gmach seminaryjny, który został wybudowany w 1781 r.³²⁹ W 1791 r. seminarium otrzymało od bpa Krasieńskiego miasteczko Czercze z dóbr stołowych biskupstwa³³⁰.

Od wielkości uposażenia zależała w dużej mierze wewnętrzna organizacja seminarium, a także liczba alumnów. Zgodnie z aktem fundacyjnym bpa Rupniewskiego przewidziane było utrzymanie w seminarium czterech kleryków. Mieli to być młodzi ludzie z rodzin szlacheckich zamieszkujących na Podolu. W wypadku braku takich kandydatów do seminarium kamienieckiego mogli być przyjmowani również synowie z rodzin plebejskich obrządku łacińskiego³³¹. Fundacja ks. Mateusza Gronkiewicza z 1747 r. zawierała uposażenie dla dziesięciu kleryków³³². Nie wiadomo, jak w rzeczywistości kształtowała się liczba alumnów. W ostatnich latach istnienia seminarium było w nim zaledwie kilku kleryków, a w chwili zniesienia diecezji w 1795 r. tylko trzech³³³.

Opiekę i patronat nad seminarium sprawowała kapituła katedralna, która co roku wybierała ze swego grona prowizora seminarium. Do jego obowiązków

³²⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 33.

³²⁶ *Edicta et ordinationes* s. N₂: "Non gravabuntur itaque singuli domini praepositi, curati et praebendarii ecclesiarum dum maioris quidem proventus habentes florenos viginti, tenuiores vero florenos quindecim, praebendarii quoque florenos decem quotannis pro festo Epiphaniae Domini ad manus Perillustris Procuratoris Venerabilis Capituli Ecclesiae Cathedralis Camenecensis comportabunt et persolvent, incipiendo eiusmodi solutionem in anno proxime venturo 1743" (por. M. D z i e d u s z y c k i. *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego arcybiskupa lwowskiego*. Kraków 1868 s. 14).

³²⁷ D ł u g o s z. *Seminaria duchowne* s. 35.

³²⁸ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 259.

³²⁹ O s t r o w s k i. *Historyczny rys* s. 539.

³³⁰ PANKr. Materiały do historii biskupstwa t. 1; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 180.

³³¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 95; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 283.

³³² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 286.

³³³ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 124; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 180, 184.

należała przede wszystkim kontrola nad nauką i służbą Bożą alumnów oraz troska o odpowiednie zabezpieczenie materialne seminarium³³⁴.

Jak już to zostało zaznaczone, seminarium kamienieckie nie miało własnej kadry nauczycielskiej. Kształceniem intelektualnym alumnów zajmowało się miejscowe kolegium jezuickie. Klerycy, zgodnie z zamierzeniami założyciela seminarium, bpa Rupniewskiego, byli zobowiązani do systematycznego uczestniczenia w wykładach z filozofii i teologii³³⁵. Formacja intelektualna alumnów w kolegium miała ich przysposobić do wypełniania zadań duszpasterskich. Program nauczania obejmował zagadnienia z teologii moralnej pod kątem rozwiązywania konkretnych problemów moralnych, teologii pozytywnej i Pisma Świętego. Uczono też kleryków umiejętności praktycznych: odczytywania rubryk, posługiwanie się kalendarzem liturgicznym, sprawowania ceremonii oraz śpiewu kościelnego³³⁶. Zakres kształcenia w seminarium kamienieckim był zbliżony do tego, jaki obowiązywał w seminariach w innych diecezjach wschodniej Polski. Podobny program realizowano w seminarium w Łucku, gdzie w 1749 r. wykładano teologię moralną i zagadnienia związane z rytym kościelnym³³⁷; w seminarium w Przemyślu, w którym w 1751 r. prowadzono wykłady z teologii moralnej, ceremonii, rubryceli brewiarza i mszału rzymskiego, uczono śpiewu chóralnego, administrowania sakramentami i innych obowiązków służby Bożej³³⁸; w seminarium w Kijowie, którego program nauczania obejmował w 1789 r. teologię moralną, śpiew, ryt i inne ćwiczenia z obowiązków kościelnych³³⁹.

Seminarium było dla alumnów przede wszystkim ośrodkiem zdobywania odpowiedniej formacji duchowej, czemu służyły różne ćwiczenia i praktyki religijne. Alumni seminarium kamienieckiego byli zobowiązani do uczestniczenia w codziennej mszy św., do udziału w śpiewie chórowym, do odmawiania wraz z wikariuszami brewiarza w niedziele i święta w kościele katedralnym oraz do służby

³³⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 241: "Statuimus ut V. Capitulum quolibet anno in capitulo festi SS. Petri et Pauli provisorem seminarii et gremio sui eligant et constituent cuius muneri est [...] censum pro alumnis levandi, alimenta et vestes illis providendi et curam ipsorum, ut rectae educantur et ecclesiae cathedrali inserviant habendi" (por. AKapK. Acta visitationis 1777 k. 283).

³³⁵ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 285: "[...] scholas Patrum Societ. Jesu Collegii Camenecensis frequentare, ibique studiis diligentem operam navare in doctrinis ac virtute progressum facere, ad eandem scholas, iunctim de domo sua more solita descendere".

³³⁶ D ł u g o s z. *Seminaria duchowne* s. 32-33; P i e c h n i k. *Akademie i uczelnie jezuickie* s. 67.

³³⁷ D ł u g o s z. *Seminaria duchowne* s. 32-33.

³³⁸ Tamże; L i t a k. *Struktura i funkcje parafii* s. 353.

³³⁹ D ł u g o s z. *Seminaria duchowne* s. 32-33.

ołtarzowej³⁴⁰. Wszyscy nosili jednakowy strój – tak jak to było przyjęte w innych seminariach – oraz tonsurę³⁴¹.

Nie posiadamy informacji, które pozwoliłyby jednoznacznie określić, jak długo trwał pobyt alumnów w seminarium kamienieckim. Okres nauki kleryków w innych seminariach diecezjalnych w Polsce wynosił od roku do dwóch lat, pod koniec XVIII w. w niektórych diecezjach zaczęto go wydłużać do trzech lub czterech lat³⁴².

Klerycy kamienieccy uczęszczali do kolegium jezuickiego, gdzie z zasady prowadzone były dwuletnie kursy teologii moralnej³⁴³, trudno jednak stwierdzić, czy klerycy przebywali w seminarium przez cały czas trwania tych kursów, czy krócej, wiadomo bowiem, że w wielu seminariach w diecezjach wschodnich czas przebywania kleryków ograniczał się do jednego roku (np. w seminarium w Przemyślu)³⁴⁴, a niekiedy nawet zaledwie do paru miesięcy. Najpoważniejszą bolączką seminarium kamienieckiego był brak własnego budynku. Niemal przez cały wiek seminarium nie miało swojego gmachu, toteż początkowo klerycy mieszkali w domu wikariuszy katedralnych³⁴⁵.

W latach 1749-1781 seminarium mieściło się w klasztorze karmelitów bosych w Kamieńcu³⁴⁶. Własny gmach seminarium otrzymało dopiero w 1781 r., kiedy to zrealizowano fundację Mateusza Gronkiewicza z 1747 r. na rzecz budynku seminaryjnego³⁴⁷. W czasie drugiego rozbioru Polski (1793 r.) gmach seminarium został upaństwowiony razem z dobrami biskupstwa. W związku z tym klerycy ponownie zamieszkali w klasztorze karmelitów. Wraz ze zniesieniem diecezji w 1795 r. seminarium przeniesione zostało do Ołyki w nowo utworzonej diecezji łatyckowskiej³⁴⁸. Za rządów bpa Franciszka Mackiewicza (1811 r.) seminarium kamienieckie zostało reaktywowane i poddane pod zarząd księży misjonarzy, którzy prowadzili je od 1811 do 1842 r., tj. do chwili kasaty zakonu.

³⁴⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 95: "[...] in Ecclesia Cathedrali primo sacro absolvendo quotidie, diebus vero dominicis et festivis omnibus horis excepto matutino, cum vicariis decantandis deinde summae Missae, cancioni ac utrisque vesperis adesse et more ministrorum servire, ritum ceremoniarum ac cantum choralem discere tenentur et pro fundatore psalmum de profundis in seminario recitari [...]. Post quodlibet prandium et caenam gratiam actionem discere tenebuntur" (por. AKapK. Acta visitationis 1777 k. 285; AKS. Rel. 1749 s. 10).

³⁴¹ ASV Proc. consist. Vol. 119 k. 101; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 95; AKS. Rel. 1749 s. 10.

³⁴² J. Ł u k a s z e w i c z. *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do 1794 roku*. T. 2. Poznań 1850 s. 420-433.

³⁴³ P i e c h n i k. *Akademie i uczelnie jezuickie* s. 67.

³⁴⁴ D ł u g o s z. *Seminaria duchowne* s. 31.

³⁴⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 98.

³⁴⁶ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 294.

³⁴⁷ Tamże s. 180.

³⁴⁸ Tamże. s. 184; M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 124.

Następnie zarząd nad seminarium przejęło duchowieństwo diecezjalne kamienieckie³⁴⁹.

8. SYNODY DIECEZJALNE

Od czasów starożytności chrześcijańskiej ważną rolę w życiu diecezji odgrywały synody diecezjalne. W omawianym przez nas okresie w synodach tych oprócz biskupa uczestniczyła kapituła katedralna, a także przedstawiciele duchowieństwa diecezjalnego. Zwoływał je i przewodniczył im biskup ordynariusz, do którego należało też wyłącznie stanowienie praw na synodzie – pozostali uczestnicy mieli jedynie głos doradczy³⁵⁰.

Synody zwoływane były głównie dla ogłaszania i wprowadzania w życie na terenie diecezji przepisów ogólnokościelnych, zarządzeń Stolicy Apostolskiej, dekretów soborowych, postanowień synodów prowincjalnych, a także zarządzeń i dekretów biskupa danej diecezji. Przedmiotem obrad synodalnych były ponadto kwestie czystości wiary i dyscypliny kościelnej. Synody podejmowały i rozstrzygały ważniejsze problemy dotyczące organizacji i życia kościelnego w diecezji, ustalano na nich świadczenia na rzecz Stolicy Apostolskiej i państwa (*subsidium charitativum*)³⁵¹.

O częstotliwości zwoływania synodów w danej diecezji decydował biskup, kierując się aktualnymi potrzebami. Na mocy dekretów Soboru Laterańskiego IV (1215 r.) i Soboru Trydenckiego (1545-1563) synody miały być zwoływane co roku³⁵².

W Polsce synody diecezjalne odbywały się już w czasach średniowiecznych. Z uchwał synodów prowincjalnych z 1406 i 1420 r., nakazujących odbywanie synodów diecezjalnych co roku pod karą 50 grzywien praskich, wynika, że prawo powszechne nie było przestrzegane i że z pewnością synody diecezjalne zwoływano rzadko³⁵³. Dopiero na przełomie XVI i XVII oraz w pierwszej połowie XVIII w. zwoływano je częściej – w pierwszym przypadku przyczyniły się do tego w głównej mierze uchwały Soboru Trydenckiego, w drugim zaś pewna

³⁴⁹ J. D u k a l a. *Szkoła księży misjonarzy*. [W:] *Dzieje teologii*. T. 2 cz. 2. Lublin 1975 s. 116; M a r - c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie t. 1 s. 126*.

³⁵⁰ P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts* Bd. 2 s. 129-130.

³⁵¹ M o r a w s k i. *Synody diecezjalne w dawnej Polsce* s. 232; N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej t. 2 s. 246-247*.

³⁵² P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts* Bd. 2 s. 129-130.

³⁵³ *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie* s. 30.

stabilizacja życia w kraju oraz potrzeba odnowienia i uzupełnienia ustawodawstwa diecezjalnego³⁵⁴.

Dane dotyczące ruchu synodalnego w diecezji kamienieckiej są niezwykle szczupłe. Nie zachowały się żadne ślady ustawodawstwa synodalnego, nie ma też żadnej konkretnej wzmianki o dacie i miejscu zwoływania synodów. Jedyne podstawy źródłowe świadczące o tym, że w diecezji kamienieckiej były one zwoływane, znajdujemy w relacjach biskupów kamienieckich do Rzymu oraz w zachowanych tylko we fragmentach aktach kapituły katedralnej.

Pierwsza informacja o synodzie diecezjalnym odnotowana jest w aktach posiedzenia generalnego kapituły katedralnej, które odbyło się 2 II 1602 r. Na posiedzeniu tym między wieloma poruszonymi sprawami przedstawiono projekt utworzenia seminarium diecezjalnego w Kamieńcu i dyskutowano na temat form zabezpieczenia jego stałego utrzymania.

Problemy te miały być przedstawione do zatwierdzenia na najbliższym synodzie diecezjalnym (*proxima synodo*)³⁵⁵. O odbyciu się tego synodu informuje dokument z posiedzenia kapituły z 1604 r., w którym jest mowa, że sprawę uposażenia seminarium rozpatrywano ponownie, gdyż sprawa ta nie została rozstrzygnięta na synodzie uprzednim (*in praeterito synodo*)³⁵⁶.

Dalsze informacje o synodach diecezjalnych przekazują relacje biskupów do Rzymu. W 1606 r. bp Paweł Wołucki donosił Stolicy Apostolskiej w swej relacji, że synody diecezjalne odbywają się corocznie³⁵⁷. O przeprowadzaniu posiedzeń synodów informował również bp Adam Nowodworski w swych relacjach z 1619 i 1623 r. Stwierdzał w nich, że w ciągu czterech lat synody zwoływane były dwukrotnie³⁵⁸.

Powyższe wzmianki w sposób ogólny, ale jednoznaczny potwierdzają fakt odbywania się synodów diecezjalnych. Z informacji bpa Wołuckiego trudno wprawdzie wywnioskować, czy zwoływał on synody co roku od początku swych rządów w diecezji, tj. od 1594 r., czy dopiero po reorganizacji kapituły kamienieckiej w 1597 r., ale bardziej prawdopodobna wydaje się ta druga hipoteza. Rozpoczęcie od 1597 r. systematycznego odbywania posiedzeń kapituły mogło być następstwem synodu, który obradował w tym właśnie roku. Jeśli uznamy ten

³⁵⁴ Müller. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 177.

³⁵⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 58: "[...] provisio seu contributio communi omnium sententia in proxima syndro pro institutione solemni sancita [...]".

³⁵⁶ Tamże k. 134: "[...] verum quia pro subsidio tot adolescentium contributio in praeterita synodo dioecisana laudato non sufficiet [...]".

³⁵⁷ AKS. Rel. 1606 k. 288: "[...] synodum dioecesanum quotannis celebravi [...]".

³⁵⁸ AKS. Rel. 1619 k. 255: "[...]synodas binas in his quatuor annis convocavit [...]"; B o r a t y ń s k i. *Najdawniejsze relacje biskupów* s. 1, 12; AKS. Rel. 1623 k. 359. Donosi m.in., że po powrocie z Moskwy, gdzie przebywał z polecenia króla, kontynuował wizytację diecezji i "synodum dioecesanam bis convocavit et celebravit".

tok rozumowania za słuszny, możemy przyjąć, że do chwili zredagowania relacji do Rzymu w 1606 r. bp Wołucki mógł przeprowadzić około dziesięć synodów diecezjalnych. Z relacji bpa Nowodworskiego natomiast wynika, że zwoływał on synody co dwa lata. Relacje nie objęły czterech dalszych lat rządów tego biskupa (1624-1627), mamy chyba jednak prawo przypuszczać, że nadal zwoływał on synody z taką samą częstotliwością, a więc mógł zwołać je jeszcze dwukrotnie. Ogółem w latach 1597-1627 w diecezji mogło się odbyć od 14 do 18 synodów diecezjalnych.

Jak wynika z danych zawartych w relacjach do Rzymu, liczba synodów była duża. Tym bardziej dziwi fakt, że inne źródła milczą zupełnie na ich temat, co musi rodzić wątpliwości, czy dane te są zgodne z rzeczywistością. Przeprowadzenie pełnej weryfikacji źródeł jest niemożliwe z powodu niezachowania się znacznej ich części. Zasadnicze odniesienie do tego zagadnienia stanowią akta posiedzeń kapituły katedralnej z lat 1597-1646³⁵⁹. Jest to jednak ograniczona podstawa weryfikacji, gdyż wśród nich znajdują się przede wszystkim akta czynności spraw podejmowanych na posiedzeniach kapituły, brak jest natomiast wypisów i innych akt wydawanych przez biskupa lub innych uczestników synodu. W aktach tych – jak to zostało zaznaczone już wcześniej – potwierdzenie znajduje tylko jeden synod diecezjalny, zorganizowany w 1603 r. przez bpa Wołuckiego³⁶⁰.

Za tym, że biskup ten zwoływał synody co roku, przemawia cała jego wcześniejsza działalność. Objął on rządy w okresie wprowadzania w życie uchwał Soboru Trydenckiego, starał się o ich pełną realizację w podległej sobie diecezji. W duchu soborowym zreorganizował i powiększył kapitułę katedralną, przeprowadził wizytację diecezji, odnowił administrację terytorialną, jako pierwszy biskup w diecezji kamienieckiej próbował zorganizować seminarium diecezjalne. W tym kontekście wydaje się bardzo prawdopodobne, że wywiązywał się również z obowiązku corocznego zwoływania synodu diecezjalnego. O tym, że biskupi kamienieccy mieli w tym czasie głęboką świadomość tego obowiązku, świadczy również wyraźna wzmianka zawarta w relacji do Rzymu z 1612 r., w której bp Andrzej Próchnicki, następca bpa Wołuckiego, mówi o niemożności zwołania synodu³⁶¹. Owa próba wytłumaczenia się z niewypełnienia obowiązku była zapewne spowodowana wcześniejszą praktyką systematycznego, zgodnego z zaleceniami soborowymi zwoływania synodów. Należy bowiem podkreślić, że rządy obu biskupów, Wołuckiego i Nowodworskiego, przypadły na okres

³⁵⁹ PANKr. Odpisy akt kapitulnych z lat 1597-1646. Sygn. 4789.

³⁶⁰ Tamże. s. 58, 134.

³⁶¹ AKS. Rel. 1612 k. 2: "[...] synodum diocesanam non potuerim convocare"; G ę b a r o w i c z. *Jan Andrzej Próchnicki* s. 59-61.

wprowadzania w życie uchwał Soboru Trydenckiego. Na przełom XVI i XVII w. przypadał też w Polsce największy ruch synodalny³⁶². W tym kontekście wzmianki o synodach zorganizowanych w diecezji kamienieckiej uzyskują dodatkowe uzasadnienie.

Z późniejszego okresu dziejów diecezji kamienieckiej brak jest jakichkolwiek wzmianek o odbywaniu synodów. Liczne wojny, jakie przeżywała diecezja w drugiej połowie XVII w., stanowiły zapewne główną przeszkodę w zwoływaniu synodów.

Dopiero pewna stabilizacja życia politycznego w pierwszej połowie XVIII w. i ożywienie ruchu synodalnego na terenie całej Polski pobudziło zainteresowanie sprawami synodu w diecezji kamienieckiej. Wprawdzie do zwołania synodu nie doszło, czemu na przeszkodzie stanęła mała liczba duchowieństwa w diecezji (wiele rozległych parafii było nie obsadzonych, w innych obsługa duszpasterska ograniczała się do jednego kapłana – tym tłumaczyli niemożność zwołania synodu diecezjalnego bp Hozjusz i bp Sierakowski³⁶³), rozwinęło się jednak ustawodawstwo diecezjalne.

Biskupi kamienieccy osobiście podjęli starania o uzupełnienie ustawodawstwa diecezjalnego poprzez opracowanie dekretów i rozporządzeń skierowanych do całej diecezji. Miały one zastąpić synody diecezjalne, które nie mogły się odbyć.

Pierwszym tego rodzaju aktem prawnym były *Ordinationes et constitutiones* bpa Hozjusza z 2 V 1724 r., wydane dla całej diecezji kamienieckiej po konsultacji z kapitułą katedralną³⁶⁴. Wszystkie rozporządzenia zostały ujęte w 27 rozdziałach, dotyczących różnych zagadnień życia osobistego i działalności duszpasterskiej duchowieństwa (głoszenie słowa Bożego, nauczanie wiary, sprawowanie sakramentów). W zakresie organizacji diecezjalnej określone zostały obowiązki dziekanów, sprawy związane z patronatem i dziesięcinami należącymi do kościołów parafialnych, znalazło się też zalecenie, by kongregacje dekanalne były zwoływane systematycznie. Najistotniejszą sprawą było dokonanie przez bpa Hozjusza reorganizacji sieci dekanalnej i parafialnej w diecezji. Wykaz dekanatów i parafii dołączono do *Ordinationes*. W dalszej kolejności omówione zostały zagadnienia związane z pracą duszpasterską zakonów na terenie diecezji oraz wzajemne relacje pomiędzy Kościołem rzymskim a greckokatolickim i Ży-

³⁶² Müll er. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 177.

³⁶³ AKS. Rel. 1749 s. 6; *Ordinationes et constitutiones* s. 2: "Sed quoniam parochiales longe sunt distantes et ab invicem (dificile) praesbyterii autem singuli autem circa animarum curam infantium vel moribundorum avocari et convocari potuissent"; *Edicta et constitutiones* s. A₃.

³⁶⁴ H o z j u s z. *Ordinationes et constitutiones circa sponsae suae cathedrali ingressu et post visitationem [...] peractam [...] 2 V 1724*. Leopoli 1724.

dami³⁶⁵. *Ordinationes*, wydrukowane w 1724 r. we Lwowie, zostały rozesłane, zapewne za określoną opłatą, do wszystkich dziekanów i proboszczów.

Podobne znaczenie miał drugi tego rodzaju akt prawny – *Edicta et ordinationes* bpa Sierakowskiego z 1742 r.³⁶⁶ Tworzyło je wiele odrębnych edyktów, wydanych przez biskupa od stycznia do czerwca 1742 r., które następnie zostały zespolone i wydane drukiem. Pod względem treści obejmowały one cztery zasadnicze dziedziny: organizację terytorialną diecezji, działalność duszpasterską, instytucje kościelne oraz inne wyznania w diecezji. Poszczególne edykty dotyczyły następujących zagadnień:

edykt I z 5 V – zreorganizowania sieci parafialnej i dekanalnej w diecezji i zobowiązania duchowieństwa do uczestniczenia w posiedzeniach kongregacji³⁶⁷;

edykt II z 29 V – sumiennego wywiązywania się właścicieli dóbr ziemskich na Podolu z przekazywania dziesięcin, które zostały nadane na mocy przywileju Augusta II w 1720 r., na rzecz parafii³⁶⁸;

edykt III z 25 V – oddania dziesięcin z parafii zniszczonych na rzecz parafii sąsiednich³⁶⁹;

edykt IV z 30 V 1742 r. – określenia warunków niezbędnych do zakładania prywatnych kaplic i zakresu spełnianych w nich funkcji duszpasterskich³⁷⁰;

edykt V (brak daty wydania) – obowiązków duchowieństwa (głoszenie słowa Bożego, rekolekcje roczne, uczestnictwo w kongregacjach, uiszczanie podatków na rzecz seminarium duchownego, stosunek do duchowieństwa innych wyznań)³⁷¹;

edykt VI z 31 III – funkcji duszpasterskich zakonów w diecezji³⁷²;

edykt VII z 31 III – procesów sądowych w sprawach małżeńskich;

edykt VIII z 17 VI – przestrzegania nakazanych przez Kościół postów³⁷³;

edykt IX z 9 II – ograniczenia działalności Żydów na terenie diecezji³⁷⁴.

³⁶⁵ Tamże.

³⁶⁶ *Edicta et ordinationes [...] post peractam feliciter visitationem generalem omnium ecclesiarum dioecesis Camenecensis [...] perscripta et promulgata 20 VII 1742. Leopoli 1742.*

³⁶⁷ Tamże s. A–F; D z i e d u s z y c k i. *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego* s. 11.

³⁶⁸ Tamże s. F–H.

³⁶⁹ Tamże s. H–H₃.

³⁷⁰ Tamże s. H₃–I₃.

³⁷¹ Tamże s. J₃–N₂.

³⁷² Tamże s. N₂–P₃.

³⁷³ Tamże s. P₃–Q₃; Q₃–R₃.

³⁷⁴ Tamże s. R₃–T₃.

Na końcu znajdowało się specjalne rozporządzenie z 14 VI 1742 r. skierowane do konsystorza kamienieckiego, które regulowało jego uprawnienia i zasady urzędowania³⁷⁵.

Powyższe dekrety i rozporządzenia biskupów kamienieckich, uzupełniane dekretami powizytacyjnymi, stanowiły w XVIII stuleciu lokalne prawo diecezji kamienieckiej.

W pierwszej połowie XVIII w. w Polsce synody diecezjalne coraz częściej zastępowano listami pasterskimi biskupów. Treść owych listów i ich układ były zbliżone do ustaw synodalnych³⁷⁶. List pasterski bpa Krasieńskiego z 1760 r., skierowany do duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego oraz wszystkich wiernych w diecezji, dotyczył głównie działalności duszpasterskiej. W sposób szczegółowy podane w nim zostały metody nauczania wiary katolickiej. Podkreślony przy tym został obowiązek troski dziekanów i proboszczów o zachowanie czystości wiary oraz walki z heretykami i schizmatykami na terenie podległych im okręgów. Wielką uwagę zwrócono na głoszenie słowa Bożego i nauczanie wiernych katechizmu podczas niedzielnych nabożeństw. Wezwano rodziców do współpracy z duchowieństwem w katechizacji dzieci.

Zasadnicza część listu pasterskiego została poświęcona sprawowaniu sakramentów świętych: chrztu i Eucharystii. Szczegółowo omówione zostały przepisy dotyczące formy i materii tych sakramentów oraz uprawnienia szafarzy sakramentów. Szczególnie podkreślono obowiązek odbycia spowiedzi wielkanocnej u własnego proboszcza. Proboszczowie zostali zobowiązani do przysyłania co roku statystyki osób przystępujących do sakramentu pokuty. W dalszej części list zajmował się życiem i postępowaniem duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego, podkreślał godność kapłaństwa i potrzebę dawania dobrego przykładu wiernym. W zakończeniu poruszał zagadnienia związane z duszpasterstwem parafialnym prowadzonym przez zakony, przypominał o podporządkowaniu zakonów władzy biskupiej i o potrzebie przestrzegania dyscypliny wewnętrznej w klasztorach zakonów żeńskich³⁷⁷.

Reasumując problematykę synodów w diecezji kamienieckiej, należy przyznać, że ustawodawstwo synodalne było mimo wszystko w tej diecezji ubogie. Złożyło się na to wiele przyczyn, głównie natury politycznej. Dopiero w pierwszej połowie XVII w. nastąpiło ożywienie ruchu synodalnego. Odbyło się wówczas kilkanaście synodów diecezjalnych. Jednym z ważnych przedmiotów obrad synodalnych była kwestia założenia seminarium duchownego w Kamieńcu. Był to

³⁷⁵ Tamże s. T₃-X.

³⁷⁶ Müller. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 231-232.

³⁷⁷ *Epistola pastoralis [...] Adami in Krasne Krasieński [...] ep. Camenecensis Podoliae ad universum clerum et populum [...] a.d. 1760 praemissa.* [B. m.].

przejaw zainteresowania biskupów i duchowieństwa organizacją diecezji i ich troski o jej przyszłość. Główną jednak formą ustawodawstwa diecezjalnego były dekrety i rozporządzenia biskupów kamienieckich, które zastępowały ustawy synodalne. Okazały się one najwłaściwszą formą uzupełniania ustawodawstwa synodalnego i służyły skutecznie rozwiązywaniu istotnych problemów diecezji.

R o z d z i a ł I I I

ORGANIZACJA TERYTORIALNA DIECEZJI

Ważnym elementem struktury organizacyjnej każdej diecezji są instytucje i urzędy terytorialne, takie jak: dekanaty, prepozytury parafialne i mansjonarie, parafie, kościoły nieparafialne i kaplice. W diecezjach koronnych istniały ponadto archidiakonaty okręgowe. Wszystkie wymienione tutaj jednostki administracji terytorialnej Kościoła odgrywały ogromną rolę w prawidłowym funkcjonowaniu całej diecezji, decydowały o jej żywotności i rozwoju. Przedmiotem niniejszego rozdziału będą zagadnienia związane z powstaniem i funkcjonowaniem instytucji terytorialnych na terenie diecezji kamienieckiej.

1. DEKANATY

Dekanaty należą do najstarszych jednostek administracji terytorialnej diecezji. Były to okręgi kościelne, na których czele stali kapłani zwani dziekanami (*decanus*) lub archiprezbiterami. Obu tych nazw do IX w. używano zamiennie, potem dziekanami zaczęto nazywać archiprezbiterów wiejskich. W okresie od IX do XIII w. oba określenia zostały utożsamione¹. Początki dekanatów sięgają starożytności chrześcijańskiej w Europie Zachodniej. Ostateczne ich uformowanie nastąpiło dopiero w IX w. na terenie dzisiejszej Francji².

¹ W. M. P l ö c h l. *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 2. Wien 1953 s. 135; E. P r z e k o p. *Archi-prezbiter*. [W:] EK t. 1. Lublin 1973 kol. 875-876.

² P. H i n s c h i u s. *System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*. Bd. 2. Graz 1959 s. 269.

W miarę rozrastania się organizacji kościelnej instytucja ta pojawiła się również na terenie Polski. Zdaniem wielu historyków jej początki sięgają już drugiej połowy XII w.³, chociaż pierwsze wzmianki źródłowe o jej istnieniu zachowały się dopiero z początków XIII stulecia i dotyczą diecezji wrocławskiej i krakowskiej⁴. Znaczny rozwój instytucji dekanatu nastąpił w drugiej połowie XIII w., kiedy stała się ona przedmiotem ustawodawstwa prowincjalnego w Łęczycy (1285 r.) i w Gnieźnie (1290 r.)⁵.

W diecezjach wschodnich Polski przyjęcie i uformowanie się tej organizacji nastąpiło znacznie później, w końcu XIV, a nawet w XVII stuleciu. W diecezji przemyskiej została ona zaprowadzona najprawdopodobniej za rządów bpa Eryka w latach 1377-1391⁶, na terenie części podlaskiej diecezji łuckiej dekanaty wprowadził w 1589 r. bp Bernard Maciejowski⁷. W 1593 r. abp Jan Dymitr Solikowski utworzył siedem pierwszych dekanatów w archidiecezji lwowskiej⁸, zaś w r. 1604 powstały dekanaty w diecezji chełmskiej⁹. W niektórych innych diecezjach polskich instytucja ta nie była w ogóle znana (np. w diecezji bakowskiej, inflanckiej czy smoleńskiej)¹⁰. Stosunkowo późno organizacja dekanalna została wprowadzona w diecezji kamienieckiej. Po raz pierwszy pojawiła się w początkach XVIII w. z inicjatywy bpa Stefana Rupniewskiego (1716-1721) w ramach reorganizacji diecezji, przeprowadzonej przez niego po zniszczeniach spowodowanych wojnami z Turcją w XVII w. Biskup ten po 1617 r. utworzył cztery dekanaty: dunajowski, jazłowiecki, międzyborski i satanowski, które obejmowały łącznie około 40 parafii¹¹.

³ B. K u m o r. *Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich*. RTK 7:1960 z. 2 s. 99.

⁴ T. S i l n i c k i. *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku*. Warszawa 1953 s. 351; B. P a n z r a m. *Die schlesische Archidikonate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14 Jahrhunderts*. Wrocław 1937 s. 128.

⁵ *Zbiór statutów synodalnych polskich powszechnych i prowincji gnieźnieńskiej*. Starodawnego Prawa Polskiego Pomniki. T. 1. Wyd. A. Z. Helcel. Warszawa–Kraków 1856 s. 382.

⁶ H. B o r c z. *Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia*. Lublin 1979 s. 218 (mps).

⁷ L. K r ó l i k. *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII w.* Lublin 1983 s. 231.

⁸ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794*. Wyd. T. Długosz. Lwów 1937 s. 27.

⁹ J. S a w i c k i. *Concilia Poloniae*. T. 9: *Synody diecezji chełmskiej i ich statuty*. Warszawa 1957 s. 200-202.

¹⁰ W. M ü l l e r. *Diecezje w okresie potydenckim*. [W:] KP t. 2. Kraków 1969 s. 94-95.

¹¹ PANKr. *Acta visitationis generalis ecclesiarum dioecesis Camenecensis per [...] Venceslaum Hieronymi de Bogusławice Sierakowski ep. Cam. celebrate anno domini 1741*. Sygn. 2002 k. 1318; *Ordinationes et constitutiones circa sponsae suae Cathedralis ingressum et post visitationem Eccl. Dioecesis Camenecensis peractam ab [...] Stanislao Josepho de Bezdán Hosio [...] Ep. Cam. Abbate Commendario Cerviensi 2 V 1724*. Leopoli 1724 s. 41-43; *Edicta et ordinationes [...] Venceslai Hieronymi de Bogusławice Sierakowski Dei ac Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Camenecensis nominati Premisliensis post peractam feliciter visitationem generalem omnium Ecclesiarum dioecesis Camenecensis [...] praescripta et promulgata*. AA 1742 d. 20 Julii. Leopoli 1742 s. B 2; A. J. R o l l e. *Zameczki podolskie na kresach multańskich*. T. 2. Kraków 1880

Dalsze zmiany w organizacji dekanalnej poczynił bp Wacław Hieronim Sierakowski (1739-1742) w toku dokonywania pełnej reorganizacji terytorialnej diecezji. Dotychczasowe dekanaty zmieniły wówczas granice, powstały też dwa nowe dekanaty w Szarogrodzie i Czarnokozińcach. Do pierwszego z nich weszły trzy parafie z dekanatu międzyborskiego (Szarogród, Bar i Jaryszów) oraz dziesięć nowych (Mohylów, Wierzbowiec, Śnitków, Kopajgród, Łuczyńce, Ozarzyńce, Czerniejowce, Nowogródek, Meżyrów i Juwca). Do dekanatu czarnokozińskiego przeszło z dotychczasowego dekanatu jazłowieckiego osiem parafii (Orynin, Okopy, Krzywce, Żwaniec, Piszczatyńce, Borszczów, Skala i Czarnokozińce). Największe zmiany dotyczyły dekanatu jazłowieckiego, który utracił osiem wymienionych parafii, a zyskał trzy nowe: Husiatyn, Kryków i Sidorów. Odtąd posiadał tylko dziewięć parafii w miejsce 14 dotychczasowych¹².

Od czasów bpa Sierakowskiego diecezja kamieniecka (obok Kamieńca Podolskiego, nie należące do żadnego dekanatu) posiadała sześć dekanatów. Stan taki trwał do 1795 r. Po pierwszym rozbiore nastąpiły pewne przemieszczenia terytorialne dekanatów w diecezji kamienieckiej. W części austriackiej znalazły się wówczas: cały dekanat jazłowiecki obejmujący osiem parafii (Husiatyn, Sidorów, Kołędziany, Jagielnica, Jazłowiec, Tluste, Czerwonogród, Gródek), część dekanatu czarnokozińskiego (parafie: Okopy, Krzywce, Piszczatyńce i Skala) oraz parafia Tarnoruda z dekanatu satanowskiego¹³.

Reorganizacja sieci dekanalnej podjęta była przez bpa Sierakowskiego głównie w celu usprawnienia administracji kościelnej, a także dla ułatwienia łączności między parafiami danego okręgu dekanalnego. Stolicami okręgów dekanalnych zostały znaczniejsze miasta, bardziej dostępne dla duchowieństwa i będące większymi ośrodkami życia religijnego na danym terytorium. Granice dekanatów nie pokrywały się z jednostkami administracji państwowej. Każdy dekanat liczył od kilku do kilkunastu parafii. W połowie XVIII w. liczba parafii w poszczególnych dekanatach wahała się od dziewięciu do 13. Najwięcej parafii liczył dekanat szarogrodzki (13 parafii), dekanaty dunajowski i międzyborski miały po 12 parafii, dekanat satanowski dziesięć, a czarnokoziński i jazłowiecki – po dziewięć parafii¹⁴.

s. 136. Przynależność poszczególnych parafii do dekanatów w 1742 r. – zob. tabela nr 6.

¹² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1319-1329; AKS. Teczka diecezji kamienieckiej. Bp Mikołaj Dembowski. Relacja 1749 r. s. 17-24; *Ordinationes et constitutiones* s. 41-43; *Edicta et ordinationes* s. B₂.

¹³ PANKr. Materiały do historii diecezji i noty ks. Jana Fijalka dotyczące historii biskupstwa kamienieckiego. T. 1. Sygn. 4797; W. C h o t k o w s k i. *Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy*. T. 1. Kraków 1909 s. 306; B. K u m o r. *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*. ABMK 18-24:1969 s. 183-184.

¹⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1319-1329; AKS. Rel. 1749 s. 17-24.

Na czele każdego okręgu dekanalnego stał dziekan, zwany często dziekanem wiejskim (*decanus ruralis*) albo foralnym (*decanus foralis*). Był on niższym urzędnikiem biskupim, pełniącym funkcje łącznika pomiędzy biskupem a proboszczami¹⁵ Dziekanów mianował biskup. Prawo to było zarezerwowane dla niego na mocy postanowień synodu prowincjalnego w Warszawie w 1561 r.¹⁶ Z urzędem dziekana związane były liczne uprawnienia w zakresie administracji diecezjalnej, m.in. zwoływanie i przewodniczenie na kongregacjach dekanalnych. Synod warszawski z 1561 r. polecił, by dziekani zwoływali takie kongregacje dwa razy do roku. Miały one na celu rozwiązywanie aktualnych problemów duszpasterskich oraz innych spraw dotyczących dyscypliny i karności duchowieństwa¹⁷.

W diecezji kamienieckiej odpowiednie rozporządzenia prawne o dziekanach wydał bp Stanisław Hozjusz w 1724 r., a uzupełnił je bp Sierakowski w 1742 r.¹⁸ W myśl przepisów bpa Hozjusza dziekani zobowiązani byli do organizowania kongregacji dekanalnych raz do roku w miejscu i czasie najbardziej odpowiednim¹⁹. W 1738 r. ks. A. S. Gedymin wikariusz *in spiritualibus* i oficjał generalny kamieniecki, polecił, aby wszyscy dziekani odbywali co roku dwie kongregacje²⁰. Zarządzenie to potwierdził bp Sierakowski, przy czym wyznaczył termin jednej kongregacji na maj, a drugiej na październik²¹. Do udziału w kongregacjach zobowiązani byli wszyscy duchowni danego okręgu dekanalnego posiadający beneficja duszpasterskie, a więc proboszczowie i komendarze parafii, a także osoby zakonne zatrudnione w duszpasterstwie parafialnym przy własnych kościołach²². Nieusprawiedliwioną absencję na kongregacji karano grzywną, którą z zasady przeznaczano na uposażenie szpitala lub kościoła w miejscowości,

¹⁵ S. L i b r o w s k i. *Wizytacje diecezji włocławskiej*. Cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłowe z. 1. Wstęp ogólny do wizytacji*. ABMK 8:1964 s. 72; M. P r z y - b y ł k o. *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*. PK 5:1962 nr 1/2 s. 131-137.

¹⁶ *Constitutiones synodorum provincialium auctoritate synodi provincialis Gembicianae*. Cracoviae 1761 s. 56-57; *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni eiusdem ad summam collectae*. Vol. 1. Ed. cura et studio Z. Chodyński et E. Likowski. Poznań 1882-1883 s. 178.

¹⁷ Tamże

¹⁸ *Ordinationes et constitutiones* s. 26-28; *Edicta et ordinationes* s. E₃.

¹⁹ *Ordinationes et constitutiones* s. 26: "[...] semel in anno tempore et loco quae opportuna magis veebuntur, aut iam sunt in unoquoque decanatu consveta".

²⁰ BO. Papiery okólne diecezji kamienieckiej. Pisma okólne do kleru: Gedymin Szymon off. gen. 1737 s. 1. Sygn. 13354/III a.

²¹ *Edicta et ordinationes* s. E₃: "[...] ad iuxta solitam in aliis dioecesibus praxim congregationes decanales bis in anno scilicet in mensibus maii et octobris praevio processu seu litteris innotescentalibus celebrent".

²² Tamże s. F.

w której odbywało się posiedzenie dekanalne, bądź też na inne cele dobroczynne w diecezji²³.

Przebieg kongregacji miał z góry określony schemat. Rozpoczynała się ona wspólną mszą św. z homilią wygłaszaną przez jednego z proboszczów, wyznaczonego przez dziekana. Potem zebrani zapoznawali się z zarządzeniami biskupa ordynariusza dotyczącymi duszpasterstwa. W ramach tego punktu odczytywano dokumenty Soboru Trydenckiego *de cura et officio pastoralis*. Następnie przedstawiano aktualne rozporządzenia i dekrety biskupa ordynariusza, po czym omawiano sprawy związane z życiem i działalnością kleru w dekanacie. Głównym celem obrad i dyskusji było rozwiązanie wątpliwych kwestii z zakresu teologii moralnej i kazuistyki. Ważne miejsce zajmowały zagadnienia związane z funkcjami duszpasterskimi: kaznodziejstwem, katechizacją wiernych, szafarstwem sakramentów św., a także problemy dotyczące stanu materialnego poszczególnych parafii, zwłaszcza sporne sprawy majątkowe beneficjów parafialnych. Podczas kongregacji dekanalnej poruszano również sprawy dyscypliny duchowieństwa. Dziekan przeprowadzał osobiście rozmowy z kapłanami na temat ich życia i moralności oraz służby kościelnej. W wypadku stwierdzenia pewnych zaniedbań czy wykroczeń dziekan miał prawo i obowiązek upomnieć w duchu braterskiej miłości, a jeśli wykroczenia były poważniejsze – przesłać bezzwłocznie sprawę do biskupa lub konsystorza²⁴. Na kongregacjach dziekan sprawdzał również dokumenty upoważniające kler do pracy duszpasterskiej²⁵. Zebrania dekanalne stwarzały okazję do wspólnej modlitwy i zbiorowego udziału duchowieństwa danego okręgu w nabożeństwach. W diecezji kamienieckiej w czasie kongregacji sprawowano dwie msze św. – jedną do Ducha Świętego, z homilią na temat owoców wspólnotowych zebrań, drugą zaś na zakończenie obrad w intencji wszystkich zmarłych kapłanów z danego dekanatu²⁶.

Akta i postulaty zebrań dekanalnych po podpisaniu ich przez dziekana i dwóch delegatów spośród grona zebranych przesyłano do ordynariusza. Biskup Hozjusz polecił, żeby doręczono je w ciągu dwóch tygodni od zakończenia posiedzenia dekanalnego²⁷.

Do podstawowych uprawnień dziekanów należało wizytowanie parafii podległego okręgu²⁸. W myśl rozporządzenia bpa Sierakowskiego dziekani byli zob-

²³ *Ordinationes et constitutiones* s. 27; *Edicta et ordinationes* s. F.

²⁴ *Ordinationes et constitutiones* s. 27; *Edicta et ordinationes* s. E₃; S. W y s o c k i. *O kongregacjach dekanalnych w dawnej Polsce*. Lwów 1906 s. 47-48.

²⁵ *Edicta et ordinationes* s. E₃.

²⁶ *Ordinationes et constitutiones* s. 27.

²⁷ Tamże. Por. W y s o c k i. *O kongregacjach dekanalnych* s. 114.

²⁸ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 175.

wiązani do odbywania wizytacji raz do roku²⁹. Od czasów Mikołaja Dembowskiego (1749 r.) miały być one przeprowadzane dwa razy do roku³⁰. Celem wizytacji było zapoznanie się z aktualnym stanem i potrzebami danej parafii. Dziekani kontrolowali wówczas stan materialny kościoła, jego wystrój i wyposażenie, sprawdzali stan personalny duchowieństwa parafialnego oraz majątek parafii³¹. Zasadniczym odcinkiem kontroli była działalność duszpasterska księży. Zwracano uwagę na to, jakie rodzaje nabożeństw są sprawowane w kościele, jaka jest ich częstotliwość i sposób odbywania, badano poziom katechezy wiernych i głoszenia słowa Bożego, prowadzenie ksiąg parafialnych. W parafiach prowadzonych przez zakony czynności kontrolne dziekanów ograniczały się wyłącznie do zagadnień duszpasterskich³².

W wypadku wakowania probostwa na terenie dekanatu dziekan miał obowiązek powiadomić o tym biskupa lub wikariusza *in spiritualibus* oraz mianować czasowego administratora osieroconej parafii. Jeżeli wizytacji parafii dokonywali archidiakoni, dziekani byli zobowiązani informować ich dokładnie o stanie poszczególnych kościołów oraz o życiu i sposobie wykonywania obowiązków przez miejscowy kler³³.

Dziekani tworzyli ważne ogniwo w ogólnym systemie zarządzania diecezją. Zapoznawali miejscowe duchowieństwo z rozporządzeniami i listami pasterskimi biskupów i ich oficjałów³⁴. Dziekani w diecezji kamienieckiej odgrywali w tym wypadku szczególnie ważną rolę, ponieważ synody zwoływane były tu bardzo rzadko. W tej sytuacji urząd dziekana stanowił podstawową instytucję wprowadzającą w życie postanowienia biskupa ordynariusza oraz sprawującą kontrolę nad terenowymi instytucjami w diecezji. Od właściwego sprawowania tego urzędu zależał w dużym stopniu rozwój i prawidłowe funkcjonowanie całej organizacji terytorialnej. Brak wielu danych źródłowych, głównie akt dziekańskich, nie pozwala jednakże na dokonanie pełniejszej oceny roli i miejsca dziekanów w organizacji terytorialnej diecezji kamienieckiej.

²⁹ *Edicta et ordinationes* s. E₃

³⁰ AKS. Rel. 1749 s. 25.

³¹ W y s o c k i. *O kongregacjach dekanalnych* s. 96-97.

³² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1334; *Edicta et ordinationis* s. E₃

³³ *Ordinationes et constitutiones* s. 27-28.

³⁴ Tamże s. 28: "[...] muneris praeterae eorum decanorum erit litteras et processus Nostros, seu officii Consistorialis de uno ad vicinorem parochum quantocius expedire et attendere, ne alii in executione sint negligentes et tardi"; *Edicta et ordinationes* s. R₂.

2. ORGANIZACJA PARAFIALNA

Podstawowym elementem struktury organizacji terytorialnej w obrębie diecezji są parafie. Na terenie Polski pojawiły się one bardzo wcześnie. Zdaniem wielu badaczy, upatrujących istotę parafii w sprawowaniu *cura animarum*, początki parafii sięgają X i XI w. Inni badacze, łączący parafię z konkretnym okręgiem terytorialnym i odrębnym uposażeniem, opowiadają się za ustaleniem początków parafii w Polsce na przełom XII i XIII stulecia³⁵. Najpierw utworzono parafie w centralnych diecezjach, przede wszystkim na terenach o starym i gęstym osadnictwie, m.in. w rejonie Wiślicy, Sandomierza, Poznania, Wrocławia i Płocka. Znacznie później proces ten nastąpił w diecezjach wschodnich. Istotnym czynnikiem hamującym tam rozwój organizacji parafialnej było nieustabilizowanie życia politycznego, powodujące, że ruch osadniczy na tych terenach był bardzo słaby. Dopiero pewna normalizacja życia i wzmożony ruch osadniczy w XVI i XVII w. przyczyniły się do intensywniejszego rozwoju i rozbudowy sieci parafialnej na terenach wschodnich³⁶.

Kształtowanie się sieci parafialnej w diecezji kamienieckiej dokonywało się powoli. Niezwykle szczupłe dane źródłowe odnoszące się do początkowych dziejów tej diecezji nie pozwalają w sposób jednoznaczny przedstawić, kiedy i w jaki sposób zaprowadzono i zorganizowano tutaj pierwsze parafie. Jeżeli za istotną funkcję parafii uznamy sprawowanie *cura animarum* w większych ośrodkach życia religijnego, to początki organizacji sieci parafialnej w diecezji kamienieckiej należy wiązać z Kamieńcem Podolskim i Smotryczem, pierwszymi ośrodkami katolickiego życia religijnego prowadzonymi przez franciszkanów i dominikanów. Należy sądzić, że pierwsze placówki duszpasterskie utworzono w obu tych miastach być może już w drugiej połowie XIV w., a więc jeszcze przed powstaniem samej diecezji³⁷. Najstarsza wzmianka źródłowa o istnieniu parafii w diecezji kamienieckiej pochodzi z 1406 r. i dotyczy plebana Zygmunta z Kamieńca Podolskiego³⁸.

Wraz z rozwojem działalności Kościoła na terenach diecezji powstawały kolejne kościoły parafialne. Do końca XV w. sieć parafii była jeszcze uboga. Źródła z tego okresu podają informacje o dziesięciu nowych kościołach parafialnych: w Gródku (1496 r.), Jagielnicy (1473 r.), Jazłowcu (1436 r.), Kopyczyńcach

³⁵ E. Wiśniewski. *Rozwój organizacji kościelnej w Polsce do czasów reformacji*. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 237-241.

³⁶ S. Litałk. *Struktura i funkcje parafii w Polsce*. [W:] KP t. 2. Kraków 1964 s. 276.

³⁷ W. Mejszkowicz. *Kościoły katolickie obrządku łacińskiego na obszarach Rosji (1772-1914)*. [W:] SPM t. 2 s. 482-489; *Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece Przeździeckich w Warszawie*. Wyd. A. Chmiel. Kraków 1890 nr 25 s. 47.

³⁸ W. Abraham. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*. Lwów 1912 s. 17.

(1443 r.), Latyczowie (1439 r.), Letniowcach (XV w.), Międzybożu (1484 r.), Oryninie (1474 r.), Tłustem (XV w.), Zinkowie (1450 r.)³⁹.

Dalszy wzrost sieci parafialnej związany był ściśle z ruchem osadniczym, który rozpoczął się na wielką skalę w XVI i na początku XVII w., a kontynuowany był później w pierwszej połowie XVIII stulecia. W wyniku osadnictwa powstało wiele nowych miejscowości, zamieszkałych przez rodziny szlacheckie obrządku łacińskiego, które przeniósł się z centralnej Polski. Wielkie zasługi w zaludnieniu wschodnich terenów Rzeczypospolitej położył kanclerz Jan Zamoyski (1605), przyczyniając się do powstania trzech nowych miast: Szarogrodu, Płoskirowa i Gródka, i sprowadzając do nich osadników znad Sanu i Wisły⁴⁰. W pierwszej połowie XVIII w. książę J. A. Lubomirski osiedlił w okolicach Szarogrodu Mazurów z województwa sanockiego i przemyskiego, którzy stworzyli tu jedną z największych parafii w całej diecezji⁴¹. Akcję kolonizacyjną popierało też duchowieństwo kamienieckie. Biskup Paweł Wołucki osadził wieś Stefanówkę, a Zinkowce obsadził Mazurami z Mazowsza, bp Franciszek Kobielski założył wieś Porajówkę⁴². W wyniku tych wszystkich działań osadniczych w XVI w. powstało 12 nowych parafii: w Barze (1550 r.), Fulsztynie (1596 r.), Nowosiólkach (1599 r.), Oleksińcach (1596 r.), Piszczatyńcach (1598 r.), Satanowie (1592 r.), Szarogrodzie (1596 r.), Tynnie (1597 r.), Uście (1579 r.), Załuczu (2 poł. XVI w.), Czarnym Ostrowiu (1 poł. XVI w.) i Skale (2 poł. XVI w.)⁴³.

Nie jesteśmy w stanie odtworzyć pełnej liczby parafii istniejących na terenie diecezji kamienieckiej w XVI stuleciu. Na skutek zniszczeń wojennych wiele ośrodków parafialnych przestało istnieć. W połowie tego stulecia odnotowano istnienie tylko ośmiu parafii⁴⁴, a w ostatnich latach tego wieku około dziesięciu parafii⁴⁵. Wraz z kolonizacją, która zaczęła się rozwijać w drugiej połowie XVI w., w coraz większym stopniu na zamieszkałą tu ludność oddziaływały prądy protestanckie⁴⁶. Nie dysponujemy wystarczającymi wiadomościami, które pozwoliłyby określić, w jakiej mierze odbiło się to na stanie sieci parafialnej w diecezji. Jedyna wzmianka na ten temat pochodzi z połowy XVI w., a dotyczy

³⁹ Zob. tabela nr 6.

⁴⁰ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3. s. 35-36; SGKP t. 2 s. 818-819; t. 9 s. 53; t. 11 s. 802.

⁴¹ W. G ó r s k i. *Powiat mohylowski w guberni podolskiej*. Kraków 1902 s. 298; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 281.

⁴² A. G r a b o w s k i. *Ojczyście wspominki*. T. 2. Kraków 1845 s. 170; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 35-36.

⁴³ Zob. tabela nr 6.

⁴⁴ *Źródła dziejowe*. T. 19: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*. *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole*. Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa 1889 s. 69-70; MPV t. 5 nr 211 s. 222.

⁴⁵ K u m o r. *Granice* s. 135; W. M a r c z y ń s k i. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*. T. 1. Wilno 1829 s. 116.

⁴⁶ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 1 s. 35; t. 2 s. 156.

kościola parafialnego w Kopyczyńcach, przekazanego protestantom przez Eustachego Kopyczyńskiego, sprawującego patronat nad tym kościołem. Świątynia ta powróciła w ręce katolików dopiero około 1600 r., ale znalazła się wówczas w granicach archidiecezji lwowskiej⁴⁷. Dalszy wzrost sieci parafialnej nastąpił na przełomie XVI i XVII w. w wyniku reorganizacji diecezji podjętej przez ówczesnego biskupa ordynariusza, bpa Pawła Wołuckiego, a kontynuowanej przez jego następców: bpa Adama Nowodworskiego i bpa Pawła Piaseckiego⁴⁸. W pierwszej połowie XVII w. wzniesiono około 20 nowych kościołów parafialnych: w Chmielniku (1609 r.), Czarnokozińcach (1608), Czerczach (1630), Czerniejowcach (1649), Dunajowcach (1649), Husiatynie (1645), Kołędzianach (1633), Kojpajgrodzie (1635), Mukarowie (1613), Deraźni (1 poł. XVII w.), Sieniawie Starej (1649), Sieniawie Nowej (pocz. XVII w.), Sołdkowcach (1650), Szarawce (1607), Wierzbowcu (1607), Wońkowcach (1636), Zalescu (1648), Zinkowcach (XVII w.) i Żwańcu (1 poł. XVII w.)⁴⁹

W r. 1607 wszystkich parafii było 30⁵⁰, w r. 1623 – 45⁵¹, w r. 1632 – 40⁵². Liczba ta nie zmieniła się w zasadzie do 1672 r., tj. do chwili wybuchu wojny z Turcją. Pełniejszą ilustrację kształtowania się sieci parafialnej do tego czasu przedstawia tabela nr 6.

Tab. 6. Sieć parafialna w diecezji kamienieckiej do 1672 r.

Lp.	Parafie	Czas fundacji	Patronat	Tytuł kościoła
1	2	3	4	5
1	Bar	1550	królewski ^a	św. Anna
2	Borszczów	1663	–	św. Trójca
3	Chmielnik	1609	królewski	św. Trójca
4	Czarnokozińce	1608	biskupi	św. Stanisław bp
5	Czarny Ostrów	1. poł. XVI w.	królewski	–
6	Czemerowce	1. poł. XVI w. ^b	szlachecki	św. Mikołaj bp
7	Czercze	1630	biskupi	św. Trójca
8	Czerniejowce	1640	magnacki	św. Mikołaj bp
9	Czerwonogród	2. poł. XIV w.	królewski	Wniebowzięcie NMP
10	Deraźnia	1. poł. XVII w.	–	–

⁴⁷ K u m o r. *Granice* s. 136.

⁴⁸ AKS. Rel. 1606 k. 288; Rel. 1623 k. 359; Rel. 1632 k. 788 v.

⁴⁹ Zob. tabela nr 6.

⁵⁰ AKS. Rel. 1606 k. 288.

⁵¹ AKS. Rel. 1623 k. 359.

⁵² AKS. Rel. 1632 k. 788 v.

1	2	3	4	5
11	Dunajowce	1. poł. XVII w.	magnacki	św. Michał Archanioł
12	Fulsztyn	1596	magnacki	–
13	Gródek Bedrychowski (Nowodwór)	1496 ^c	magnacki	św. Anna
14	Husiatyn	1645 ^d	magnacki	św. Marcin bp
15	Jagielnica	1473	szlachecki	św. Trójca
16	Iwczka	XVII w. ^e	–	–
17	Jazłowiec	1436	magnacki ^f	św. Magdalena
18	Kamieniec Podolski	1386	biskupi	św. Piotr i Paweł
19	Kitajgród	2. poł. XVII w. ^g	–	–
20	Kołodziany	1633 ^h	biskupi	–
21	Kopajgród (Nowogród)	1635	królewski	Wniebowzięcie NMP
22	Kopyczyńce	1443 ⁱ	szlachecki	–
23	Kryków	przed 1672 ^k	–	–
24	Kumanów	1. poł. XVII w.	–	św. Mikołaj bp
25	Latyczów	1439 ^l	królewski	Wniebowzięcie NMP
26	Letniowce (Nowa Uszyca)	XV w. ^l	–	Przemienienie Pańskie
27	Łuczyniec	XVII w. ^m	–	–
28	Międzybóż	1484 ⁿ	magnacki	Narodzenie NMP
29	Mikołajów	XVII w.	–	–
30	Mukarów	1613	królewski	św. Józef
31	Nowogródek	1608	magnacki	–
32	Nowosiółki	1599 ^o	magnacki	–
33	Okopy św. Trójcy	XVII w.	królewski	św. Trójca
34	Oleksińce	1596	szlachecki	św. Jadwiga
35	Orynin	1474	szlachecki	św. Trójca
36	Ozarzyńce	XVII w. ^p	–	św. Krzyż
37	Pilawce	koniec XVII w. ^r	magnacki	–
38	Piszczatyńce	1598	szlachecki	św. Trójca
39	Płoskirów	1. poł. XVII w. ^s	królewski	–
40	Satanów	1592	magnacki	św. Trójca
41	Sieniawa Nowa	pocz. XVII w.	szlachecki	–
42	Sieniawa Stara	1640	szlachecki	–
43	Skala	2. poł. XVI w.	królewski	Wniebowzięcie NMP
44	Smotrycz	1375 ^t	królewski	Wniebowzięcie NMP, św. Mikołaj i Sebastian
45	Sokulec	XVII w.	–	–
46	Sołdkowce	1650	szlachecki	św. Józef
47	Szarawka	1607	magnacki	św. Florian
48	Szarogród	1596 ^u	magnacki	NMP
49	Tarnoruda	1643	magnacki	MB Szkaplerzna
50	Tłuste	XV w. ^w	–	–

1	2	3	4	5
51	Torczyń	XVII w. ^x	–	–
52	Tynna	1597	królewski	–
53	Ułanów	1615 ^y	szlachecki	–
54	Uście	1597 ^z	–	–
55	Uszyca	XVII w. ^{aa}	–	–
56	Wierzbowiec	1607 ^{ab}	królewski	–
57	Wońkowce	1637	magnacki	–
58	Zaleście	1648	szlachecki	Wniebowzięcie NMP
59	Zinkowce	XVII w. ^{ac}	biskupi	św. Krzyż
60	Zinków	1450	magnacki	św. Trójca
61	Załucze	2. poł. XVI w. ^{ad}	–	–
62	Żwaniec	1. poł. XVII w. ^{ae}	–	–

Źródła: AKS. Rel. 1749 s. 17-24; PANKr. Liber ecclesiae k. 234-235; Acta visitationis 1741 k. 1319-1329; Materiały do historii i noty ks. Jana Fijałka dotyczące historii biskupstwa kamienieckiego; Directorium officii a. 1813, 1825, 1860, 1867, 1889; *Ordinationes et constitutiones* s. 42-43; *Edicta et ordinationes* s. B-D; Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 95; Litak. *Struktura terytorialna Kościoła* s. 311-313; Marczyński. *Statystycznie [...] opisanie* t. 1-3; W. Mejszkowicz. *Kościół katolickie obrządku łacińskiego na obszarach Rosji (1772-1914)*. [W:] SPM t. 2 s. 472-493.

^a Od 1616 r. patronat przejęli jezuita. PANKr. Acta visitationis 1741 k. 519; Zaleski. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 3 s. 1153.

^b Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 95.

^c W XVI w. został zniszczony. W 1583 r. nowej fundacji dokonał M. Herburt. Pułaski. *Stare osady* seria 3 s. 87.

^d Na początku XVII w. wymieniony był w archidiecezji lwowskiej (*Relacje arcybiskupów lwowskich* s. 70).

^e Dowodem istnienia kościoła są jedynie zeznania świadków zawarte w aktach wizytacji bpa Rupniewskiego i bpa Sierakowskiego (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 601-602).

^f Od 1600 r. patronat nad kościołem przekazany został dominikanom (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1063).

^g Na istnienie kościoła wskazują przedmioty liturgiczne z tamtejszego kościoła znajdujące się w kościele katedralnym (PANKr. Liber ecclesiae k. 234).

^h PANKr. Liber ecclesiae k. 235.

ⁱ W połowie XVI w. Eustachy Kopyczyński przekazał kościół protestantom, dopiero około 1600 r. kościół ponownie znalazł się we władaniu Kościoła katolickiego, ale pod względem jurysdykcyjnym należał do archidiecezji lwowskiej (Kumor. *Granice* s. 136).

^k PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1024.

^l Od 1607 r. parafię prowadzili dominikanie. Tamże k. 552.

^m Jabloński. *Podole u schyłku XV w.* s. 536.

ⁿ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 427.

^o W XVI w. został zniszczony. Ponownie odbudowany w 1591 r. w formie kaplicy prywatnej, a w 1632 r. erygowana została ponownie parafia przez bpa Pawła Piaseckiego (PANKr. Liber ecclesiae k. 11-14).

^p PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 21.

^q O wcześniejszym istnieniu kościoła świadczą ruiny, o których jest mowa w aktach wizytacji diecezji z 1717 r. (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 430).

^r O istnieniu kościoła w tym miejscu świadczą zeznania naocznych świadków. Tamże k. 631.

^s PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 338.

^t Był to kościół dominikański. Zniszczony w 1484 r., odbudowany został w 1487 r. W 1579 r. nową fundację nadał M. Brzeski, oddając prezentę T. Gintarowi, kanonikowi i oficjelowi kamienieckiemu. W 1586 r. bp M. Białobrzegi ponownie przekazał kościół dominikanom (AGZ t. 10 s. 135; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 980; G i ż y c k i. *Zniszczone kościoły* s. 245).

^u W latach 1648-1715 był zniszczony (R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 285).

^w W XV w. wymieniona jest w diecezji kamienieckiej, natomiast w 1600 r. w granicach archidiecezji lwowskiej. Na początku XVII w. znajduje się w diecezji kamienieckiej aż do 1784 r., kiedy ponownie znalazła się w granicach archidiecezji lwowskiej (AGZ t. 19 s. 203; Relacje arcybiskupów lwowskich s. 42; K u m o r. *Granice* s. 137).

^x O istnieniu kościoła dowodzą naoczni świadkowie (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 609).

^y B a l i Ń s k i. *Starożytna Polska* t. 3 s. 201.

^z Wymienione jest wśród kościołów zniszczonych przez wojnę turecką (R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 169).

^{aa} MPV t. 5 nr 211 s. 222.

^{ab} Został zniszczony przez Turków, odbudowany w początkach XVIII w. jako kaplica, od 1741 erygowano ponownie parafię (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 408).

^{ac} PANKr. Liber ecclesiae k. 171-172.

^{ad} B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 95.

^{ae} ASV. Proc. consist. Vol. 79 k. 106 v; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1248-1249.

Moment krytyczny w rozwoju sieci parafialnej nastąpił w okresie niewoli tureckiej (lata 1672-1699). Dotychczasowa sieć parafii w całej diecezji uległa wtedy niemal całkowitemu zniszczeniu. Na skutek długotrwałej okupacji tureckiej zostało zniszczonych aż 29 kościołów parafialnych: w Czarnym Ostrowiu, Mikołajowie, Pilawcach, Starej i Nowej Sieniawie, Chmielniku, Torczynie, Konstantynowie Nowym, Derażni, Barze, Kopajgrodzie, Szarogrodzie, Czerniejowcach, Ozarzyńcach, Jarudze, Mohylowie, Jaryszowie, Tynnie, Zinkowie, Piszczatyńcach, Starej Uszycy, Sokulcu, Zaleściach, Krykowie, Czemerowcach, Gródku, Iwcy, Czerczach i Żwańcu⁵³. Pozostało zaledwie 13 parafii, w większości w zachodnich częściach diecezji (Borszczów, Czerwonogród, Husiatyn, Jagielnica, Jazłowiec, Kamieniec, Kołędziany, Kumanów, Międzybóż, Mukarów, Orynin, Satanów i Skala)⁵⁴. Stan taki utrzymywał się przez cały okres niewoli tureckiej aż do początków XVIII stulecia. Dopiero bp Stefan Rupniewski przystąpił do odnowienia sieci parafialnej. Działalność tego biskupa zmierzała przede wszystkim do odrestaurowania i odbudowania zniszczonych kościołów, a także do zakładania nowych parafii. W wyniku podjętej reorganizacji zostały ściśle określone granice terytorialne diecezji, a parafie weszły w skład nowo utworzonych czterech okręgów dekanalnych⁵⁵. Według wykazu z 1724 r. sieć parafialną tworzyło 39 parafii: Kamieniec Podolski, 11 parafii w dekanacie dunajowskim, 11

⁵³ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 169; K. I w a n i c k i. *Katedra w Kamieńcu Podolskim*. Warszawa 1930 s. 23.

⁵⁴ PANKr. Liber ecclesiae cathedralis Camencensis continens acta, privilegia et documenta ab. a. 1664-1665 k. 241. Sygn. 251.

⁵⁵ *Edicta et ordinationes* s. E₃.

w dekanacie jazłowieckim, dziesięć parafii w dekanacie międzyborskim i sześć w dekanacie satanowskim. Dokładniej ilustruje to tabela nr 7.

Tab. 7. Sieć parafii w diecezji kamienieckiej w 1724 r.

Dekanat	Parafie
	Kamieniec Podolski – kościół katedralny
Dunajowce	Dunajowce, Tynna, Mukarów, Zalescie, Sołodkowce, Szarawka, Zinkowce, Sokulec, Wońkowce, Smotrycz, Kitajgród
Jazłowiec	Jazłowiec, Czerwonogród, Jagielnica, Tluste, Borszczów, Skala, Krzywce, Czarnokozińce, Okopy, Orynin, Piszczatyńce
Międzybóž	Międzybóž, Latyczów, Stara Sieniawa, Mikołajów, Płoskirów, Michałkowce, Czarny Ostrów, Bar, Szarogród, Jaryszów
Satanów	Satanów, Husiatyn, Tarnoruda, Fulsztyn, Czerce, Gródek

Do dalszego znacznego rozwoju sieci parafialnej przyczynił się bp Hieronim Sierakowski, który utworzył jedenaście nowych parafii: w Chmielniku, Czerniejowcach, Deraźni, Konstantynowie Nowym, Mohylowie, Ozarzyńcach, Sidorowie, Śnitkowie, Ulanowie, Wierzbowcu i Żwańcu⁵⁶. W ten sposób liczba ośrodków wzrosła do 51 parafii. Zakreślone też zostały granice 15 innych parafii, które miały być crygowane w przyszłości z chwilą odbudowania kościoła i otrzymania własnego uposażenia⁵⁷. W myśl postanowień bpa Sierakowskiego diecezja miała być podzielona na 66 parafii. Taką liczbę parafii wymienił bp Mikołaj Dembowski w swej relacji do Rzymu w 1749 r.⁵⁸, choć nie odzwierciedlała ona faktycznego obrazu organizacji diecezji, a jedynie zamierzenia, gdyż w ciągu siedmiu lat (od 1742 do 1749 r.) powstały zaledwie dwie parafie: w Michałpolu i Zamiechowie. Wiele placówek parafialnych zaplanowanych w 1742 r. powstało dopiero w drugiej połowie XVIII w. Do końca XVIII w. znaczna część kościołów nie została odbudowana⁵⁹. Na drugą połowę XVIII w. przypadają początki siedmiu parafii: Jarmolińce, Kupin, Mańkowce, Zaleszczyki, Zbrzyż, Kutkowce i Uszyca Stara⁶⁰.

W 1786 r. w wyniku zmiany granic na odcinku z archidiecezją lwowską diecezja kamieniecka utraciła dwie parafie (w Husiatynie i Tarnorudzie), uzyskała zaś

⁵⁶ Zob. tabela nr 8.

⁵⁷ *Edicta et ordinationes* s. B₂-D.

⁵⁸ AKS. Rel. 1749 s. 17-24.

⁵⁹ Zob. tabela nr 8.

⁶⁰ Tamże.

parafię w Czortkowie⁶¹. Tak więc pod koniec interesującego nas tu okresu dziejów diecezji istniały 64 parafie⁶².

Tab. 8. Rozbudowa sieci parafialnej w diecezji kamienieckiej w XVIII w.

Lp.	Parafie	Czas fundacji	Patronat	Tytuł kościoła	Dekanat
1	2	3	4	5	6
1	Bar	przed 1672	jezuici	św. Mikołaj bp	Szarogród
2	Borszczów	przed 1672	magnacki	św. Trójca	Czarnokozińce
3	Chmielnik	przed 1672	królewski	św. Trójca	Międzybóz
4	Czarnokozińce	przed 1672	biskupi	św. Stanisław Kostka	Czarnokozińce
5	Czarny Ostrów	1720	magnacki	Wniebowzięcie NMP i św. Józef	Satanów
6	Czerce	1718	biskupi	św. Trójca	Dunajowce
7	Czerniejowce	przed 1672	magnacki	św. Mikołaj bp	Szarogród
8	Czerwonogród	przed 1672	królewski	Wniebowzięcie NMP	Jazłowiec
9	Czortków	przed 1672 ^a	szlachecki	św. Stanisław	Jazłowiec
10	Derażnia	1738	magnacki	św. Anna	Międzybóz
11	Dunajowce	przed 1672	magnacki	św. Michał Arch.	Dunajowce
12	Fulsztyn	1722	szlachecki	św. Wojciech	Satanów
13	Gródek	przed 1672 ^b	magnacki	Narodzenie NMP i św. Stanisław	Satanów
14	Husiatyn	przed 1672	magnacki	św. Marcin bp	Jazłowiec
15	Jagielnica	przed 1672	szlachecki	św. Trójca	Jazłowiec
16	Jarmolińce	1792	szlachecki	św. Jan Nepomucen	–
17	Jaryszów	1723	szlachecki	Wniebowzięcie NMP	Szarogród
18	Jazłowiec	przed 1672	magnacki	św. Magdalena	Jazłowiec
19	Kamieniec	przed 1672	biskupi	Piotr i Paweł	Kamieniec
20	Kitajgród	1721	magnacki	Narodzenie NMP	Dunajowce
21	Kopajgród	przed 1672	królewski	Wniebowzięcie NMP	Szarogród
22	Kryków	1733	szlachecki	św. Joachim i Kajetan	Jazłowiec
23	Krzywcze	1723	szlachecki	Niepokalane Poczęcie NMP	Czarnokozińce
24	Konstantynów Nowy	1741	biskupi	św. Anna	Międzybóz
25	Kumanów	przed 1672	–	św. Mikołaj	Satanów
26	Kutkowce	1786	szlachecki	Podwyższenie Krzyża	–
27	Latyczów	przed 1672	królewski	Wniebowzięcie NMP	Międzybóz
28	Łuczyniec	1764	magnacki	Wniebowzięcie NMP	Szarogród
29	Mańkowce	1793 ^c	szlachecki	św. Trójca	–

⁶¹ *Relacje arcybiskupów* s. 132.

⁶² Liczba ta nie jest dokładna, gdyż nie dysponujemy pełnymi danymi z końca XVIII w. Zasadniczymi źródłami dla wielu parafii z tego okresu są schematyzmy diecezji z XIX w., w których w licznych przypadkach nie znajdujemy dokładnej daty.

1	2	3	4	5	6
30	Meżyrów	1793	szlachecki	Wniebowzięcie NMP	Szarogród
31	Michałkowce	1720	magnacki	Niepokalone Poczęcie NMP	Międzybóż
32	Michałpol	1743	magnacki	Nawiedzenie NMP i św. Michała	Międzybóż
33	Międzybóż	przed 1672	magnacki	św. Trójca i Wniebowzięcie NMP	Międzybóż
34	Mikołajów	1717	magnacki	św. Mikołaj	Satanów
35	Mohylów	1741	biskupi	Nawiedzenie NMP	Szarogród
36	Mukarów	przed 1672	królewski	św. Józef	Dunajowce
37	Okopy św. Trójcy	przed 1672	królewski	św. Trójca	Czarnokozińce
38	Orynin	przed 1672	szlachecki	św. Trójca	Czarnokozińce
39	Ozarzyńce	1741	szlachecki	Nawiedzenie NMP	Szarogród
40	Płoskirów	1715	magnacki	św. Trójca	Satanów
41	Satanów	przed 1672	magnacki	św. Anna	Satanów
42	Sidorów	1741	magnacki	Zwiastowanie NMP	Szarogród
43	Sieniawa Stara	1716	magnacki	św. Jan Nepomucen	Międzybóż
44	Skala	przed 1672	królewski	Wniebowzięcie NMP	Czarnokozińce
45	Smotrycz	przed 1672	królewski	Mikołaj i Sebastian męcz.	Dunajowce
46	Sokulec	1723	magnacki	św. Roch	Dunajowce
47	Sołdkowce	przed 1672	szlachecki	św. Józef	Dunajowce
48	Szarawka	przed 1672	magnacki	NMP	Satanów
49	Szarogród	przed 1672	magnacki	św. Florian	Szarogród
50	Śnitków	1774	szlachecki	Niepokalone Poczęcie NMP	Dunajowce
51	Tarnoruda	przed 1672	magnacki	MB Szkaplerzna	Satanów
52	Tłuste	1717	szlachecki	św. Trójca	Jazłowiec
53	Tynna	1717	magnacki	Wniebowzięcie NMP i św. Wojciech	Dunajowce
54	Ulanów	1741	szlachecki	Przemienienie Pańskie	Międzybóż
55	Uszyca Stara	1792	szlachecki	św. Trójca	Dunajowce
56	Wierzbowiec	1741	królewski	św. Michał Arch.	Szarogród
57	Wońkowce	przed 1672	magnacki	MB Anielska	Dunajowce
58	Zaleście	1750	magnacki	Wniebowzięcie NMP	Dunajowce
59	Zaleszczyki	1784	magnacki	św. Stanisław	Jazłowiec
60	Zamiechów	1749	–	św. Jan Nepomucen	Szarogród
61	Zbrzyż	1783	–	Wniebowzięcie NMP	Czarnokozińce
62	Zinkowce	1721	biskupi	św. Krzyż	Czarnokozińce
63	Zinków	1710	magnacki	św. Trójca	Dunajowce
64	Żwaniec	1740	biskupi	św. Krzyż	Czarnokozińce

^a W granicach diecezji kamienieckiej znalazła się od 1786 r. z archidiecezji lwowskiej (*Relacje arcybiskupów lwowskich* s. 132).

^b W 1778 r. Jan Zamoyski fundował nowy kościół i nadał nowe uposażenie, osadzając przy nim franciszkanów z Kamieńca oraz siostry miłosierdzia. P u l a s k i. *Stare osady* s. 87.

^c BO. Kopia zapisu Zygmunta Dąbkowskiego s. 60–70.

Jak wynika z zestawienia podanego w tabeli nr 8, największe nasilenie rozbudowy sieci parafialnej nastąpiło w pierwszej połowie XVIII w., a więc za rządów bpa Rupniewskiego i bpa Sierakowskiego. Choć liczbę parafii w XVIII stuleciu wciąż się zwiększała, to jednak nigdy nie była tak wysoka jak w diecezjach centralnych czy też wschodnich. Dla porównania: przeciętna powierzchnia parafii w 1772 r. w diecezji krakowskiej wynosiła 54 km², w poznańskiej – 58 km², w przemyskiej – 100 km², w lwowskiej – 203 km², w chełmskiej – 224 km², w kamienieckiej – 303 km². W diecezji łuckiej parafia miała przeciętnie 493 km², a w diecezji kijowskiej aż 2197 km²⁶³. Ośrodki parafialne powstawały przeważnie w miastach i miasteczkach będących własnością fundatorów parafii, a zarazem skupiskami ludności obrządku łacińskiego. Przez cały interesujący nas okres sieć parafialną w 80% tworzyły parafie miejskie (najczęściej małe miasteczka), a w 20% parafie wiejskie.

Początkowo (w XIV, XV, a nawet w XVI w.) parafie w diecezji kamienieckiej nie miały ściśle określonych granic. Parafii było niewiele, obszar diecezji rozległy, sytuacja polityczna nieustannie zmieniała się, miasta i miasteczka wielokrotnie ulegały zniszczeniu. Wszystkie te czynniki nie sprzyjały ustalaniu się ścisłych granic. Było to zresztą niemożliwe i niepotrzebne. O niewystępowaniu ściśle określonych okręgów parafialnych zdaje się świadczyć fakt, że jeszcze w XV i XVI stuleciu pobory skarbowe na Podolu były pobierane nie według okręgów parafialnych, ale według starostw⁶⁴. Pierwsze wysiłki zmierzające w kierunku ustalenia ścisłych granic terytorialnych podjęli na większą skalę biskupi XVIII w. Granice diecezji i pierwszych okręgów dekanalnych wyznaczył bp Rupniewski, natomiast bp Sierakowski określił dokładnie granice zorganizowanych przez siebie okręgów parafialnych⁶⁵. W skład okręgu parafialnego wchodziły miasta (jedno lub dwa) oraz od kilku do kilkudziesięciu wiosek. Liczba ich kształtowała się zależnie od gęstości zaludnienia danego terenu, wielkości poszczególnych miejscowości i ich odległości od kościoła parafialnego. Za rządów bpa Sierakowskiego 38 parafii obejmowało po 11-20 miejscowości, 14 parafii – po 3-10, 11 parafii – po 21-30 i trzy parafie po 31-39 miejscowości. Najwięcej wsi należało do parafii w Barze (2 miasta i 37 wsi)⁶⁶, do parafii katedralnej w Kamieńcu wchodziło samo to miasto oraz 31 wsi⁶⁷, najmniej wsi liczyły parafie w Sidorowie (miasto i 3 wsie)⁶⁸ i Krykowie (3 wsie)⁶⁹.

⁶³ Müller. *Diecezje w okresie potrydenckim* s. 73-74.

⁶⁴ A. Jabłonowski. *Podole u schyłku XV wieku*. "Ateneum" 2:1880 s. 533.

⁶⁵ *Edicta et ordinationes* s. B₂-D; Marczyński. *Statystyczne [...] opisanie t. 1* s. 306.

⁶⁶ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 521; Rolle. *Zameczki podolskie t. 3* s. 129.

⁶⁷ AKapK. *Acta visitationis* 1777 k. 356.

⁶⁸ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 1037-1040.

⁶⁹ *Edicta et ordinationes* s. B₂.

Zakładanie nowych parafii wymagało współdziałania dwóch czynników: fundatora zapewniającego parafii odpowiednie uposażenie i władzy diecezjalnej, dokonującej kanonicznej erekcji parafii. Fundatorom przysługiwało prawo patronatu nad wzniesionym kościołem parafialnym. W zamian za to, że troszczyli się o materialne potrzeby kościoła przysługiwało im prawo, a nawet mieli obowiązek, prezentowania kandydata na opróżnione beneficjum parafialne⁷⁰.

W diecezji kamienieckiej – podobnie jak w innych diecezjach w Polsce – fundatorami parafii byli najczęściej właściciele miejscowych dóbr ziemskich. Na terenie diecezji kamienieckiej dobra te należały do czterech grup społecznych: króla, magnatów, szlachty i Kościoła. Z tych też środowisk wywodzili się fundatorzy parafii. Najwięcej parafii ufundowali magnaci. Stanisław Humiecki ufundował parafie w Sołdkowcach, Sokulcu i Tynnie⁷¹, A. Lubomirski – w Czerniejowcach i Derażni⁷², Jan Zamoyski – w Gródku i Szarogrodzie⁷³. W dalszej kolejności szły fundacje szlacheckie, m.in. A. Orłowski był fundatorem parafii w Jarmolińcach i Meżyrowie⁷⁴, Zygmunt Dąbski – parafii w Mańkowcach⁷⁵, Jan i Aniela Głęboccy uposażyli parafię w Krykowie. Z fundacji biskupiej powstały parafie w Czerczach (bp Piasecki)⁷⁶ i Czarnokozińcach (bp Wołucki)⁷⁷. Królowa Bona założyła parafię w Barze⁷⁸, a król Władysław IV w Latyczowie⁷⁹.

Zasadniczym zadaniem fundatora było nadanie nowo powstającej parafii beneficjum, będącego podstawą jej bytu materialnego. Z czasem pierwotne uposażenie zwiększało się poprzez inne dodatkowe źródła dochodu. Uposażenie beneficjum plebańskiego składało się z domów mieszkalnych i innych budynków gospodarczych, przede wszystkim zaś z roli, łąk, pastwisk, ogrodów, stawów oraz dziesięcin. Często dochodziły do tego również inne przywileje, np. wolny wyręb w lasach fundatora, prawo do połowu ryb, daniny, cła itp.⁸⁰

⁷⁰ *Sobór Trydencki* ses. 14 s. 12, 14 de ref.; L i t a k. *Struktura i funkcje parafii* s. 455-456.

⁷¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 344-345, 925, 1270.

⁷² Tamże k. 464, 540.

⁷³ PANKr. Liber ecclesiae k. 17; Acta visitationis 1741 k. 489; L. B i a ł k o w s k i. *Na rubieży podolsko-ukraińskiej*. KH 39:1925 z. 4 s. 64.

⁷⁴ M. B a l i Ń s k i. *Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym opisana*. T. 3. Warszawa 1885 s. 220; J. M. G i ż y c k i [Wołyniak]. *Zniszczone kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. NPS 1:1928 s. 223.

⁷⁵ BO. Kopia zapisu Zygmunta Dąbskiego uposażającego plebana rzymskokatolickiego w Mańkowcach 1793 s. 67-68. Sygn. 13678/1/6.

⁷⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 279.

⁷⁷ Tamże k. 1284-1285.

⁷⁸ Tamże k. 519; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 127.

⁷⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 554.

⁸⁰ J. N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach histo-*

Podstawową formę uposażenia większości parafii w diecezji kamienieckiej stanowiła ziemia uprawna, której areal wynosił od dziesięciu pługów do jednego lub dwóch łanów ziemi. Oprócz ziemi były to także łąki, ogrody, stawy i pewne prawa majątkowe. W 1436 r. na przykład Teodor Buczacki uposażył kościół w Jazłowcu w dwa łany ziemi i dwa ogrody⁸¹. Uposażenie parafii w Jaryszowie na mocy aktu fundacyjnego Dominika Kosowskiego z 1723 r. obejmowało 14 pługów ziemi, łąkę, ogród, prawo do wyrębu w lasach i mielenia w młynach dworskich⁸². W 1741 r. Jan Dzieduszycki przeznaczył na utrzymanie parafii w Ozarzyńcach 20 pługów ziemi, ogród i łąkę⁸³.

Drugą formą uposażenia parafii w diecezji kamienieckiej były wsie. Tę formę nadań odnotowujemy w odniesieniu do 18 parafii, m.in. parafia w Latyczowie otrzymała jako uposażenie wieś Latyczówkę⁸⁴, parafia w Zinkowie – wieś Hremiaczkę⁸⁵, parafia w Czerniejowcach – wieś Kossy Wielkie⁸⁶, parafia w Krykowie – wsie Bednarówka i Szydłowce⁸⁷, na początku XVIII w. bp Wołucki nadał parafii w Czarnokozińcach wieś Pawłowce, a po jej zniszczeniu w 1653 r. bp Rupniewski przekazał tej parafii wieś Porajówkę, którą bp Sierakowski w 1741 r. włączył potem do dóbr stołowych, uposażając w zamian parafię w wieś Germanówka⁸⁸.

Bardzo ważnym elementem beneficjum plebańskiego były dochody płynące z pobierania dziesięcin, uzyskiwane głównie z folwarków szlacheckich wchodzących w skład okręgu parafialnego⁸⁹. Była to z reguły dziesięcina snopowa⁹⁰, w wielu jednak wypadkach dziesięcinę wypłacano również w pieniądzu na podstawie szczegółowych umów zawartych przez fundatora z plebanami. Tak na przykład pleban parafii w Czarnym Ostrowiu w 1720 r. zamiast dziesięciny otrzymał od fundatora, Michała Korybuta Wiśniowieckiego, 600 florenów rocznie⁹¹, a proboszcz parafii w Ułanowie na mocy fundacji Antoniego Czosnowskiego z dn. 18 IV 1741 r. 400 złotych rocznie, wypłacane w czterech ratach⁹². Konstancja Pod-

rycznych i jej ustrój. Poznań 1960 s. 344.

⁸¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1069-1071.

⁸² Tamże k. 413.

⁸³ Tamże k. 438.

⁸⁴ Tamże k. 554.

⁸⁵ Tamże k. 371.

⁸⁶ Tamże k. 475.

⁸⁷ Tamże k. 1028-1033.

⁸⁸ Tamże k. 1291; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 97.

⁸⁹ PANKr. Liber ecclesiae k. 224; Acta visitationis 1741 k. 281, 1135, 1169-1171, 1186-1187.

⁹⁰ *Edicta et ordinationes* s. G₃.

⁹¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 761.

⁹² Tamże k. 604-606.

cząska w 1741 r. zamiast dziesięciny snopowej przeznaczyła dla plebana w Wierzbowcu 200 złotych rocznie⁹³.

W 1720 r. diecezja kamieniecka otrzymała od króla Augusta II Sasa przywilej, na mocy którego starostowie i dzierżawcy dóbr królewskich zobowiązani byli do wypłacania dziesięcin kościołom parafialnym z pól zasiewanych, a nawet z tych, które później przeszły na czynsz⁹⁴.

W czasie licznych wojen duża część ludności katolickiej opuszczała swe siedziby i uchodziła z terenu diecezji narażonej na różne niebezpieczeństwa. Budynki mieszkalne wykupywali najczęściej Żydzi, którzy osiedlali się na opuszczonych terenach. Widząc w tym znaczne zagrożenie podstaw materialnych parafii, bp Sierakowski wydał specjalne zarządzenie, zobowiązujące Żydów do świadczeń na rzecz miejscowych parafii katolickich. W myśl jego dekretu Żydzi posiadający ziemię mieli oddawać parafii dziesięcinę snopową, a mieszkający w miastach – składać raz do roku (na Wielkanoc) kamień łoju i pół kamienia wosku od osoby. Żydzi zajmujący się areną lub pracujący w browarach zostali zobowiązani do opłaty rocznej w wysokości 1 złotego od kotła⁹⁵.

Kolejną formą uposażenia parafii była dziesięcina osepowa. Pobierali ją proboszczowie w wielu parafiach, m.in. w Derażni, Jagielnicy, Piszczatyńcach, Kitajgradzie i Sokulcu⁹⁶. Dziesięcina ta obejmowała różne gatunki zboża: pszenicę, żyto, owies, jęczmień, proso, groch i fasolę. Ilość i rodzaj zboża oddawanego parafii określano w aktach fundacyjnych. Beneficjum parafii w Sołdkowcach zawierało na przykład oprócz 10 pługów ziemi, ogrodu, wolnego wyrębu drzewa w lasach sołdkowskich i mielenia zboża w młynach w Sołdkowie także dziesięcinę snopową ze wsi Strychowice oraz 40 miar zboża i warzyw (3 miary pszenicy, 14 miar żyta, 3 miary owsa, 19 miar jęczmienia, 2 miary prosa, 3 – grochu, 3 – fasoli i miarę nasienia pszenicy)⁹⁷. Dziesięcina

⁹³ Tamże k. 413-414.

⁹⁴ AALwów. Copie documentorum ecclesiasticorum. Sygn. KK f. 2, 1092; *Edicta et ordinationes* s. G₂; W. S i m a s z k i e w i c z. *Rimskoje katoliczestwo i jego jerarchia w Podolii*. Kamieniec Podolski 1872 s. 295.

⁹⁵ *Edicta et ordinationes* s. S₃: "[...] postanawiamy i naznaczamy, ażeby ciż Żydzi w miastach i miasteczkach domy mający, to jest dziesięciny Żydów kamień łoju i pół kamienia wosku według liczby osób [...] kościołom farnym pod kościołem mieszkający corocznie na święta wielkanocne oddawać, zaś arendarze wielkich karczm, browarów i wszyscy generalnie na kotłach robiący od każdego kotła po złotemu jednemu [...], aby wszyscy Żydzi którychkolwiek rola, pole, ogrody zasiewają, z każdego rodzaju zboża dziesięcinę wytyczną, snopową, tymże farnym kościołom sprawiedliwie wydawali pod rygorem prawa".

⁹⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 349, 541, 1045, 1160, 1187, 1256, 1272-1273; Zob. M. W y s z y Ń s k i. *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*. Lwów 1929 s. 43.

⁹⁷ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 349.

plebana w Krykowie wynosiła: 2 miary pszenicy, 6 miar żyta, miarę grochu, 5 miar owsa, 6 miar jęczmienia, miarę prosa i miarę nasienia konopii⁹⁸.

Do dochodów proboszcza należało również stołowe z domostw mieszczan i zagrodników, płacone zazwyczaj przy okazji spowiedzi wielkanocnej⁹⁹. W wielu nadaniach fundacyjnych dla parafii w diecezji kamienieckiej daninę musieli uiszczać nie tylko katolicy, ale także prawosławni, a nawet Żydzi¹⁰⁰. Wielkość tego zobowiązania wynosiła od 4 groszy do 1 florena rocznie, najczęściej jednak 8 groszy¹⁰¹. W parafii dunajowskiej i szarogrodzkiej poddani obrządku łacińskiego mieli płacić co kwartał po 2 złote, prawosławni zaś – 1 grosz¹⁰². W parafii fulszyńskiej katolicy posiadający konia płacili 6 groszy rocznie, nie mający konia – 3 grosze, Żydzi mieszkający w mieście – 10 groszy, mieszkający natomiast na wsi – 5 groszy rocznie¹⁰³.

Oprócz wymienionych form dochodu proboszczowie czerpali ponadto środki finansowe z innych jeszcze źródeł, a mianowicie z kapitałów pieniężnych lokowanych na różnych dobrach ziemskich¹⁰⁴, arendach¹⁰⁵ oraz z pensji rocznych. Proboszczowie w Barze i Jaryszowie otrzymywali na przykład pensje w wysokości 300 florenów rocznie¹⁰⁶, pobierali też różnego rodzaju opłaty celne. Dochody z cła pobierali plebani w Międzybożu (50 florenów rocznie) i Oryninie (60 florenów)¹⁰⁷.

Oprócz zasadniczego beneficjum przeznaczonego na utrzymanie plebana każda parafia dysponowała tzw. majątkiem kościoła (*fabrica ecclesiae*), do którego należały: budynek kościelny wraz z gruntem i cmentarzem, wyposażenie wnętrza świątyni, szkoła, szpital, mieszkania dla nauczyciela, organisty i innej służby kościelnej wraz z zabudowaniami. Majątkiem tym z zasady zarządzał pleban, czasem przy pomocy tzw. wityrków¹⁰⁸. W niektórych parafiach do dochodów kościoła należały ponadto pewne sumy pieniężne nadane aktem fundacyjnym lub ofiarowywane w drodze zapisów testamentowych¹⁰⁹. Kwoty te

⁹⁸ Tamże k. 1160.

⁹⁹ Tamże k. 819-820; H. F. Schmidt. *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf west-slawischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*. Weimar 1938 s. 618.

¹⁰⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 313, 783, 819-820.

¹⁰¹ Tamże k. 313, 515, 522.

¹⁰² Tamże k. 313, 491.

¹⁰³ Tamże k. 819-820.

¹⁰⁴ Tamże k. 1110.

¹⁰⁵ Tamże k. 804.

¹⁰⁶ Tamże k. 451.

¹⁰⁷ Tamże k. 634, 1220.

¹⁰⁸ S. Soltyszewski. *Geneza instytucji wityrkusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*. PK 2:1959 nr 1/2 s. 425-437.

¹⁰⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1222-1224.

przeznaczone były przede wszystkim na utrzymanie i remonty kościoła oraz czynności związane ze służbą Bożą. Wielkość owych sum w poszczególnych parafiach wynosiła od 10 do 650 florenów. Proboszcz w Mukarowie na przykład otrzymał 10 florenów na wino¹¹⁰, proboszcz w Mikołajowie – 40 florenów na remont kościoła i 200 florenów na wyposażenie jego wnętrza oraz zakup wina mszalnego¹¹¹, proboszcz z Orynina dysponował 650 florenami przeznaczonymi na remont kościoła, otrzymanymi na mocy zapisu testamentowego¹¹².

Ustawiczne wojny, zniszczenia materialne i różne kataklizmy, jakie nawiedzały diecezję w ciągu jej dziejów, uszczuplały w dużym stopniu podstawy materialne poszczególnych parafii. W wielu przypadkach niemożliwa była pełna realizacja aktów fundacyjnych, wskutek czego kapłani byli pozbawieni stałych źródeł utrzymania¹¹³. Wpływało to również niekorzystnie na stan kościołów parafialnych, które uległy zniszczeniu, tym bardziej że z reguły były to budynki bardzo skromne, zazwyczaj drewniane. Dopiero począwszy od XVIII w. coraz częściej wznoszono kościoły murowane¹¹⁴.

W momencie erekcji parafii kościołowi parafialnemu nadawano tytuł, czyli wezwanie któregoś ze świętych bądź też jednej z Bożych tajemnic. Wezwania kościołów najczęściej były związane z miejscowym kultem lub też z imieniem fundatora. W diecezji kamienieckiej najwięcej kościołów (5) otrzymało wezwanie św. Mikołaja, cztery kościoły były pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa, inne nosiły imiona następujących świętych: św. Józefa (3), św. Michała Archanioła (3), św. Jana Nepomucena (3), św. Anny (3), św. Wojciecha (2), św. Rocha, św. Magdaleny, św. Piotra i Pawła, św. Marcina, św. Joachima, św. Sebastiana i św. Floriana. Aż 23 kościoły poświęcone były Matce Bożej, czczonej w tajemnicach jej Niepokalanego Poczęcia, Narodzenia, Nawiedzenia i Wniebowzięcia. Jedenaście kościołów było pod wezwaniem Trójcy Świętej, trzy kościoły – pod wezwaniem św. Krzyża, jeden pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego (zob. tabela nr 8).

Na czele każdej parafii stał proboszcz, zwany w dokumentach kościelnych plebanem (*plebanus*) lub – częściej – rektorem kościoła. Na ten urząd prezentował kolator, a zatwierdzała władza kościelna. Do uprawnień, a zarazem i obowiązków, proboszcza należało zarządzanie wszystkimi sprawami związanymi z funkcjonowaniem parafii oraz duszpasterstwo (szafarstwo sakramentami św., katechizacja i nauczanie prawd wiary, głoszenie słowa Bożego, prowadzenie ksiąg

¹¹⁰ Tamże k. 334.

¹¹¹ Tamże k. 735.

¹¹² Tamże k. 1224.

¹¹³ *Edicta et ordinationes* s. G₂; Z a ł e s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz 2 s. 992.

¹¹⁴ AKS. Rel. 1632 k. 789; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1253; *Edicta et ordinationes* s. G₂; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 1 s. 243.

parafialnych)¹¹⁵. Wszyscy kapłani zajmujący się duszpasterstwem zostali zobowiązani przez bpa Sierakowskiego do odbywania corocznych rekolekcji w kolegiach jezuickich lub innych placówkach zakonnych¹¹⁶.

Proboszcz sprawował pieczę nad niższym duchowieństwem i służbą kościelną (organista, kantor, nauczyciel), a także nad instytucjami parafialnymi (szpitale, szkoły, bractwa) i majątkiem kościelnym. W wypełnianiu tego ostatniego obowiązku proboszcza wspomagali tzw. wityrkusi, wybierani co roku spośród wierznych przez kolatora, proboszcza i parafian¹¹⁷. Proboszcz zobowiązany był ponadto do udziału w kongregacjach dekanalnych i wprowadzania w życie na terenie swojej parafii zarządzeń władz centralnych diecezji oraz postanowień dekanalnych.

Różnorodne i odpowiedzialne zadania, jakie spoczywały na proboszczach, nakładały na nich obowiązek stałego rezydowania przy kościele parafialnym, co znalazło szczególny wyraz w uchwałach Soboru Trydenckiego¹¹⁸. Rozpowszechniony w całej Polsce, a więc i w diecezji kamienieckiej zwyczaj kumulowania beneficjów nie sprzyjał przestrzeganiu tego nakazu. W 1741 r. na przykład proboszcz Chmielnika kumulował parafię w Pikowie w diecezji łuckiej¹¹⁹, proboszcz Tarnorudy – altarię w kościele w Satanowie¹²⁰. Częstym zjawiskiem w diecezji było łączenie beneficjum parafialnego z kanonią lub prałaturą katedralną kamieniecką lub innych diecezji. Proboszcz parafii w Oryninie był w 1741 r. jednocześnie kanonikiem katedralnym kamienieckim i proboszczem w Trembowli w archidiecezji lwowskiej¹²¹, a proboszcz z Zinkowa, Jan Głogowski, pełnił zarazem funkcję kanonika lwowskiego i przemyskiego¹²². W przypadku kumulowania kilku beneficjów kościelnych proboszczowie byli zobowiązani utrzymywać kapłana komendarza¹²³. W diecezji kamienieckiej w 1741 r. było dwóch

¹¹⁵ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 26-30; *Epistola pastoralis [...] Adami in Krasne Krasieński [...] ep. Camenecensis Podoliae ad universum clerum et populum [...] a.d. 1760 praemissa*. [B. m.] s. 12-15; *Edicta et ordinationes* s. E₃-L₃.

¹¹⁶ *Edicta et ordinationes* s. K₃: "Adhortamur et monemus omnes et singulis praepositos, parochos, commendarios, vicariis et quoscumque praesbyteros quatenum huiusmodi recollectiones, seu exercitia spirituali semel in anno per dies octo, vel ad minimum quinque in collegio PP. Societati Jesu aut in aliis conventibus".

¹¹⁷ *Constitutiones synodorum provincialium auctoritate synodi provincialis Gembicianaee*. Cracoviae 1761 s. 235-236.

¹¹⁸ *Decretales Summorum Pontificum* t. 1 s. 1114.

¹¹⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 888.

¹²⁰ Tamże k. 808.

¹²¹ Tamże k. 1219.

¹²² Tamże k. 370.

¹²³ E. Wiśniewski. *Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku*. ABMK 18:1969 s. 215.

takich komendarzy: w Chmielniku, gdzie funkcję tę pełnił jeden z bernardynów¹²⁴, i w Żwańcu, gdzie komendantem był wikariusz J. A. Łazowski¹²⁵.

Do pomocy w pracy duszpasterskiej plebani dobierali sobie kapłanów zwanych wikariuszmi, którzy utrzymywali się z rocznej pensji wypłacanej im przez proboszcza. W myśl postanowień Soboru Trydenckiego parafie o większej liczbie wiernych i lepiej uposażone miały utrzymywać większą, odpowiednią do potrzeb liczbę wikariuszy¹²⁶. Zachowane dokumenty fundacyjne wielu parafii w diecezji kamienieckiej oprócz uposażenia proboszcza wymieniały również uposażenie dla wikariuszy i zobowiązywały proboszcza do utrzymywania jednego lub więcej wikariuszy. Takie zobowiązania zawierały dokumenty parafialne w Nowogródku (1608)¹²⁷, Czerczach (1718)¹²⁸, Oryninie (1474)¹²⁹, Starej Sieniawie (1716)¹³⁰ i Jazłowcu (1436)¹³¹. Uposażenie wikariuszy stanowiła najczęściej pensja roczna w wysokości od 100 do 300 florenów¹³², jedynie w Jazłowcu wikariusze posiadali dziesięć snopów¹³³.

Niewielkie uposażenie wielu parafii powodowało, że nie we wszystkich parafiach byli wikariusze¹³⁴. W aktach wizytacji diecezji sporządzonych przez bpa Sierakowskiego w 1741 r. wikariusze wymienieni są tylko w 14 parafiach¹³⁵. Z tych samych przyczyn wiele parafii w ogóle nie było obsadzonych, nieraz nawet przez dłuższy okres. W takich przypadkach dokonywano tymczasowej afiliacji wakującej parafii do parafii sąsiedniej. Akcję tego rodzaju przeprowadził na wielką skalę w 1741 r. bp Sierakowski. Afiliował on 17 parafii na terenie całej diecezji, w tym pięć wakujących i 12 nowo erygowanych, ale nie mających jeszcze własnego uposażenia. Afiliowane zostały wówczas wakujące parafie w Krykowie (do Sidorowa), Kumarowie (do Fulsztyna), w Michałpolu (do Michałkowic), w Ulanowie (do Chmielnika), w Uszycy (do Kitajgrodu) oraz parafie nowo utworzone w Kolędzianach (do Jagielnicy), w Gródku Kułakowie (do Czerwonogrodu), w Piszczatyńcach (do Borszczowa), w Kopajgrodzie (do Wierz-

¹²⁴ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 587.

¹²⁵ Tamże k. 1254.

¹²⁶ *Sobór Trydencki* ses. XXI. cap. 4 de ref.

¹²⁷ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 516.

¹²⁸ Tamże k. 281.

¹²⁹ Tamże k. 1221.

¹³⁰ Tamże k. 612.

¹³¹ Tamże k. 1072.

¹³² Tamże k. 281, 1221.

¹³³ Tamże k. 841.

¹³⁴ Bp Stanisław Hozjusz w 1724 r. stwierdzał we wstępie do swych rozporządzeń, że nie można zwołać potrzebnego synodu diecezjalnego, gdyż wiele parafii posiada jednego kapłana i nie ma kto ich zastąpić – zob. *Ordinationes et constitutiones* s. 2.

¹³⁵ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 516, 612, 1072, 1221, 1287.

bowca), w Łuczyńcach (do Śnitkowa), w Nowogrodzie (do Czerniejowic), w Meżyrowie (do Baru), w Iwczy i Torczynie (do Chmielnika), w Nowej Sieniawie (do Starej Sieniawy), w Pilawie (Pilawcach) (do Międzyboża) i w Czemerowcach (do Husiatyna)¹³⁶.

Innym zjawiskiem o podobnym podłożu było łączenie kościołów parafialnych obrządku łacińskiego z kościołami ormiańskimi. Miało ono miejsce tam, gdzie zniszczony był kościół i brak było odpowiednich funduszy na wybudowanie nowego, a jednocześnie istniała wielka potrzeba funkcjonowania parafii. Takie parafie łacińsko-ormiańskie stworzył bp Sierakowski w 1741 r. w Mohylowie i Żwańcu¹³⁷.

Na terenach, gdzie powstała później diecezja kamieniecka, już od dawna prowadziły ożywioną działalność liczne zakony. Stworzyły one wiele ośrodków religijnych, w pierwszym okresie głównie o charakterze misyjnym. Później na skutek niedoboru duchowieństwa diecezjalnego i odpowiednich podstaw materialnych do tworzenia samoistnych parafii zakony zaczęły przejmować obowiązki parafialne przy własnych kościołach¹³⁸. W interesującym nas tu okresie dziejów diecezji zakony stale lub częściowo prowadziły 12 parafii. Najwięcej parafii (7) prowadzili dominikanie. Stale parafie dominikańskie istniały w Latyczowie, Sidorowie, Smotryczu, Sokulcu, Solodkowcach i Szarawce, w XVIII w. także w Jazłowcu. W Wońkowcach duszpasterstwo parafialne uprawiali franciszkanie, w Husiatynie (od 1741 r.) i Jarmolińcach (od 1792 r.) – bernardyni, w Zbrzyziu (od 1783 r.) – kapucyni, w Kupinie (przełom XVIII i XIX w.) – karmelici bosi, w Barze (1 poł. XVIII w.) – jezuici¹³⁹.

3. PREPOZYTURY PARAFIALNE I MANSJONARIE

Na przełomie XIV i XV w. pod wpływem "nowej pobożności" w Kościele powszechnym i na terenie Polski zaczęły się tworzyć nowe formy życia wspólnotowego kleru diecezjalnego. Powstały kolegia duchowne przy kościołach parafialnych, składające się z proboszcza zwanego prepozytem i określonej liczby wikariuszy zwanych mansjonarzami¹⁴⁰. Początki kształtowania się wspólnot

¹³⁶ Tamże k. 1330; *Edicta et ordinationes* s. D.

¹³⁷ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 462-463; *Edicta et ordinationes* s. C₂; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 139; t. 3 s. 216.

¹³⁸ Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 990.

¹³⁹ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 229, 526, 692-695, 1320-1328; *Ordinationes et constitutiones* s. 9; *Edicta et ordinationes* s. B₂, C, K₃; G ó r s k i. *Powiat mohylowski* s. 15-16; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 222-280.

¹⁴⁰ J. S z y m a ń s k i. *Początki prepozytur w diecezji krakowskiej*. RTK. 9:1962 z. 1 s. 65; N o w a

mansjonarzy w diecezji kamienieckiej nie są dokładnie znane. Niezwykle szczupłe dane źródłowe nie pozwalają jednoznacznie określić, kiedy ta instytucja pojawiła się w tej diecezji. Wprawdzie T. Wierzbowski podaje informację, że w 1517 r. król Zygmunt Stary zatwierdził fundację z 1485 r. na rzecz kolegium mansjonarzy w katedrze kamienieckiej, ale z treści samego dokumentu fundacyjnego wynika, że nie chodziło tu o mansjonarzy, lecz o wikariuszy katedralnych¹⁴¹. Pierwsze wzmianki o mansjonariach i prepozyturach parafialnych pochodzą dopiero z pierwszej połowy XVII stulecia. Szczątkowe niekiedy przekazy na temat niektórych prepozytur utrudniają dokładne określenie czasu ich powstania i liczby fundacji na terenie diecezji. Podstawą do stwierdzenia istnienia w danej miejscowości prepozytury były wyraźne wzmianki o kolegium mansjonarzy bądź też o prepozycie (czyli proboszczu miejscowego kościoła parafialnego). Wzmianki o kolegium mansjonarzy pozwalają uznać, że istniały kolegia i prepozytury w Jazłowcu, Gródku, Kamieńcu Podolskim (katedra) i Międzybożu; tytuł prepozyta użyty w źródłach wskazuje na występowanie prepozytur w Barze, Czarnokozińcach, Czerniejowcach, Dunajowcach, Jagielnicy, Mikołajowie, Satanowie, Skale i Zinkowie. Wynikałoby więc, że ogółem było 13 prepozytur.

Prawdopodobnie najwcześniej powstało kolegium mansjonarzy w Jazłowcu. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1623 r. Pojawiła się ona w relacji bpa Adama Nowodworskiego przesłanej do Rzymu, w której wymieniony został prepozyt jazłowiecki Adam Makowski¹⁴². Dalsze informacje na ten temat można znaleźć w aktach wizytacji bpa Zygmunta Czyżewskiego z 1665 r. Biskup wyraźnie tam stwierdza, że kościół w Jazłowcu "wraz z mansjonarzami, przynależny od dawna do prepozyta jazłowieckiego, jest w posiadaniu dominikanów"¹⁴³. Nie wiadomo, kiedy i przez kogo tamtejsza prepozytura została faktycznie ufundowana. Dokument fundacyjny parafii w Jazłowcu z 1436 r. zawierał zobowiązanie proboszcza do utrzymywania 4 wikariuszy, dla których były wyznaczone prebendy¹⁴⁴, ale nie ma ani w nim, ani też w aktach z XV i XVI w. żadnej wzmianki o kolegium mansjonarzy.

Drugą chronologicznie wzmiankowaną prepozyturą jest prepozytura parafialna w Międzybożu, ufundowana przez Mikołaja Sieniawskiego, podczaszego królewskiego, erygowana 4 V 1632 r. przez bpa Pawła Piaseckiego¹⁴⁵. Na pierwszą

c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 2 s. 622-623.

¹⁴¹ MRPS t. 2 cz. 4 nr 1126 s. 515; AKapK. Acta visitationis generalis dioecesis Camencensis Podoliae [...] Adami Comititis in Krasne Krasieński ep. Cam. a. 1777 die 11 VIII 1778 peracta et finita k. 319.

¹⁴² AKS. Rel 1623 s. 360

¹⁴³ PANKr. Liber ecclesiae k. 229.

¹⁴⁴ AGZ t. 2 s. 196-197; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1077.

¹⁴⁵ PANKr. Liber ecclesiae k. 14.

połowę XVII w. przypadają również początki kolegium mansjonarzy przy kościele katedralnym w Kamieńcu. Nie znany jest ani fundator, ani rok fundacji mansjonarii kamienieckiej. Pierwsze informacje o jej istnieniu przekazują świadkowie w aktach procesu informacyjnego z 1646 r.¹⁴⁶ Potwierdzają ten fakt akta wizytacji bpa Czyżewskiego z 1665 r.¹⁴⁷ Na skutek wojny polsko-tureckiej kolegium upadło. W 1741 r. wymieniony jest jedynie sam prepozyt¹⁴⁸. Nowe kolegium mansjonarzy, liczące czterech mansjonarzy, uposażył kanonik Mateusz Gronkiewicz 21 III 1758 r. kapitałem w wysokości 30 tys. złotych polskich, zabezpieczonych na dobrach Gruszki, Bandyszówki i Sadki¹⁴⁹.

Czwartym ośrodkiem, gdzie w XVII w. działali mansjonarze, był kościół św. Anny w Gródku. Nie dysponujemy jednak żadnymi bliższymi informacjami na temat tego kolegium¹⁵⁰. Wiemy jedynie, że w 1672 r. kościół ten uległ zniszczeniu i prawdopodobnie przestało w związku z tym istnieć także kolegium mansjonarzy. Źródła z XVIII w. wymieniają w Gródku tylko prepozytów (w 1718 r. prepozyt Jan Mołędziński, w 1737 r. prepozyt Aleksander Łabędzki, kanonik kamieniecki¹⁵¹).

O istnieniu innych kolegiów mansjonarzy i prepozytur parafialnych wnioskujemy jedynie pośrednio z przekazów źródłowych mówiących o występowaniu prepozyta. Do tej grupy prepozytur należy zaliczyć Czarnokozińce, gdzie w 1638 r. wzmiankowany był prepozyt Marcin Trojan, kanonik kamieniecki¹⁵², a w 1732 r. Jan Gabriel Poniatowicz¹⁵³. O prepozyturze w Skale po raz pierwszy wspomina dokument fundacyjny Katarzyny Morozowskiej z 1663 r.¹⁵⁴ W 1732 r. prepozytem był tu Jan Gabriel Poniatowicz, a w 1777 r. – Jan Mierzejewski, scholastyk kamieniecki¹⁵⁵. W Satanowie według wzmianki z 8 III 1665 r. prepozytem był Szymon Plewka, kanonik kamieniecki¹⁵⁶, w r. 1741 –

¹⁴⁶ ASV. Processus R. D. Michaelis Działyński ep. tit. Hipponensis sufraganei Warmiensis, ad episcopatum Camenecensem transferendi nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1646. Proc. consist. Vol. 46 k. 150, 152.

¹⁴⁷ PANKr. Liber ecclesiae k. 178.

¹⁴⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 89.

¹⁴⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 168.

¹⁵⁰ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 264. Omawiając kościół w Gródku, podawał jedynie taką informację, iż na początku XVII w. kościół św. Anny został odbudowany i "osadzono przy nim mansjonarzy".

¹⁵¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 883-888.

¹⁵² Tamże. Odpisy akt kapitulnych s. 410.

¹⁵³ ASV. Processus Stanislai Joseph Hossi ep. Cam. abbatis comendatarii Cerviensis transferandi ad eccl. cath. Posnaniensem 1732. Proc. consist. Vol. 119 k. 482-495 k. 100.

¹⁵⁴ PANKr. Liber ecclesiae k. 26-27.

¹⁵⁵ ASV. Proc. consist. Vol. 119 k. 100; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 137.

¹⁵⁶ PANKr. Liber ecclesiae k. 205.

Samuel Głowiński, biskup tytularny hebroński, sufragan i kustosz lwowski¹⁵⁷. W Jagielnicy w 1665 r. prepozytem był Lanckoroński, kanonik lwowski i kamieniecki¹⁵⁸, w r. 1777 zaś – Mateusz Gronkiewicz, kanonik kamieniecki¹⁵⁹. W połowie XVIII w. – jak wynika ze wzmianek spotykanych w źródłach – prepozytury pojawiły się w pięciu innych miejscowościach: w Dunajowcach (w 1741 r. prepozytem był tu Tomasz Siwirski, kanonik katedralny kamieniecki¹⁶⁰), w Zinkowie (w tym samym roku jest mowa o występującym tu prepozycie, będącym zarazem kanonikiem lwowskim i kamienieckim¹⁶¹); w 1777 r. wśród kanoników honorowych kapituły katedralnej kamienieckiej wymienieni zostali prepozyci trzech dalszych parafii: w Barze (ks. Skorzyński), w Czerniejowcach (ks. Lesiowski) i Mikołajowie (ks. Ksawery Michałkowski)¹⁶².

Źródła, którymi dysponujemy, nie pozwalają stwierdzić z całą pewnością, czy przy każdej prepozyturze istniało kolegium mansjonarzy, czy też w niektórych przypadkach były to tylko tytuły nadawane proboszczom z racji godności fundatorów parafii bądź znaczniejszych ośrodków¹⁶³. Zestawienie wszystkich wzmiankowanych prepozytur i mansjonarii na terenie diecezji kamienieckiej zawiera tabela nr 9.

Dokumenty fundacyjne prepozytur gwarantowały uposażenie dla ściśle określonej liczby jej członków. W wielu diecezjach na terenie Polski liczba ta wynosiła od czterech do sześciu osób¹⁶⁴. W kolegium mansjonarzy diecezji kamienieckiej liczba mansjonarzy była mniejsza (2 do 4). Przy katedrze w Kamieńcu Podolskim i przy kościele w Jazłowcu było po czterech mansjonarzy, w Międzybożu – trzech¹⁶⁵. Brak odpowiednich warunków do działania powodował, że w wielu przypadkach liczba mansjonarzy była mniejsza, niż przewidywała konkretna fundacja. Stwierdzone to zostało w aktach wizytacji diecezji z 1741 r., gdzie podane jest, że w Międzybożu i Jazłowcu występuje tylko po dwóch wikariuszy-mansjonarzy, a w Gródku, Skale, Dunajowcach i Czarnokozińcach – jeden prepozyt i jeden wikariusz-mansjonarz¹⁶⁶.

¹⁵⁷ Tamże. Acta visitationis 1741 k. 839-841.

¹⁵⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 224.

¹⁵⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 277.

¹⁶⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 312-313.

¹⁶¹ Tamże k. 371-372.

¹⁶² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 196-197, 201-203.

¹⁶³ Zob. N o w a c k i. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 2 s. 622-623.

¹⁶⁴ L i t a k. *Struktura i funkcje parafii* s. 329; W i ś n i o w s k i. *Materiały do stanu duchowieństwa* s. 217.

¹⁶⁵ ASV. Processus Adalberti Koryciński Regini Poloniae vicecancelarii, canonici Cracoviensis, praepositi Miechoviensis, ad ecclesiam Camenecensem promovendi [...] 1666. Proc. consist. Vol. 65 k. 331; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 633, 1077.

¹⁶⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 312, 637, 839, 895, 1045, 1077, 1190, 1294.

Tab. 9. Prepozytury i mansjonarie w diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Parafie	Data pierwszej wzmianki	Rodzaj informacji źródłowej
1	Bar	1777	prepozyt
2	Czarnokozińce	1638	prepozyt
3	Czerniejowce	1777	prepozyt
4	Dunajowce	1741	prepozyt
5	Gródek	pocz. XVII w.	mansjonarze
6	Jagielnica	1665	prepozyt
7	Jazłowiec	1623	mansjonarze
8	Kamieniec (katedra)	1646 ^a	mansjonarze
9	Międzybóż	4 V 1632	mansjonarze
10	Mikołajów	1777	prepozyt
11	Satanów	1665	prepozyt
12	Skala	1663	prepozyt
13	Zinków	1741	prepozyt

Źródła: ASV. Proc. consist. Vol. 79 k. 106 v.; vol. 65 k. 331; vol. 119 k. 700; PANKr. Odpisy akt kapitułnych s. 410; Liber ecclesiae k. 14, 26–27, 178, 205, 224, 229; Acta visitationis 1741 k. 312–329, 371–372, 633–636, 841, 894, 1191–1193; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 137, 196–197, 201–203; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 264.

^a W czasie okupacji tureckiej kolegium przestało egzystować. W 1758 r. kanonik Mateusz Gronkiewicz ufundował nowe kolegium liczące czterech wikariuszy (PANKr. Acta visitationis 1741 k. 89; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 168, 272).

Kolegia mansjonarzy w swojej strukturze wewnętrznej były wzorowane na kapitułach katedralnych i kolegiackich. Tworzyły one wspólnotę mieszkania i majątku. Zasadniczym ich zadaniem było uświetnianie kultu Bożego oraz udział w pracy duszpasterskiej¹⁶⁷. Jak wyglądała wewnętrzna organizacja i życie kolegiów mansjonarzy w diecezji kamienieckiej, trudno wyraźnie powiedzieć, gdyż nie ma żadnych przekazów źródłowych na ten temat. Potwierdzenie w źródłach znajduje fakt, że na czele kolegiów mansjonarskich stali proboszczowie posiadający tytuł prepozyta, powoływani na ten urząd przez kolatora¹⁶⁸, że zobowiązani byli oni do stałego rezydowania i czuwania nad prawidłowym wypełnianiem czynności przez wikariuszy¹⁶⁹. W ramach kultu mansjonarze przy katedrze mieli codziennie śpiewać małe oficjum o Najświętszej Maryi Pannie i celebrować mszę św. wotywną o Matce Bożej za duszę fundatora¹⁷⁰. Fundator kolegium w Międzybożu zobowiązał prepozyta do odprawiania w każdą niedzielę w kaplicy

¹⁶⁷ *Constitutiones syndorum provincialium* s. 145-149; S z y m a ń s k i. *Początki prepozytur* s. 65.

¹⁶⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 14.

¹⁶⁹ Tamże k. 12, 178.

¹⁷⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 168: "[...] aby officium parvum et Missae votivae de BMV codziennie śpiewane były per applicationem za duszę mojej i inne obligacje mansjonarzów adimpleantur mieć chcę".

zamkowej mszy św. poświęconej Trójcy Świętej, w środy – mszy św. za zmarłych z jego rodziny, a w soboty – mszy św. wotywniej o Najświętszej Maryi Pannie. Mansjonarze i tu mieli razem z dwoma uczniami szkoły parafialnej śpiewać codziennie małe oficjum o Najświętszej Maryi Pannie¹⁷¹. Oprócz funkcji związanych z kultem członkowie kolegium pełnili również obowiązki duszpasterskie przy kościele parafialnym. Mansjonarze przy katedrze mieli obowiązek spowiadania w dni powszednie przez dwie godziny, a w niedziele i święta przez trzy godziny¹⁷².

4. KOŚCIOŁY I KAPLICE NIEPARAFIALNE

Liczącym się elementem w organizacji terytorialnej każdej diecezji w Polsce były kościoły i kaplice nieparafialne. Fundowano je w większych ośrodkach miejskich i zamkach magnackich. Najczęściej stanowiły one własność fundatorów. Nie posiadały w zasadzie osobnego beneficjum, a obsługiwane były przez zaangażowanych do tego celu księży diecezjalnych lub zakonnych, wynagradzanych według uznania właściciela świątyni¹⁷³. Osobowość prawną kościołów i kaplic nieparafialnych określały dokument fundacyjny i władza kościelna. Zakres ich uprawnień był ograniczony prawami parafialnymi¹⁷⁴.

Podobnie jak w innych wypadkach z powodu braku źródeł nie znamy w pełni początków kościołów i kaplic nieparafialnych w diecezji kamienieckiej. Pierwsze ślady świadczące o istnieniu tego rodzaju świątyń pochodzą już z XIV w., a odnoszą się do dwóch kościołów zakonnych (franciszkańskiego i dominikańskiego) w Kamieńcu Podolskim. Przed wybudowaniem katedry i zorganizowaniem diecezji prowadzone w nich było duszpasterstwo parafialne. Od XV w. pełniły jedynie funkcje kościołów zakonnych¹⁷⁵. Kolejne wzmianki o kościołach i kaplicach nieparafialnych pojawiają się dopiero w drugiej połowie XVI w.

¹⁷¹ PANKr. Liber ecclesiae k. 14: "[...] praepositus tenebitur hic expressis: nimirum quod quilibet praepositus eiusdem ecclesiae pro tempore existens, circa ecclesiam continuo residere et curam animarum atque gubernationem ecclesiae invigilare tenebitur. In capella arcis Międzybożensis singulis diebus dominicis missam de SS. Trinitate, feriis quartis pro defunctis fundatoribus, et sabbatho de BMV celebrabit [...]. In ecclesia autem ipsa parochiali cursum et officium de BMV quotidie decantari faciet per duos sacerdotes et duos scholares".

¹⁷² AKapK. Acta visitationis 1777 k. 149: "Prócz tego, aby w konfesjonalach po dwóch codziennie od godziny 7 do 9 w dni powszednie, a w święta i niedziele od godziny 7 do 11 wszyscy księża mansjonarze siedzieli".

¹⁷³ Nowacki. *Dzieje archidiecezji poznańskiej* t. 2 s. 643.

¹⁷⁴ Wójcik. *Prawa parafialne według polskiego ustawodawstwa partykularnego do 1564 r.* RTK 3:1956 z. 2 s. 223.

¹⁷⁵ SGKP t. 3 s. 757; Giżycki. *Zniesione kościoły* s. 245.

Dotyczą one kaplic zamkowych pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa w Kamieńcu i Międzybożu oraz kaplicy prywatnej w Piszczatyńcach¹⁷⁶. Dalszy rozwój sieci kościołów i kaplic nastąpił w XVII i XVIII w.

Ze względu na pełnione funkcje kościoły nieparafialne i kaplice można podzielić na cztery zasadnicze grupy: kościoły filialne, zakonne, szpitalne i kaplice prywatne (dworskie)¹⁷⁷. Udało się ustalić, że w ciągu całego badanego okresu w diecezji kamienieckiej istniało 38 tego rodzaju kościołów i kaplic – ich zestawienie podaje tabela nr 10.

Zestawienie to może okazać się niekompletne, gdyż informacje o wielu kościołach i kaplicach pochodzą ze źródeł późniejszych, głównie z XVIII w. Mogło istnieć wiele innych tego rodzaju świątyń w okresie wcześniejszym, jeszcze przed okupacją turecką, ale zaginęły o nich wszelkie ślady.

Z podanego zestawienia wynika, że większość kościołów i kaplic nieparafialnych wznoszono w ośrodkach miejskich z fundacji miejscowych właścicieli. Wśród fundatorów najliczniejszą grupę stanowiło możnowładztwo i szlachta, w nielicznych wypadkach fundatorami byli duchowni. W pierwszej połowie XVIII w. prepozyt Piotr Grabowski wybudował kaplicę filialną w Żnibrodach¹⁷⁸, a w 1758 r. bp Adam Orański ufundował kościół filialny w Hre-miaczce¹⁷⁹. Niektóre kościoły i kaplice nieparafialne nie miały odrębnego uposażenia. Były obsługiwane na prośbę fundatora przez duchowieństwo, przeważnie przez zakonników. Fundator zapewniał im określone utrzymanie, najczęściej w formie pensji lub naturaliów. Jedyne prywatna kaplica zamkowa w Kamieńcu Podolskim, ufundowana w 1575 r. przez Jana Potockiego, posiadała stałe uposażenie dla kapłana w wysokości 1 tys. florenów¹⁸⁰.

Kościoły nieparafialne i kaplice, jakkolwiek były wznoszone dla wygody fundatorów, pełniły jednak różnorodne funkcje w życiu religijnym całego środowiska. Większy zakres uprawnień przysługiwał kościołom filialnym, obsługiwanym przez proboszcza lub wikariusza miejscowej parafii. W niedziele i święta celebrowano w nich msze św. oraz nabożeństwa okolicznościowe po mszy św.¹⁸¹

Na mocy specjalnych przywilejów papieskich lub biskupich w kościołach tych mogły być udzielane sakramenty św., z reguły zastrzeżone kościołom parafialnym.

¹⁷⁶ Zob. tabela nr 10.

¹⁷⁷ Szerzej na temat kościołów szpitalnych zob. paragraf poświęcony szpitalom na terenie parafii w rozdziale IV.

¹⁷⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1065.

¹⁷⁹ PANKr. Materiały i noty ks. Jana Fijałka dotyczące historii biskupstwa kamienieckiego. T. 1. Sygn. 4798; L i t a k. *Struktura terytorialna* s. 79; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 214.

¹⁸⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych kościoła katedralnego w Kamieńcu z lat 1597-1646 przez ks. Jana Fijałka. T. 1 Sygn. 4798 s. 10; *Źródła dziejowe* t. 5 s. 16-17; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 238.

¹⁸¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1065.

Tab. 10. Kościoły i kaplice nieparafialne w diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Miejscowość	Data pierwszej wzmianki	Wezwanie	Funkcje
1	Bar	1. poł. XVII w.	—	kaplica zamkowa dla żołnierzy
2	Bar	1607	św. Anna	kościół dominikanów
3	Bar	1662	św. Józef	kościół franciszkanów
4	Derażnia	1733	św. Anna	kaplica prywatna; od 1738 r. parafia
5	Gródek	1. poł. XVIII w.	św. Anna i Jan Chrzciciel	kościół filialny miejscowej parafii
6	Gródek	1720	—	kaplica franciszkanów
7	Hołowczyńce	1792	—	kaplica prywatna
8	Hremiaczka	1758	—	kościół filialny par. Zinkowa; od XIX w. parafia
9	Husiatyn	1. poł. XVIII w.	św. Marcin bp	kościół bernardynów; od 1741 r. parafia
10	Jarmolińce	1761	św. Jan Nepomucen	kościół bernardynów; od 1792 r. parafia
11	Jazłowiec	1717	—	kaplica zamkowa
12	Kamieniec	2. poł. XIV w.	św. Mikołaj	kościół dominikanów
13	Kamieniec	2. poł. XIV w.	NMP	kościół franciszkanów
14	Kamieniec	1575	św. Stanisław	kaplica zamkowa
15	Kamieniec	1606	—	kościół jezuitów
16	Kamieniec	1615	św. Katarzyna	kościół dominikanek
17	Kamieniec	1623	św. Józef	kościół karmelitów bosych
18	Kamieniec	1. poł. XVII w.	św. Katarzyna	kościół szpitalny
19	Kamieniec	1. poł. XVII w.	św. Łazarz	kościół szpitalny
20	Kamieniec	1750	św. Trójca	kościół trynitarzy
21	Kołodziany	1749	—	kaplica prywatna
22	Kołybań	1740	—	kościół filialny par. Michałkowic
23	Konstantynów Nowy	1. poł. XVIII w.	św. Anna	kaplica prywatna; od 1741 parafia
24	Kupin	1742	—	kościół filialny par. Gródek
25	Kupin	1747	św. Trójca	kościół karmelitów; od 1803 r. parafia
26	Kumanów	1724	—	kościół filialny
27	Michałpol	1. poł. XVIII w.	Nawiedzenie NMP	kaplica prywatna; od 1743 r. parafia
28	Międzybóž	2. poł. XVI w.	św. Stanisław	kaplica zamkowa
29	Paniowce	1740	—	kościół filialny par. katedralnej
30	Piszczatyńce	2. poł. XVI w.	—	kaplica zamkowa
31	Satanów	1. poł. XVIII w.	św. Stanisław	kaplica prywatna; od 1741 r. parafia
32	Sidorów	1. poł. XVIII w.	św. Antoni	kościół filialny par. Husiatyn; od 1741 parafia
33	Śnitków	1. poł. XVIII w.	Niepokalane Poczęcie NMP	kaplica prywatna; od 1774 parafia
34	Ulanów	1. poł. XVIII w.	—	kaplica prywatna; od 1741 r. parafia
35	Uszyca	1. poł. XVIII w.	—	kaplica zamkowa
36	Wierzbowiec	1. poł. XVIII w.	—	kaplica prywatna; od 1741 r. parafia
37	Zbrzyż	1744	św. Jan Nepomucen	kościół kapucynów; od 1783 r. parafia
38	Żnibrody (Nizibrody)	1. poł. XVIII w.	—	kościół filialny par. Jazłowiec

W czasie wielkich zniszczeń wojennych, kiedy niektóre kościoły parafialne leżały w gruzach, a do innych było zbyt daleko, kościoły filialne przejmowały nierzadko na pewien czas prowadzenie działalności duszpasterskiej przypisanej parafiom. W czasie wojny tureckiej po zamienieniu katedry kamienieckiej na meczet duszpasterstwo parafialne przeniesiono do kościoła św. Katarzyny, gdzie czynności

liturgiczne i kultowe sprawował jeden z kamienieckich jezuitów¹⁸². W 1738 r. podczas zarazy panującej w Kamieńcu bp Kobielski przeniósł parafię z katedry do kościoła filialnego w Zinkowcach¹⁸³. Niektóre kościoły filialne przejmowały duszpasterstwo parafialne na stałe – na przykład na przełomie XVIII i XIX w. prowadził je kościół filialny w Hremiaczce¹⁸⁴, kościół w Kupinie do 1803 r.¹⁸⁵, w Sidorowie począwszy od 1741 r.¹⁸⁶ Powodem tego był brak funduszy na odbudowę zniszczonych kościołów parafialnych.

Świątyń zakonnych w diecezji kamienieckiej w interesującym nas okresie było 14, nie licząc tych, które posiadały prawa parafialne. Oprócz klasztornej służby Bożej odprawiano w nich różne nabożeństwa dla wiernych. Nieraz, gdy kościół parafialny znajdował się w znacznej odległości, prowadzono w nich niektóre formy duszpasterstwa parafialnego. Jako przykład może tu posłużyć kaplica dominikanów ścisłej obserwy św. Bertranda w Sidorowie, gdzie w wypadkach koniecznych poza okresem wielkanocnym za zgodą proboszcza w Husiatynie udzielano sakramentu chrztu i pokuty¹⁸⁷. Wiele kościołów zakonnych z czasem nabywało praw parafialnych na stałe. Stało się tak z wymienionym wyżej kościołem w Sidorowie, przy którym w 1741 r. bp Sierakowski założył parafię¹⁸⁸. Prowadzenie duszpasterstwa parafialnego zostało też w 1792 r. powierzone bernardynom przy ich kościele w Jarmolińcach¹⁸⁹. Karmelici bosci prowadzili w 1803 r. parafię w Kupinie¹⁹⁰

Kaplice prywatne, zakładane na zamkach królewskich oraz we dworach magnackich i szlacheckich, wznoszone były przede wszystkim dla wygody ich właścicieli. Przekazy źródłowe informują, że w diecezji kamienieckiej w badanym okresie istniało 14 takich kaplic (zob. tabela nr 10). Zakładanie kaplic w myśl statutów prowincjalnych począwszy od XIII w. dokonywane być mogło tylko za zgodą ordynariusza wyrażoną w formie specjalnego indultu¹⁹¹. Przedtem dokonywana była wizja lokalna. Specjalny delegat biskupi badał, czy istnieje prawdziwa potrzeba i są odpowiednie warunki do założenia nowej kaplicy¹⁹².

¹⁸² Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 984.

¹⁸³ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 220.

¹⁸⁴ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 214.

¹⁸⁵ B. J. W a n a t. *Zakon karmelitów bosych w Polsce*. Kraków 1979 s. 540-541.

¹⁸⁶ PANKr. *Acta visitationis 1741* k. 1035.

¹⁸⁷ Tamże k. 1035.

¹⁸⁸ Tamże k. 1037-1038.

¹⁸⁹ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 223.

¹⁹⁰ *Edicta et ordinationes* s. D; W a n a t. *Zakon karmelitów* s. 540-541.

¹⁹¹ *Ordinationes et constitutiones* s. 25; *Zbiór statutów* s. 285, 517.

¹⁹² *Ordinationes et constitutiones* s. 25; *Edicta et ordinationes* s. L.

Indulgy nadawane poszczególnym kaplicom precyzowały zarazem zakres i rodzaj funkcji liturgicznych spełnianych przez daną kaplicę.

W diecezji kamienieckiej do XVIII w. nie było żadnych wytycznych i norm prawnych dotyczących zakładania kaplic prywatnych. Pierwsze ustawy w tym zakresie wydał bp Sierakowski w 1742 r.¹⁹³ Funkcje liturgiczne sprawowane w kaplicach do XVIII w. ograniczały się do odprawiania w nich mszy św., udzielania zebranym wiernym komunii św., celebrowania prywatnych nabożeństw¹⁹⁴. Na początku XVIII stulecia w wypadku braku kościoła parafialnego w kaplicach prywatnych sprawowano również funkcje duszpasterskie dla ogółu wiernych danej parafii czy całego ośrodka miejskiego. W kaplicy w Wierzbowcu do 1741 r. sprawowano duszpasterstwo dla wiernych tego miasta i okolicznych wiosek¹⁹⁵. Podobne funkcje spełniała kaplica w Śnitkowie w latach 1725-1742¹⁹⁶. Na początku XVIII w. w kaplicy zamkowej w Jazłowcu paulini prowadzili działalność duszpasterską dla wiernych obrządku greckokatolickiego, urządzając wspólne nabożeństwa¹⁹⁷.

Na mocy rozporządzenia wydanego w 1742 r. przez bpa Sierakowskiego w kaplicach prywatnych wolno było odprawiać msze św. w dni powszednie i udzielać podczas nich komunii św. osobom starszym i chorym. Pod sankcją grzechu śmiertelnego zabronione było konsekrowanie Hostii dla pozostałych wiernych i spowiadanie w okresie wielkanocnym. Jedyne ludzi słabych i chorych, którzy sami prosili w tym czasie o spowiedź, a nie mieli możliwości udać się do kościoła parafialnego, można było spowiadać, ale w tym wypadku należało mieć zezwolenie proboszcza. Oprócz mszy św. w kaplicach mogły być organizowane prywatne nabożeństwa. W tych wszystkich czynnościach liturgicznych mogły uczestniczyć tylko osoby wymienione w indulgii. W niedziele i święta wszyscy – poza dworem i służbą – byli zobowiązani do udziału we mszy św. i w innych nabożeństwach we właściwym kościele parafialnym¹⁹⁸. To samo rozporządzenie biskupie ograniczało pełnienie funkcji w kaplicach prywatnych również i w tym sensie, że mogli je wypełniać tylko ci kapłani, którzy posiadali pisemne uprawnienie od biskupa do odprawiania w nich mszy św. Kapłani musieli otrzymać wyraźne pozwolenie od swoich przełożonych, potwierdzone przez biskupa¹⁹⁹.

¹⁹³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1346-1351; *Edicta et ordinationes* s. H₃-M₂.

¹⁹⁴ B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 224.

¹⁹⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 408.

¹⁹⁶ Tamże k. 420; SGKP t. 3 s. 100.

¹⁹⁷ J. H. Z b u d n i e w e k. *Domy i rezydencje paulinów.* NP 31:1969 s. 202-203.

¹⁹⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1349-1350; *Edicta et ordinationes* s. H₃-M₂.

¹⁹⁹ *Edicta et ordinationes* s. I: "[...] quod capellani ad capellas curiales dominorum, a suis superioribus destinati, indulta quacumque Nobis sive successoribus Nostris praesentare illorum admissionem et licentiam celebrandi obtinere teneantur".

Wiele kaplic prywatnych po otrzymaniu odrębnego uposażenia stawało się ośrodkami parafialnymi. Pełne prawa parafialne otrzymały kaplice w Derażni (1738)²⁰⁰, Nowym Konstantynowie (1741)²⁰¹, Ułanowie (1741)²⁰², Michałpolu (1743)²⁰³ i Hołowczyńcach (XIX w.)²⁰⁴.

Jakkolwiek nie mamy pełnych danych źródłowych na temat sieci i funkcji kościołów nieparafialnych i kaplic prywatnych w diecezji kamienieckiej, to jednak na podstawie posiadanych informacji możemy stwierdzić, że były one znaczącymi ośrodkami życia religijnego. Ich rola zaznaczyła się szczególnie w tych okresach, kiedy wiele kościołów parafialnych było zniszczonych. Uzyskując z biegiem czasu prawa parafialne, świątynie te przyczyniły się do rozwoju organizacji terytorialnej diecezji w jej trudnych momentach dziejowych.

²⁰⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 541.

²⁰¹ Tamże k. 575.

²⁰² Tamże k. 603.

²⁰³ Tamże k. 691.

²⁰⁴ SGKP t. 3 s. 100.

R o z d z i a ł I V

INSTYTUCJE PARAFIALNE

Do najmniejszych ogniw struktury organizacyjnej diecezji należały instytucje kościelne działające w obrębie okręgu parafialnego jako podstawowej jednostki administracji terenowej diecezji. Swoje funkcje duszpasterskie parafie spełniały poprzez różne instytucje kościelne o charakterze religijno-oświatowym i charytatywnym, które stanowiły istotny czynnik w kształtowaniu życia religijnego i kulturalno-społecznego parafii. Owe instytucje to: szkoły, szpitale, bractwa i promotorie brackie oraz altarie.

1. SZKOŁY

Od samego początku swych dziejów Kościół zajmował ważne miejsce w życiu społecznym. Jego funkcje nie ograniczały się do spraw natury religijnej, ale obejmowały wiele innych ważnych dziedzin życia społecznego. Jedną z nich było bez wątpienia szkolnictwo, które aż do drugiej połowy XVIII w. stanowiło niemal wyłączną domenę Kościoła. Działalność Kościoła na tym odcinku przejawiała się w tworzeniu i prowadzeniu różnego typu szkół. Najważniejszą rolę odgrywały szkoły elementarne istniejące przy katedrach biskupich i kościołach parafialnych¹. Szkoły katedralne były pierwszymi ośrodkami systematycznej oświaty prowadzonej przez Kościół na terenie Polski. Już na mocy uchwał III i IV Soboru Laterańskiego (1179 i 1215 r.) każdy biskup został zobowiązany do utrzy-

¹ S. K o t. *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVII w.* Lwów 1912 s. 16-17; S. L i t a k. *Struktura i funkcje parafii w Polsce.* [W:] KP t. 2. Kraków 1964 s. 379-380; S. O l c z a k. *Rola Kościoła w nauczaniu elementarnym w Polsce.* AK 95:1980 z. 3 s. 396.

mywania przy kościele katedralnym magistra lub doktora teologii – scholastyka w celu prowadzenia szkoły teologicznej dla młodzieży². Podstawowym założeniem takiej szkoły było przede wszystkim umożliwienie większej liczbie młodzieży zdobycia przygotowania intelektualnego do stanu duchownego oraz uświetnienie liturgii w kościele.

Szkoła katedralna istniała również przy katedrze kamienieckiej. Podobnie jak i gdzie indziej, była pierwszym ośrodkiem szkolnictwa kościelnego w diecezji. Katedra w Kamieńcu Podolskim od początku pełniła funkcje nie tylko świątyni biskupiej, ale zarazem ważnego ośrodka życia liturgicznego, skupiającego duchowieństwo diecezjalne. Bliższe okoliczności powołania tej szkoły nie są znane, tak jak i nie dysponujemy pełną wiedzą na temat najwcześniejszych dziejów samej katedry. Aż do końca XVI w. nie ma żadnego źródłowego potwierdzenia funkcjonowania szkoły przy katedrze. Według Karbowiaka życie kościelne i oświatowe w tej kresowej diecezji nie mogło się prawidłowo rozwijać ze względu na ciągle najazdy nieprzyjacielskie³.

Dopiero w 1606 r. bp Paweł Wołucki w swej relacji do Rzymu podał po raz pierwszy informację o utworzeniu w Kamieńcu szkoły katedralnej⁴. Wzmianka ta nie zawiera jednak dokładnej daty utworzenia szkoły. Najprawdopodobniej nastąpiło to w ostatnich latach XVI w., a więc na początku rządów bpa Wołuckiego. Pośrednio możemy o tym wnioskować na podstawie akt kapituły katedralnej kamienieckiej z 1598 r., w których jest mowa o scholastyku Janie Kołakowskim⁵. Zdaniem wielu historyków prebenda scholastyka w kapitule katedralnej złączona była ze szkołą przy katedrze⁶.

Mimo tak późnego potwierdzenia źródłowego istnienia szkoły wydaje się, że musiała ona powstać o wiele wcześniej, być może na początku XVI, a nawet w końcu XV w. Niewykluczone, że założono ją równocześnie ze zorganizowaniem kapituły katedralnej lub kolegium wikariuszy. Wydaje się bowiem mało prawdopodobne, aby w końcu XV czy na początku XVI stulecia nie było w Kamieńcu

² *Histoire des conciles d'après les documents originaux*. Red. Ch. J. Heffele, H. Leclercq. T. 5. Paris 1912 s. 1324-1388.

³ A. Karbowiak. *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*. T. 2. Petersburg 1903 s. 99; t. 3. Lwów 1923 s. 37-38.

⁴ Archiwum Kongregacji Soboru. Bp Paweł Wołucki. Relacja 1606 r. k. 288: "[...] ut praeter scholas, tam penes cathedralem quam per diocesim institutas, in quibus iuventus in pietate et doctrina informaretur".

⁵ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Odpisy akt kapitulnych kościoła katedralnego w Kamieńcu z lat 1597-1646 przez ks. Jana Fijałka. T. 1. Sygn. 4798 s. 12.

⁶ Na temat zależności szkoły i scholastyka wypowiadają się m.in.: A. Karbowiak odnośnie do Krakowa (*Szkoła katedralna krakowska w wiekach średnich*. Kraków 1898 s. 3; *Dzieje wychowania* T. 1. Petersburg 1898 s. 34, 126), J. Nowacki odnośnie do szkoły katedralnej w Poznaniu (*Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 1: *Kościół katedralny w Poznaniu*. Poznań 1959 s. 673) oraz J. Skoczek odnośnie do Lwowa (*Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej*. Lwów 1929 s. 8-10).

szkoły katedralnej, skoro szkolnictwo kościelne w innych diecezjach – i to nie tylko w ośrodkach miejskich, ale i przy parafiach wiejskich – rozwijało się już na dobre⁷.

Kierownictwo szkołą katedralną powierzono prałatowi scholastykowi, który zarazem pełnił funkcje nauczycielskie⁸. Z chwilą zniesienia tej prebendy i przyjęcia obowiązków scholastyka przez archidiakona (1617 r.) zarząd nad szkołą sprawowali inni kanonicy. Po ośmiu latach (w 1625 r.) funkcje te powierzono kanonikowi penitencjarzowi⁹. Z powodu braku źródeł nie można odtworzyć programu i poziomu nauczania w kamienieckiej szkole katedralnej. Sądzić należy, że realizowała ona program podobny jak szkoły katedralne w innych diecezjach. Wiadomo jedynie, że uczniowie tworzyli chór katedralny i brali udział w licznych nabożeństwach oraz uczestniczyli w katechizacji wiernych¹⁰.

Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że nauką w tej szkole objęto niewielu uczniów. Na początku XVII w. było ich zaledwie czterech¹¹. Podobnie było w latach następnych. Z tego powodu kapituła katedralna na swoim posiedzeniu generalnym w czerwcu 1612 r. zwróciła się do jezuitów kamienieckich z prośbą o przesłanie kilku uczniów z ich kolegium do szkoły katedralnej na okres roku szkolnego, aby w szkole przykatedralnej mógł istnieć chór¹². Brak uczniów spowodowany był – jak można się domyślać – nader skromnymi warunkami ekonomicznymi szkoły. W 1612 r. na przykład rektor szkoły otrzymywał kwartalnie 5 florenów, dla każdego ucznia zaś przeznaczano 4 floreny¹³.

Największą rolę w szerzeniu oświaty odegrał Kościół poprzez nauczanie elementarne w szkołach parafialnych. Początki tej formy nauczania wywodzą się w zasadzie z czasów karolińskich, jakkolwiek jej geneza sięga epoki Merowingów¹⁴. Od Soboru Laterańskiego IV szkolnictwo parafialne rozpowszechniło się w całym Kościele zachodnim. Przyczyniły się do tego uchwały soborowe, zalecające prowadzenie szkół, gdzie chłopców uczono gramatyki, retoryki oraz prawd

⁷ E. Wiśniewski. *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 335.

⁸ PANKr. Odpisy akt kapitulnych k. 248.

⁹ Tamże k. 334: "Reverendo paenitentiaro moderno et pro tempore existenti in defectu scholastici cura et regimen scholae comitur".

¹⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 240.

¹¹ Tamże k. 231, 248.

¹² Tamże k. 240: "Quia schola cathedralis diminuto scholarum numero in eam redacta est paucitatem ita ut neque in ecclesia consuetus cantus pro debito peragi possit [...] ideo agendum est cum pp. Societatis Jesu, ut iuxta promissum v.p. Provincialis, sui eos pueros ad triviallem remittant, qui pro ipsorum institutione omnino idonei non sunt in posterum autem eis ex pueris scholae trivialis delectum tempore idque in praesentia reverendorum admodum scholastici et paenitentiarum".

¹³ Tamże k. 248.

¹⁴ O l c z a k. *Rola Kościoła w nauczaniu elementarnym* s. 396-397.

wiary, we wszystkich lepiej uposażonych parafiach¹⁵. Pierwsze szkoły parafialne na terenie Polski pojawiły się już w XIII w. Zakładano je najpierw głównie w ośrodkach miejskich, później również przy parafiach wiejskich¹⁶. Jeśli chodzi o zasięg terytorialny, to najpierw pojawiły się one w diecezjach centralnych, dopiero w późniejszym okresie także w diecezjach wschodnich. Szczególny ich rozwój nastąpił w XV i XVI stuleciu, kiedy szkoły parafialne stały się ośrodkami obrony wiary przed wpływami reformacji. Znalazło to odbicie w uchwałach Soboru Trydenckiego (1545-1547) oraz synodów potrydenckich w Polsce¹⁷. Już w 1542 r. Marcin Kromer podczas trwania synodu prowincjonalnego podkreślał potrzebę zakładania szkół parafialnych, które powinny stać się ważnym czynnikiem w umacnianiu pozycji Kościoła katolickiego wobec zagrożeń ze strony protestantyzmu¹⁸. Reforma trydencka Kościoła stała się jednym z głównych motywów zakładania szkół parafialnych w wielu miejscowościach. Pod koniec XVI w. synody, biskupi i ich wizytatorzy zobowiązywali proboszczów do zakładania szkół parafialnych, wskutek czego prawie każda parafia miejska i wiejska posiadała w tym czasie szkołę¹⁹. Podczas gdy w diecezjach centralnych szkolnictwo parafialne było bardzo rozpowszechnione, w kresowej diecezji kamienieckiej niemal do końca XVI stulecia nie znajdujemy żadnych śladów istnienia tego typu szkół (poza szkołą katedralną z końca XVI w.)²⁰. Wydaje się, że przyczyny późnego i dość słabego rozwoju szkolnictwa parafialnego – podobnie jak innych instytucji terytorialnych w diecezji kamienieckiej – leżały w warunkach ekonomicznych i politycznych, w jakich znajdowała się wówczas diecezja. Brak stabilizacji życia, powolny proces rozbudowy organizacji diecezjalnej, napady i wojny uszczuplające podstawy materialne parafii – wszystko to sprawiało, że sieć szkół parafialnych rozwijała się bardzo wolno. Bliższe informacje o szkolnictwie parafialnym pochodzą dopiero z przełomu XVI i XVII w., a więc z czasów wprowadzenia w życie postanowień Soboru Trydenckiego.

Działalność w dziedzinie szkolnictwa podjął bp Paweł Wołucki (1594-1607) w ramach odnowy życia religijnego diecezji w duchu Soboru. Za jego rządów powstało wiele szkół parafialnych – być może były to pierwsze szkoły parafialne

¹⁵ E. Wiśniewski. *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI w.* RII 15:1967 z. 2 s. 85.

¹⁶ Tenc. *Rozwój organizacji parafialnej* s. 333-334.

¹⁷ Lita. *Struktura i funkcje parafii* s. 379-380; Olczak. *Rola Kościoła w nauce elementarnej* s. 397.

¹⁸ S. Bodniak. *Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556)*. [W:] *Reformacja w Polsce*. Red. M. Barycz. Warszawa 1924 s. 205-206.

¹⁹ S. Kot. *Dzieje wychowania*. Kraków 1931 s. 105.

²⁰ Tamże s. 32, 146; S. Zaleski. *Jezuici w Polsce*. T. 4 cz. 2. Lwów 1904 s. 964.

na terenie diecezji kamienieckiej, chociaż nie jest wykluczone, że niektóre z nich mogły istnieć już wcześniej. O szkołach tych biskup informował w swej relacji do Rzymu w 1606 r., podając między innymi, że oprócz szkoły katedralnej na terenie diecezji zostały utworzone inne szkoły. Nie podał jednak ani ich liczby, ani miejscowości, w których powstały²¹. Chronologicznie najwcześniejszą datację ma szkoła parafialna w Szarogrodzie. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 3 XI 1596 r., kiedy to mieszczanie i szlachta zobowiązali tamtejszego proboszcza do założenia szkoły parafialnej. W 1612 r. Tomasz Zamoyski zapisał na rzecz tej szkoły pewne grunta orne i potwierdził przywilej swego ojca, Jana Zamoyskiego, z 1599 r., na mocy którego szkoła otrzymała pewne uposażenie²². Dalsze informacje o szkołach parafialnych znajdujemy dopiero w aktach wizytacji dokonanej przez bpa Zygmunta Czyżewskiego w 1665 r. W swych dekretach powizytacyjnych przeznaczonych dla poszczególnych parafii bp Czyżewski polecał proboszczom, aby zakładali szkoły. Zobowiązania te dotyczyły parafii w Czerwonogrodzie, Jazłowcu, Satanowie i Husiatynie²³. Brak źródeł nie pozwala stwierdzić, czy zalecenia te zostały zrealizowane, ale jest bardzo prawdopodobne, że nie było na to możliwości, gdyż wkrótce nastąpiła inwazja turecka.

Nicco więcej informacji o szkołach parafialnych posiadamy z XVIII w. Dostarczają ich przede wszystkim akta wizytacji diecezji przeprowadzonej przez bpa Sierakowskiego w 1741 r. oraz raporty wizytatorów generalnych Komisji Edukacji Narodowej z lat 1774-1794. Trzeba jednak stwierdzić, iż mimo dość znacznego zasobu źródłowego nie można na jego podstawie odtworzyć dokładnie, jak przedstawiała się sieć szkół parafialnych w tym stuleciu. Badacze dziejów szkolnictwa parafialnego w XVIII w. próbują odtworzyć jego strukturę, wykorzystując do tego celu przekazy źródłowe mówiące o szkole, organiście i kantorze²⁴. Tego rodzaju przekazy weźmy i my pod uwagę, aby ustalić sieć szkół parafialnych w diecezji kamienieckiej. Wyraźne wzmianki dotyczą szkół w dziewięciu parafiach: w Fulsztynie, Gródku, Jaryszowie, Kupinie, Latyczowie, Międzybożu, Mikołajowie, Satanowie i Szarogrodzie. W aktach dotyczących osiemnastu innych parafii (Bar, Czarnokozińce, Czercze, Chmielnik, Czerwonogród, Dunajowce, Jagielnica, Jazłowiec, Płoskirów, Skala, Smotrycz, Solodkowce, Szarawka, Tarno-

²¹ AKS. Rel. 1606 k. 288: "[...] praeter scholas tam penes cathedralem quam per dioecesim institutas, in quibus iuventus in pietate et doctrina christiana informaretur".

²² PANKr. Acta visitationis generalis ecclesiarum dioecesis Camenecensis per [...] Venceslaum Hieronymi de Bogusławice Sierakowski ep. Cam. celebrate anno domini 1741. Sygn. 2002 k. 494; A. J. R o l l e. *Zameczki podolskie na kresach multańskich*. T. 3. Kraków 1880 s. 261-263.

²³ PANKr. Liber ecclesiae cathedralis Camenecensis continens acta, privilegia et documenta ab a. 1664-1665. Sygn. 251 k. 211-216, 231-233.

²⁴ Występowanie przy szkole organisty lub kantora zdaniem wielu badaczy szkolnictwa parafialnego w Polsce, m.in. S. Kota, J. Kowalika, A. Zaparta, wskazywało na istnienie szkoły parafialnej.

ruda, Tynna, Wońkowce, Zaleście i Zinków) występują informacje o organistach lub kantorach bądź też o uposażeniu – i to wysokim – szkół. Biorąc pod uwagę wszystkie dostępne źródła, ustalono, że do 1795 r. w diecezji kamienieckiej – łącznie ze szkołą katedralną w Kamieńcu – istniało łącznie 28 szkół parafialnych (liczba ta nie obejmuje tych wypadków, gdy dokumenty fundacyjne zawierały wprawdzie uposażenie dla organisty, ale żaden przekaz źródłowy nie potwierdza faktycznej realizacji danej fundacji; dotyczy to parafii Czarny Ostrów, Kryków, Mańkowce, Michalowce, Nowogródek, Ozarzyńce i Stara Sieniawa²⁵) – zob. tabela nr 11.

Z tabeli nr 11 wynika, że szkoły parafialne istniały przy około 40% parafii w diecezji kamienieckiej. W przeważającej większości wypadków były one zorganizowane w parafiach miejskich. Należy też podkreślić, że przedstawione zestawienie odnosi się do XVIII w., nie jest więc pełną ilustracją rozwoju sieci szkół parafialnych na terenie diecezji. Wydaje się bowiem, że okres najintensywniejszego rozwoju szkolnictwa parafialnego przypadł na przełom XVI i XVII w., a więc na czas realizacji reformy trydenckiej. Kolejny okres rozwoju szkolnictwa parafialnego nastąpił w połowie XVIII w., kiedy zapanowała pewna stabilizacja życia, a diecezją kierowali wybitni biskupi: Stefan Rupniewski, Stanisław Hozjusz, Wacław Hieronim Sierakowski. Pod koniec tego wieku, jak wynika z raportów generalnych wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej, w diecezji było tylko siedem szkół parafialnych: w Barze, Dunajowcach, Gródku, Jaryszowie (przy cerkwi), Latyczowie, Mikołajowie i Satanowie²⁶.

Założenie szkoły i prawidłowe jej funkcjonowanie wymagało odpowiedniego uposażenia, umożliwiającego zapewnienie stałego wynagrodzenia dla nauczyciela oraz utrzymanie budynków szkolnych. Do zasadniczych form uposażenia nauczycieli przy szkołach parafialnych na terenie Polski należały: dochody z gospodarstwa szkolnego (budynki szkolne, gospodarcze, pewne arealy ziemi), stałe wynagrodzenie od proboszcza, parafian lub – w miastach – od magistratu w formie pieniężnej bądź w naturze oraz dochody okolicznościowe z tytułu innych funkcji spełnianych przez nauczyciela w kościele. Od XVI stulecia podstawy materialne szkół zabezpieczane były w aktach fundacyjnych parafii²⁷. W podobny sposób mieli zabezpieczony byt nauczyciele szkół parafialnych w diecezji kamienieckiej. Podstawę ich wynagrodzenia stanowiła roczna pensja. Po XVI w. wymieniają ją dokumenty fundacyjne parafii. Przykładem może tu być parafia w Satanowie,

²⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 434, 516, 612, 679, 761-763, 1033.

²⁶ Komisja Edukacji Narodowej. *Pisma Komisji i o Komisji*. Oprac. S. Tync. Wrocław 1954 s. 583 (mapa); T. W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794*. Kraków 1921 s. 55, 134.

²⁷ K o t. *Szkolnictwo parafialne* s. 20-27; W. O s t r o w s k i. *Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*. Wrocław 1971 s. 94.

Tab. 11. Szkoły parafialne w diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Miejscowość	Data pierwszej wzmianki	Podstawa źródłowa
1	Bar	1741	organista
2	Chmielnik	1741	organista
3	Czarnokozińce	1741	organista
4	Czercze	1741	organista
5	Czerwonogród	1741	organista
6	Dunajowce	1741	organista
7	Fulsztyn	1753	szkoła
8	Gródek	1784	szkoła
9	Jagielnica	1741	organista
10	Jaryszów	1788	szkoła
11	Jazłowiec	1741	organista
12	Kamieniec Podolski	1598	szkoła katedralna
13	Kupin	1781	szkoła
14	Latyczów	1784	szkoła
15	Międzybóż	1632	szkoła
16	Mikołajów	1783	szkoła
17	Płoskirów	1741	organista
18	Satanów	1741	szkoła
19	Skala	1741	organista
20	Smotrycz	1741	organista
21	Solodkowce	1741	organista
22	Szarawka	1741	organista
23	Szarogród	1596	szkoła
24	Tarnoruda	1741	organista
25	Tynna	1741	organista
26	Wońkowce	1741	organista
27	Zaleście	1741	organista
28	Zinków	1741	organista

Źródła: AKS. Rel. 1606 k. 288; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 281, 297, 314, 349, 371, 392, 526, 587, 637, 696, 757, 821, 984, 1045, 1078, 1198, 1294; B a l i Ń s k i. *Starożytna Polska* t. 3 s. 146; G ó r s k i. *Powiat mohylowski* s. 102; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 261-263; W a n a t. *Zakon kamelińców bosych* s. 340; *Raporty szkół* z. 23 s. 68; W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 134-135, 166, 178.

której fundator przeznaczył dla nauczyciela szkoły 150 złotych rocznej pensji oraz pewne daniny w naturze i mieszkanie²⁸. Uposażenie nauczyciela w Szarogrodzie wynosiło 60 florenów i tzw. accidencję²⁹. Pensja roczna jako forma uposażenia wymieniona jest w dokumentach dotyczących wielu innych miejscowości, gdy mówi się o organiście. Wysokość pensji kształtowała się w granicach

²⁸ W i e r z b o w s k i. *Szkolnictwo parafialne* s. 178; *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych 1776-1793*. Wyd. T. Wierzbowski z. 23. Warszawa 1908 s. 166.

²⁹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 494; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 261.

50-200 florenów (50 florenów otrzymali organiści w Chmielniku i Czerczach³⁰, 60 florenów – organiści w Barze, Smotryczu i Tynnie³¹, w Fulsztynie – 100 florenów³², w Międzybożu – 200 florenów³³).

Oprócz stałego wynagrodzenia pieniężnego w diecezji kamienieckiej spotykamy i inne formy uposażenia nauczycieli. Ziemia występuje w uposażeniu szkoły w Szarogrodzie³⁴, dziesięciny z trzech wsi (Kurówki, Lipówki i Rutowic) pobierał w 1741 r. nauczyciel w Satanowie³⁵, świadczenia w naturze przysługiwały organistom w Dunajowcach (oprócz pensji rocznej w wysokości 80 florenów pobierał on po miarze żyta, pszenicy, owsa, prosa i grochu)³⁶, nauczyciel w Satanowie w drugiej połowie XVIII w. pobierał kolędę³⁷. Nauczyciel mógł być też opłacany przez rodziców dzieci, które chodziły do szkoły. Nauczyciel w Kupinie w 1785 r. otrzymywał kwartalnie od 2 do 4 złotych (w szkole tej było wówczas dwóch nauczycieli i 83 uczniów)³⁸.

Uposażenie szkół przeznaczano również na budowę i konserwację budynków szkolnych. Należało to przede wszystkim do obowiązków miejscowych proboszczów, a w ośrodkach miejskich do magistratu³⁹. Budynki szkolne w większości wypadków lokalizowano przy kościołach. Gdy ulegały zniszczeniu, zajęcia szkolne przenoszono do pomieszczeń zastępczych, na przykład do mieszkania organisty, któregoś z mieszczan bądź na plebanię⁴⁰. Budynki szkolne z reguły były skromne, najczęściej drewniane, w ośrodkach miejskich dwu-, w parafiach wiejskich jednoizbowe. Nie wiadomo, w ilu miejscowościach i w jakim stanie budynki szkolne się znajdowały. Posiadamy tylko jedną informację na ten temat, a mianowicie, że szkoła parafialna w Kupinie dysponowała dwiema dużymi salami wyposażonymi w ławki⁴¹. W parafiach prowadzonych przez zakony szkoły były usytuowane przy klasztorach. W Latyczowie na przykład szkoła mieściła się przy klasztorze dominikanów⁴².

³⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 298. 587.

³¹ Tamże k. 298, 587.

³² Tamże k. 785.

³³ Tamże k. 637.

³⁴ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 261.

³⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 841.

³⁶ Tamże k. 314.

³⁷ W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 178.

³⁸ *Raporty szkół* z. 23 s. 160.

³⁹ S. O l c z a k. *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII w. (w świetle wizytacji kościelnych)*. Lublin 1978 s. 90-91.

⁴⁰ Tamże s. 100.

⁴¹ *Raporty szkół* z. 23 s. 160.

⁴² W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 161.

Nauczyciele według prawa zaliczani byli do stanu duchownego, a tym samym nie podlegali sądownictwu świeckiemu. Bezpośredni nadzór nad nimi sprawował miejscowy proboszcz, który w ośrodkach wiejskich sam wybierał kandydatów na nauczycieli, natomiast w ośrodkach miejskich zatwierdzał zazwyczaj kandydatów przedstawionych mu przez magistrat⁴³. Polskie ustawodawstwo synodalne wymagało, aby nauczycielami szkół miejskich byli ludzie posiadający wykształcenie wyższe i stopień bakałarza⁴⁴. Począwszy od XVII w. coraz częściej funkcje nauczycielskie w szkołach parafialnych zaczęły przejmować inne osoby, zazwyczaj organiści i kantorzy⁴⁵.

Z powodu braku przekazów źródłowych nie wiadomo, w jakim stopniu wymagania synodalne dotyczące wykształcenia nauczycieli były respektowane w diecezji kamienieckiej. Sądzić należy, że sytuacja nie różniła się od praktyki stosowanej w innych diecezjach polskich. Pod koniec interesującego nas okresu dziejów diecezji kamienieckiej, tj. za czasów działalności Komisji Edukacji Narodowej, od nauczycieli nie wymagano już wykształcenia określonego przez ustawy synodalne. W Kupinie na przykład w szkole parafialnej uczyło dwóch nauczycieli, którzy ukończyli szkoły zakonne: D. Wapiński, absolwent szkoły bazylikańskiej w Buczaczu, i L. Jastrzębiec, wychowanek bernardynów w Zbarażu⁴⁶. W szkole parafialnej w Satanowie uczył nauczyciel posiadający zaledwie wykształcenie elementarne⁴⁷. W większości wypadków nauczaniem w diecezji kamienieckiej zajmowali się organiści. O poziomie ich wykształcenia z powodu braku dokumentacji trudno cokolwiek pewnego powiedzieć.

W myśl założeń Kościoła szkoły parafialne miały być nie tylko ośrodkami kształcenia, ale także miejscem zdobywania chrześcijańskiego wychowania, toteż od kadry nauczycielskiej oprócz wykształcenia wymagano nienagannej postawy moralnej oraz wypełniania nakazanych praktyk religijnych. Nad moralnością nauczycieli miał czuwać miejscowy proboszcz⁴⁸. W wypadku stwierdzenia zaniedbań w tej sferze życia lub niewłaściwego postępowania nauczycieli proboszczowie mieli prawo nakładania stosownych kar. Podczas wizytacji w Satanowie w 1788/89 r. nauczyciel Czoplan za niemoralne postępowanie otrzymał karę 30 plag od miejscowego komendarza parafii, ks. J. Gałeckiego. Mimo tej kary nadal

⁴³ K o t. *Szkolnictwo parafialne* s. 34-38; O l c z a k. *Szkolnictwo parafialne* s. 102-103.

⁴⁴ *Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum Regni eiusdem ad summam collectae*. Vol. 3. Ed. Z. Chodyński et E. Likowski. Poznań 1883 s. 73; K o t. *Szkolnictwo parafialne* s. 11-12.

⁴⁵ K o t. *Dzieje wychowania* s. 105-106; L i t a k. *Struktura i funkcje parafii* s. 405.

⁴⁶ *Raporty szkół* z. 23 s. 160.

⁴⁷ W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 178.

⁴⁸ *Decretales Summorum Pontificum* vol. 3s. 74-78; A. Z a p a r t. *Szkolnictwo parafialne w archidiecezji krakowskiej od XVI do XVIII wieku*. Lublin 1983 s. 202-211.

nie przestrzegał swych obowiązków i nie był obecny w szkole w czasie wizytacji, bo udał się do miasta do bliskich sobie rodzin pod pozorem kolędy⁴⁹.

O znaczeniu i poziomie szkoły oprócz wykształcenia kadry nauczającej i jej stosunku do nałożonych obowiązków decyduje program nauczania. Aż do czasów Komisji Edukacji Narodowej w szkołach parafialnych realizowano program określony przez ustawodawstwo soborowe i polskie ustawodawstwo synodalne. Program ten wypływał z samych założeń szkoły, których celem było przede wszystkim przygotowanie uczniów do służby liturgicznej w kościele oraz rozszerzanie poprzez nich prawd wiary i moralności katolickiej w społeczeństwie. Uczniowie nauczywszy się pacierza i katechizmu, w niedziele i święta za pomocą głośnych recytacji przekazywali nabyte wiadomości wiernym uczestniczącym we mszy św.⁵⁰ Ustawodawstwo synodalne ukierunkowane było głównie na nakreślenie programu nauczania prawd wiary. Wielkie znaczenie w tym względzie posiadał list pasterski bpa Maciejowskiego z 1607 r. oraz *Modus instituendae iuventutis* z 1612 r. – program przedstawiony przez profesorów Akademii Krakowskiej na synodzie diecezjalnym diecezji krakowskiej⁵¹.

Najważniejszym przedmiotem nauczania był katechizm. Oprócz niego program przewidywał naukę łaciny i greki, *trivium* (gramatyka, retoryka i dialektyka), pisanie i czytanie oraz ministranturę⁵². W praktyce realizacja programu przedstawiała się różnie, często bywała daleka od ustalonych założeń, zwłaszcza w mniejszych miejscowościach. W wielu przypadkach nauczanie ograniczało się do nauki pisania, czytania, katechizmu i ministrantury⁵³. Zachowane informacje na ten temat (najwcześniejsze pochodzą dopiero z drugiej połowy XVIII w.) wskazują na to, że realizowany był program w znacznie zawężonym zakresie, oparty na starych wzorcach. W Satanowie w 1789 r. uczono początków łaciny według podręcznika Alwara i gramatyki pijarskiej, a także czytania⁵⁴, w Jaryszowie – czytania, pisania, początków arytmetyki oraz wiadomości w zakresie obyczajów⁵⁵. W dwuklasowej szkole w Kupinie nauczyciele nie używali żadnych książek elementarnych, tylko uczyli łaciny na podstawie podręcznika Alwara. W klasie pierwszej przerabiano deklinacje i koniugacje, w drugiej –

⁴⁹ W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 178.

⁵⁰ K o t. *Szkolnictwo parafialne* s. 17; O l e z a k. *Szkolnictwo parafialne* s. 127.

⁵¹ Z a p a r t. *Szkolnictwo parafialne* s. 299-300.

⁵² *Decretales Summorum Pontificum* vol. 3 s. 80-82; *Struktura i funkcje parafii* s. 148; Z a p a r t. *Szkolnictwo parafialne* s. 300-302.

⁵³ K o t. *Dzieje wychowania* s. 106; J. K i t o w i c z. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Warszawa–Kraków 1970 s. 71; E. K u r d y b a c h a. *Dzieje oświaty kościelnej do końca XVIII w.* Warszawa 1949 s. 159-160.

⁵⁴ *Raporty szkół* z. 23 s. 166.

⁵⁵ Tamże s. 172.

uczono dalszych podstaw gramatyki łacińskiej. Oprócz języka łacińskiego uczono pisać i czytać, początków rachunków i wiadomości związanych z życiem chrześcijańskim⁵⁶. W cztery lata później w tejże szkole uczono łaciny według Alwara, gramatyki w opracowaniu pijarów oraz podstawowych wiadomości z zakresu historii i geografii⁵⁷. Bardzo zróżnicowany był również program nauczania w szkole w Dunajowcach, do której w 1789 r. uczęszczało 22 uczniów (13 synów szlacheckich i 9 chłopskich). Wszystkich obowiązywała nauka katechizmu, inne przedmioty opanowywało węższe grono uczniów. Elementarza uczyło się sześciu chłopców (4 szlachciców obrządku łacińskiego i 2 Rusinów), początków łaciny według Alwara – czterech (2 pochodzenia szlacheckiego i 2 chłopów), arytmetyki – dziesięciu, pisma ruskiego – dwóch chłopców ze szlachty ruskiej⁵⁸.

Punktem zwrotnym, jeśli chodzi o programy nauczania w szkołach parafialnych, był okres działalności Komisji Edukacji Narodowej. Przejęła ona pieczę nad szkolnictwem parafialnym i poczyniła wiele zmian w ogólnym charakterze programu nauczania⁵⁹. Od tej pory podstawę nauczania miały stanowić *Powinności nauczyciela* Grzegorza Piramowicza i *Elementarz dla szkół elementarnych*⁶⁰. Idee reformistyczne Komisji na terenie diecezji kamienieckiej na większą skalę zostały zrealizowane dopiero w XIX w.⁶¹

W szkołach parafialnych uczono przede wszystkim chłopców w młodym wieku. Z raportów wizytatorów generalnych szkół w diecezji kamienieckiej wynika,

⁵⁶ Tamże s. 160; W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 159.

⁵⁷ *Raporty szkół* z. 23 s. 160.

⁵⁸ W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 130.

⁵⁹ Szerzej na ten temat zob.: L. J o b e r t. *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794)*. Wrocław 1979 s. 108-115; *Komisja Edukacji Narodowej*. Oprac. S. Tyniec s. 271-295; K u r d y b a c h a. *Dzieje oświaty kościelnej* s. 159-160; I. L e w i c k i. *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej*; T. M i z i a. *Szkoły parafialne w czasie Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa–Wrocław–Kraków 1964 s. 65-66; H. P o h o s k a. *Sprawy oświaty ludu w dobie Komisji Edukacji Narodowej*. Kraków 1925 s. 176-177.

⁶⁰ Zob. G. P i r a m o w i c z. *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*. Oprac. K. Mrozowska. Wrocław 1959; *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych z roku 1785*. Wyd. Z. Kukulski. Lublin 1930.

⁶¹ W 1804 r. odbył się zjazd duchowieństwa całej diecezji kamienieckiej, w czasie którego podjęto wiele postanowień dotyczących szkolnictwa parafialnego, m.in. duchowieństwo zgodziło się dawać dziesięcinę ze swych dochodów na rzecz tych szkół. Zakony ze swej strony zobowiązały się zakładać szkoły przy własnych klasztorach. W okresie późniejszym w diecezji zostały wydane trzy ustawy na temat szkół parafialnych. Ustawa z 31 VIII 1807 r. określiła program nauczania, wiek uczniów i podstawy materialne. Druga ustawa, z 9 IX 1811 r., podkreśliła zwierzchnictwo biskupa nad wszystkimi szkołami oraz oddała zarząd w ręce dziekanów i duchowieństwa parafialnego, zobowiązując ich do przeprowadzenia dwa razy do roku wizytacji szkoły i przedstawienia biskupowi pisemnego sprawozdania. Ustawa trzecia, z 1817 r., zaleciła zakładanie szkół przy każdej parafii na terenie diecezji. W wyniku realizacji powyższych zarządzeń w początkach XIX w. w diecezji były 44 szkoły parafialne liczące ogółem 881 uczniów (W. M a r c z y Ń s k i. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*. T. 2. Wilno 1820s. 67-75; W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 113).

że większość uczniów stanowili chłopcy w wieku od 8 do 18 lat, wywodzący się z różnych środowisk społecznych: szlachty, mieszczaństwa, chłopów. Szkoła w Jaryszowie na przykład przeznaczona była dla włościan⁶², w szkole w Dunajowcach uczyli się chłopcy zarówno szlacheckiego, jak i chłopskiego pochodzenia. Do szkoły tej, prowadzonej przy cerkwi unickiej, uczęszczali chłopcy obydwu obrządków: łacińskiego i greckiego⁶³. Liczba uczniów we wspomnianym okresie kształtowała się od 22 do 93 chłopców. W Dunajowcach było 22 uczniów, w Satanowie – 24, w Jaryszowie – 40, w Kupinie (w 1785 r.) – 93⁶⁴.

Edukacją szkolną w diecezji kamienieckiej objęte były również młode dziewczęta (8-18 lat). Szkołę parafialną dla dziewcząt prowadziły siostry miłosierdzia w Gródku⁶⁵. Ufundował ją w 1784 r. Jan Zamoyski. Kształciło się w niej kilkanaście dziewcząt z uboższych rodzin urzędniczych i szlachty czynszowej. Program nauczania przewidywał naukę pisania, czytania, roboty ręczne oraz grę na fortepianie⁶⁶.

Oprócz szkół parafialnych ważną rolę w dziedzinie szkolnictwa odgrywały tzw. konwikty. Były to prywatne instytucje szkolne prowadzone przez osoby świeckie lub duchowne, w których naukę pobierało kilku wybranych uczniów. Tego rodzaju konwikt istniał również w Kamieńcu Podolskim. W 1784 r. prowadził go kanonik katedralny Piotr Malczewski, który własnym nakładem kształcił dwóch uczniów⁶⁷. W 1780 r. prefekt Antoni Iżycki przeznaczył 5 tys. złotych na utrzymanie konwikt dla 12 uczniów. W sześć lat później konwikt ten został rozszerzony i funkcjonował jako trzy stancje na terenie Kamieńca⁶⁸.

Podsumowując zagadnienie szkolnictwa parafialnego w diecezji kamienieckiej, należy podkreślić, że jakkolwiek działalność oświatowa nie była tu rozwinięta w takim stopniu, jak to miało miejsce w centralnych diecezjach polskich, to jednak znajdowała się w polu zainteresowań władz kościelnych, które podejmowały liczne wysiłki na rzecz oświaty zależnie od aktualnych warunków ekonomicznych i sytuacji politycznej. Szkolnictwo parafialne było nie tylko czynnikiem sprzyjającym podnoszeniu poziomu oświaty wśród różnych grup społecznych, ale służyło także rozwojowi życia religijnego oraz przyczyniało się do umocnienia organizacji kościelnej na terenie diecezji. W sytuacji gdy ludność była znacznie zróżnicowana pod względem narodowościowym i wyznaniowym, szkoły przez

⁶² W. G ó r s k i. *Powiat mohylowski w guberni podolskiej*. Kraków 1902 s. 102.

⁶³ W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 130; *Raporty szkół* z. 23 s. 166.

⁶⁴ W i e r z b o w s k i. *Szkoły parafialne* s. 130; *Raporty szkół* z. 23 s. 161, 166, 172.

⁶⁵ J. M. G i ż y c k i [Wołyniak]. *Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji luckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. NPS 1:1928 s. 308.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ *Raporty szkół* z. 23 s. 58.

⁶⁸ H. P o h o s k a. *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*. Lublin 1957 s. 330-331.

nauczanie czytania, pisania oraz języka łacińskiego stały w obronie wyznania katolickiego jako wyrazu polskiej tożsamości narodowej na tych ziemiach.

2. SZPITALA

Kościół oprócz działalności pasterskiej i kulturalnej w szerokim zakresie prowadził działalność charytatywną, będącą praktyczną realizacją zasad miłości chrześcijańskiej. Jedną z najstarszych form tej działalności, sięgającą IV w., było prowadzenie szpitali, zapewniających opiekę ubogim, starcom, chorym, bezdomnym i pielgrzymom⁶⁹. Stosunkowo wcześniej, bo już w XI stuleciu, instytucje te zostały przeszczepione na teren Polski. Zakładały je najstarsze zakony mnisze – benedyktyni i cystersi, później także kanonicy regularni. Zakony te opieką społeczną miały się zajmować w myśl założeń swej reguły⁷⁰. Do XIII w. szpitale powstawały niemal wyłącznie pod opieką zakonów, potem także przy innych instytucjach kościelnych, przy kościołach katedralnych i parafialnych, a prowadziło je duchowieństwo diecezjalne. Od końca XIII w. w miarę rozwoju i usamodzielniania się miast następował proces komunalizacji szpitali, czyli przejmowania zarządu nad nimi przez rady miejskie⁷¹. Organizowane wówczas szpitale miejskie były przede wszystkim przytułkami dla ludzi potrzebujących pomocy materialnej – sprawy duchowe schodziły na plan dalszy, choć zawsze obie te sfery były ze sobą zespolone. Szpitale związane ściśle z duszpasterstwem, parafią i służbą Bożą należały do instytucji kościelnych w szerszym tego słowa znaczeniu⁷².

Szczególnie pomyślny dla rozwoju szpitali w Polsce okazał się przełom XVI i XVII w. Kościół, zainspirowany zaleceniami Soboru Trydenckiego, a także w odpowiedzi na konkretne zapotrzebowanie społeczne, wzrastające wraz z pogłębianiem się nędzy i zwiększaniem się liczby ubogich, wzmógł akcję charytatywną. Uchwały Soboru nakładały na ordynariuszy obowiązek troski o rewindykację dóbr szpitalnych, o dobre nimi administrowanie, przeprowadzanie wizytacji szpitali i dokonywanie sprawozdań przez zarządców oraz usuwanie nierzetelnych

⁶⁹ K. D o l a. *Opieka społeczna Kościoła*. [W:] IIKP t. 1 cz. 1 s. 169; W i ś n i o w s k i. *Rozwój organizacji parafialnej* s. 346.

⁷⁰ K. D o l a. *Szpitale w średniowiecznej Polsce pod zarządem kościelnym*. [W:] *Studia i materiały*. Rzym 1972 s. 176.

⁷¹ Tamże s. 194-202.

⁷² W i ś n i o w s k i. *Rozwój organizacji parafialnej* s. 650.

prowizorów szpitali⁷³. Wskazania te były przedmiotem obrad, a następnie uchwał synodów polskich XVI i XVII w.⁷⁴

Szpitala były zakładane również w diecezji kamienieckiej. Początki ich istnienia nie są bliżej znane. Wydaje się, że szczególna sytuacja polityczna, zniszczenia materialne i powszechne zubożenie ludności wskutek częstych wojen musiały rodzić wielkie zapotrzebowanie na pomoc charytatywną ze strony Kościoła już u progu tworzenia się organizacji diecezjalnej. Źródła, którymi dysponujemy, nie dają nam możliwości określenia czasu powstania pierwszych szpitali ani też pierwotnych form ich funkcjonowania.

Według dostępnych materiałów źródłowych najwcześniejszą dotację posiadał szpital św. Katarzyny w Kamieńcu Podolskim. Po raz pierwszy wspomniany jest on w dokumencie z 1584 r., w którym Katarzyna Dąbrowska przeznaczyła na utrzymanie szpitala 50 złotych⁷⁵. Kolejna wzmianka pochodzi dopiero z 1595 r. Dotyczy ona dwóch szpitali w Jazłowcu, ufundowanych przez M. Jazłowieckiego. Jeden był przeznaczony dla żołnierzy, drugi dla ubogich miasta Jazłowca⁷⁶. W XVII w. powstały kolejne szpitale: św. Łazarza w Kamieńcu Podolskim, w Husiatynie, Satanowie i Szarogrodzie⁷⁷. Znacznie większą liczbę szpitali w diecezji notujemy dopiero w pierwszej połowie XVIII stulecia, kiedy z inicjatywy ówczesnych biskupów kamienieckich ruch charytatywny w wielu ośrodkach parafialnych na terenie diecezji został znacznie wzmożony. Odnowiono wiele szpitali już dawniej istniejących, ufundowano też wiele nowych. Jak wynika z akt wizytacji przeprowadzonej w 1741 r. przez bpa Sierakowskiego, w diecezji funkcjonowały wówczas dwie prepozytury szpitalne w Kamieńcu oraz 19 szpitali. W drugiej połowie XVIII stulecia sieć szpitalna powiększyła się o cztery szpitale: w Fulsztynie, Gródku, Sołdkowcach i Zinkowcach. Do 1795 r. w diecezji kamienieckiej w 24 miejscowościach były ogółem 23 szpitale i trzy prepozytury szpitalne. Pełne zestawienie wszystkich potwierdzonych źródłowo szpitali i prepozytur zawiera tabela nr 12.

Do przedstawionego zestawienia należy jeszcze dodać, że bp Sierakowski w swych dekretach powizytacyjnych z 1741 r. zalecał wybudowanie szpitali w Kitajgrodzie, Mikołajowie i Tarnorudzie⁷⁸. Nie wiadomo jednak, czy polecenia te

⁷³ D o l a. *Opieka społeczna* s. 368-369.

⁷⁴ *Decretales Summorum Pontificum* vol. 1 s. 272; vol. 2 s. 160, 183; W. M ę c z k o w s k i. *Szpitala w dawnej Rzeczypospolitej w uchwałach synodów polskich*. "Archiwum I historii i Filozofii Medycyny" 15:1935 s. 70-96.

⁷⁵ L. B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa 1920 s. 100.

⁷⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1078.

⁷⁷ Tamże k. 99, 494, 874; Liber ecclesiae k. 217.

⁷⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 737, 821, 1252.

zostały zrealizowane, gdyż nie badaliśmy źródeł na ten temat z drugiej połowy XVIII stulecia.

Tab. 12. Szpitale w diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Miejscowość	Data fundacji	Data pierwszej wzmianki	Rodzaj fundacji
1	Bar	—	1. poł. XVIII w.	—
2	Chmielnik	—	1. poł. XVIII w.	—
3	Czarnokozińce	—	1. poł. XVIII w.	biskupia
4	Derażnia	—	1. poł. XVIII w.	—
5	Fulsztyn	1753	—	szlachecka
6	Gródek ^P	1784	—	magnacka
7	Husiatyn	1650	—	magnacka
8	Jagielnica	—	1. poł. XVIII w.	—
9	Jazłowiec	1595	—	magnacka
10	Jazłowiec	1595	—	magnacka
11	Kamieniec św. Katarzyny ^P	—	2. poł. XVI w.	mieszczańska
12	św. Łazarza ^P	1667	—	szlachecka
13	Latyczów	—	1. poł. XVIII w.	—
14	Michałkowce	—	1. poł. XVIII w.	—
15	Międzybóż	1709	—	szlachecka
16	Płoskirów	1740	—	szlachecka
17	Satanów	1646	—	magnacka
18	Sieniawa Stara	—	1. poł. XVIII w.	—
19	Skala	1737	—	magnacka
20	Smotrycz	—	1. poł. XVIII w.	—
21	• Sołodkowce	1750	—	magnacka
22	Szarawka	—	1. poł. XVIII w.	szlachecka
23	Szarogród	1612	—	magnacka
24	Tynna	—	1. poł. XVIII w.	duchowna
25	Wońkowce	1741	—	szlachecka
26	Zinkowce	1788	—	królewska

Źródła: PANKr. Acta visitationis 1741 k. 392-393, 494, 526, 543, 555, 589, 625, 680, 697, 717, 847, 935, 982, 1045, 1198; Liber ecclesiae k. 209-210, 217, 237; Odpisy akt kapitulnych s. 13, 20; ASV. Proc. consist. vol. 79 k. 106 v.; vol. 65 k. 332; *Volumina legum* t. 9 s. 318; B a l i Ń s k i. *Starożytna Polska* t. 3 s. 146; M a r c z y Ń s k i. *Statystycznie [...] opisanie* t. 1 s. 214; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 263; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 228-249.

^P Prepozytura szpitalna

Do instytucji charytatywnych na terenie diecezji kamienieckiej należały prepozytury szpitalne, czyli przytulki dla ubogich. Było ich ogółem 23, w tym sześć funkcjonowało przy kościołach parafialnych prowadzonych przez zakony. Budynki szpitalne usytuowane były najczęściej w pobliżu kościoła parafialnego i pozostawały pod opieką i zarządem miejscowych plebanów. Na podstawie ogólnych wskazań posoborowych uchwały synodów polskich w XVI i XVII w. zwracały uwagę na to, aby plebani ustanawiali zarządców szpitali i zwracali się do kurii o ich zatwierdzenie. Zarządcy ci mieli co roku składać sprawozdanie ze swojej

działalności wizytatorom biskupim. Mieli być zmieniani co trzy lata i nie wolno im było sprzedawać ani wydzierżawiać gruntów szpitalnych bez zgody biskupa⁷⁹. Do obowiązków zarządców należało troszczenie się o majątek i dochody szpitali. Byli oni też stróżami życia wewnętrznego szpitali, przyjmowali pensjonariuszy, dbali o wyżywienie i leczenie chorych, wydalali z placówki tych, którzy zakłócali spokój lub w inny sposób naruszali przyjęte w niej normy zachowania⁸⁰.

Drugą, bardziej rozwiniętą formą opieki społecznej były prepozytury szpitalne. Erygował je biskup, posiadały bowiem one własne beneficjum oraz stałego kapelana szpitalnego, tzw. prepozyta. W początkowym okresie istnienia prepozytur szpitalnych kapelanom przysługiwała pełna władza nad szpitalem, począwszy jednak od XIV, a zwłaszcza od XV w., na skutek wzrostu znaczenia miast i mieszczaństwa administrowanie majątkiem szpitalnym zaczęło przechodzić w ręce prowizorów, specjalnie delegowanych przez rady miejskie, uprawnienia prepozytów natomiast sprowadzały się tylko do opieki duszpasterskiej⁸¹.

Prepozytury szpitalne w diecezji kamienieckiej reprezentowane były w znikomym stopniu. Do 1795 r. w źródłach wzmiankowane są zaledwie trzy prepozytury szpitalne: dwie w Kamieńcu Podolskim (św. Katarzyny, ufundowana w XVI w. przez Jana Dąbka, konsula kamienieckiego⁸², i św. Łazarza, przeznaczona dla żołnierzy i inwalidów, ufundowana w 1667 r. przez M. Stanisławskiego, wojewodę kijowskiego⁸³) i jedna w Gródku przy kościele parafialnym, ufundowana w 1784 r. przez Jana Zamoyskiego⁸⁴. Patronat nad prepozyturami w Kamieńcu Podolskim należał do kapituły katedralnej, która wyznaczała ze swego grona kandydata na prepozyta szpitala⁸⁵. Z zasady funkcję prepozyta szpitala św. Katarzyny pełnił prepozyt kapituły katedralnej⁸⁶. Prepozytura szpitalna św. Łazarza w XVII w. znajdowała się w posiadaniu biskupa pomocniczego i kanclerza kapituły katedralnej Adama Orańskiego⁸⁷. W Gródku z woli fundatora opiekę nad

⁷⁹ D o l a. *Opieka społeczna* s. 369.

⁸⁰ T e n ǳ e. *Szpitalne w średniowiecznej Polsce* s. 196.

⁸¹ Tamże s. 197-198.

⁸² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 47; Liber ecclesiae k. 237.

⁸³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 99; K. N i e s i e c k i. *Herbarz polski*. T. 8. s. 489

⁸⁴ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 214; G i ǳ y c k i. *Zniesione kościoły* s. 306.

⁸⁵ Archivum Secretum Vaticanum. Processus Stanislai Joseph Hossi ep. Cam. abbatis comendatarii Cerviensis transferandi ad eccl. cath. Posnaniensem 1732. Proc. consist. Vol. 119 k. 101; Processus Pauli Piasecki ep. nominati Cam. abbatis Clarae Tumbae, promovendi ad eccl. cath. Camenecens. 1627. Proc. consist. Vol. 24 k. 868; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 224.

⁸⁶ ASV. Processus Stanislai Wojęński canonici ecclesiae cathedralis Cracoviensis ad ecclesiam cathedralem Camenecensem promovendi 1677. Proc. consist. Vol. 79 k. 106 v.; Processus Stanislai Hossi ep. Livoniae transferandi ad ecclesiam cathedralem Camenecensem 1721. Proc. consist. Vol. 109 k. 78 v.; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 224.

⁸⁷ ASV. Proc. consist. Vol. 79 k. 106 v.; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 99.

chorymi w szpitalu powierzono siostrze miłosierdzia, prepozyt zaś miał sprawować opiekę duchową nad siostrami i chorymi⁸⁸.

Szpitaly były fundacjami osób czy rodzin reprezentujących różne środowiska społeczne, o czym świadczą dokumenty fundacyjne z terenu diecezji. W większości wypadków fundatorami szpitali w diecezji kamienieckiej byli magnaci. Jan Zamoyski ufundował szpital w Gródku⁸⁹, Marcin Kalinowski – w Husiatynie⁹⁰, Mikołaj Jazłowiecki – w Jazłowcu⁹¹, Katarzyna Sieniawska – w Satanowie⁹². Szpitale fundowała też szlachta (m.in. Marianna Grabianka w Fulsztynie⁹³, Jan Dessicur w Międzybożu⁹⁴, Konstancja Sztangierowa w Płoskirowie⁹⁵). Wśród fundatorów szpitali były również osoby duchowne. Z fundacji biskupiej powstał na przykład szpital w Czarnokozińcach⁹⁶, miejscowy proboszcz ufundował szpital w Tynnie⁹⁷. Mieszczanie kamienieccy ufundowali szpital św. Katarzyny w Kamieńcu⁹⁸, a król Stanisław August Poniatowski – szpital w Zinkowie⁹⁹.

Większość szpitali w diecezji kamienieckiej posiadała stałe uposażenie. Najczęściej było ono zabezpieczone w formie kapitałów pieniężnych na dobrach ziemskich lub kamienicach. Szpital w Płoskirowie posiadał uposażenie w wysokości 600 florenów¹⁰⁰, szpital w Szarogrodzie – w wysokości 200 florenów, z czego rocznie pobierał 40 florenów¹⁰¹, w Szarawce – 450 florenów¹⁰². Niekiedy podstawę utrzymania szpitali stanowiły nadane wsie. Szpital w Gródku jako uposażenie posiadał wieś Nowy Świat i część wsi Bossówka¹⁰³. Dwie prepozytury szpitalne w Kamieńcu również miały w swym uposażeniu wsie: prepozytura św. Katarzyny połowę wsi Milowce¹⁰⁴, prepozytura św. Łazarza –

⁸⁸ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1312.

⁸⁹ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 214.

⁹⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 217.

⁹¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1078.

⁹² Tamże k. 847.

⁹³ M. B a l i ń s k i. *Starożytna Polska podwzględem historycznym i statystycznym opisana*. T. 3. Warszawa 1885 s. 146.

⁹⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 638.

⁹⁵ Tamże k. 117.

⁹⁶ Tamże k. 1312.

⁹⁷ Tamże k. 934-935.

⁹⁸ Tamże k. 47; Liber ecclesiae k. 237.

⁹⁹ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw*. Nakładem J. Ohryski. T. 9. Petersburg 1869 s. 318.

¹⁰⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 209-210.

¹⁰¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 49.

¹⁰² Tamże k. 696-697.

¹⁰³ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 214.

¹⁰⁴ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 47, 201.

wsie Holozubińce i Raczyńce¹⁰⁵. W skład uposażenia szpitala w Satanowie wchodziło: łan ziemi uprawnej, daniny w naturze, 10 miar żyta, 2 miary pszenicy, 3 miary grochu, 4 miary fasoli, po miarze masła i sera, 3 tuczne wieprze rocznie, 2 wozy drewna z lasu każdego tygodnia¹⁰⁶. Wiele jednak szpitali w diecezji egzystowało bez stałego uposażenia. Jediną formę ich utrzymania stanowiła jałmużna lub drobne ofiary parafian. Taką sytuację materialną stwierdzały wizytacje diecezjalne w 1741 r. w przypadku ośmiu szpitali: w Barze, Chmielniku, Deraźni, Jagielnicy, Latyczowie, Michałkowcach, Skale i Smotryczu¹⁰⁷.

Szpitaly z reguły dysponowały własnymi budynkami, lokowanymi w parafiach wiejskich przy kościołach parafialnych, w miastach natomiast często poza ich obrębem. Domy szpitalne były bardzo skromne, najczęściej drewniane, stąd łatwo ulegały dewastacji. Troska o stan budownictwa szpitalnego i remonty budynków spoczywała na magistracie lub miejscowym plebanie. Konserwacji budynków dokonywano w miarę potrzeby dzięki różnym pobożnym fundacjom¹⁰⁸. Jak wynika z opisu szpitala św. Katarzyny w Kamieńcu czy szpitala w Gródku, były to przeważnie jedno- lub dwuizbowe domy, w których znajdowały się ponadto małe pomieszczenia mieszkalne dla jednej lub kilku osób oraz przewidziane dla potrzeb aprowizacji i obsługi szpitala¹⁰⁹. Budynek szpitala w Gródku był jednopiętrowy. Piętro zajmowały siostry miłosierdzia, na parterze znajdowały się sale chorych, refektarz, kuchnia, spiżarnia, piekarnia, apteczka, mieszkania dla służby i kilka stancji¹¹⁰. Trudno ustalić, jak wyglądała opieka lekarska i wyposażenie w odpowiedni sprzęt medyczny. W jednym zaledwie wypadku – we wspomnianym szpitalu w Gródku – na mocy woli fundatora stale miał mieszkać felczer, a w razie potrzeby miano wzywać lekarza¹¹¹. Wydaje się, że w większości szpitali ze względu na ich małe uposażenie opieka lekarska ograniczała się do najprostszyc sposobów leczenia, głównie do stosowania ziół.

Opieka lekarska obejmowała przede wszystkim ludzi najbardziej potrzebujących pomocy: starców, chorych, niepełnosprawnych, z terenu własnej parafii¹¹². Liczba osób przebywających w poszczególnych szpitalach zależała od warunków ekonomicznych, jak też od potrzeb społecznych. W wielu szpitalach liczbę "szpi-

¹⁰⁵ Tamże k. 211, 216, 224.

¹⁰⁶ Tamże k. 847.

¹⁰⁷ Tamże k. 526, 543, 555, 589, 680, 982, 1045, 1198.

¹⁰⁸ AKS. Rel. 1606 k. 287; PANKr. Liber ecclesiae k. 217; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 287.

¹⁰⁹ PANKr. Liber ecclesiae k. 237; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 307.

¹¹⁰ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 307.

¹¹¹ Tamże s. 308.

¹¹² M ę c z k o w s k i. *Szpitaly w dawnej Rzeczypospolitej* s. 12; J. S. P e l c z a r. *Zarys dziejów miłosierdzia w Kościele katolickim*. Kraków 1916 s. 153.

talników" określał dokument fundacyjny wystawiany przez fundatora. Jan Zamoycki na przykład przewidywał, że w ufundowanym przez niego szpitalu w Gródku będzie mogło przebywać czterech mężczyzn i cztery niewiasty¹¹³. Marianna Grabianka, fundatorka szpitala w Fulsztynie, określiła w dokumencie fundacyjnym, że szpital ten będzie mógł udzielać opieki 12 osobom¹¹⁴. W XVIII w. na skutek nieodpowiednich warunków lokalowych czy aprowizacyjnych liczba pacjentów w niektórych szpitalach ograniczyła się do dwóch, a najwyżej ośmiu osób. W 1741 r. w szpitalu w Chmielniku przebywały trzy osoby (dwie kobiety i mężczyzna), w Wońkowcach – dwie osoby, w Starej Sieniawie istniał tylko budynek, w Smotryczu – cztery osoby, w Latyczowie – osiem osób (cztery kobiety i czterech mężczyzn)¹¹⁵.

W zamian za wyżywienie i pobyt w szpitalu chorzy byli zobowiązani przez fundatorów do wypełniania drobnych posług przy kościele, do uczenia się katechizmu i niektórych praktyk religijnych. Pensjonariusze szpitala w Szarawce mieli na przykład obowiązek codziennego odmawiania różańca w kościele¹¹⁶, chorzy w szpitalu w Międzybożu oprócz różańca mieli wypełniać bliżej nieokreślone praktyki religijne¹¹⁷.

Obowiązki duszpasterskie wobec osób przebywających w szpitalach spoczywały na kapelanach-prepozytach szpitalnych lub na miejscowym proboszczu, jeśli szpital nie posiadał odrębnego fuduszu dla kapelana. Z powodu braku kompetentnych źródeł nie jesteśmy w stanie odtworzyć obrazu działalności duszpasterskiej na terenie szpitali w diecezji kamienieckiej. Większość szpitali wzmiankowanych w źródłach znajdowała się przy kościołach parafialnych, które stanowiły zasadnicze ośrodki życia religijnego. Funkcje duszpasterskie w szpitalach sprawowali więc miejscowi proboszczowie lub inni duchowni delegowani przez nich w tym celu. Jedyne przy dwóch prepozyturach szpitalnych w Kamieńcu oraz w szpitalu w Gródku istniały kościoły lub kaplice przyszpitalne, w których funkcje duszpasterskie sprawowali propozyci-kapelani¹¹⁸. Zakres uprawnień duszpasterskich kapelanów regulował dokument erekcyjny prepozytury. Trzeba jednak zaznaczyć, że propozyci szpitalni byli w pewnym sensie zależni od proboszcza parafii, na terenie której egzystowała prepozytura.

Do zasadniczych uprawnień prepozytorów szpitalnych należało spowiadanie i komunikowanie podopiecznych szpitala, udzielanie sakramentu chorych, grze-

¹¹³ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 307.

¹¹⁴ B a l i Ń s k i. *Starożytna Polska* t. 3 s. 146.

¹¹⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 392, 555, 599, 625, 982.

¹¹⁶ Tamże k. 697.

¹¹⁷ Tamże k. 638.

¹¹⁸ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 35; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 306.

banie zmarłych oraz sprawowanie w kaplicy szpitalnej lub w kościele mszy św. w niedziele i święta¹¹⁹. Z racji otrzymanego beneficjum prepozyci szpitalni byli zobowiązani do odprawiania określonej liczby mszy św. za zmarłych fundatorów¹²⁰. Prepozyt szpitala w Gródku został zobowiązany do odprawiania trzech mszy św. tygodniowo za duszę fundatora, poza tym miał udzielać posługi duchowej siostram i chorym. Raz w miesiącu spowiadać i komunikować siostry¹²¹.

Mimo niepełnej dokumentacji źródłowej widoczne jest zainteresowanie władz diecezjalnych działalnością charytatywną. Z chwilą gdy tylko zaistniały korzystniejsze warunki ekonomiczne i polityczne, sieć szpitali wzbogacała się o nowe placówki, jednocześnie też pogłębiała się opieka duszpasterska ze strony duchowieństwa nad nowo powstałymi szpitalami.

3. BRACHTWA RELIGIJNE

Ważną rolę w formacji religijnej wiernych w społeczności parafialnej odgrywały bractwa. Były to różnego rodzaju stowarzyszenia religijne osób świeckich i duchownych, najczęściej o charakterze dewocyjno-charytatywnym, skupiające się przy kościołach. Powoływała je do życia władza kościelna. Posiadały one własną osobowość prawną i hierarchicznie zorganizowaną strukturę wewnętrzną, własne statuty, cele i programy¹²². Podstawowym założeniem bractw było dążenie do osobistego uświęcenia członków poprzez praktykowanie różnorodnych form chrześcijańskiego miłosierdzia oraz podejmowanie działań mających na celu rozwój kultu Bożego w ośrodku parafialnym¹²³. Tego rodzaju stowarzyszenia swymi początkami sięgają starożytności chrześcijańskiej. Wywodzą się od tzw. *fossore* lub *lectricarii*, to jest grup ludzi poświęcających się grzebaniu chrześcijan w katakumbach. Na większą skalę i pod różnymi postaciami bractwa rozpowszechniły się dopiero w VIII w. W zależności od celów, jakie sobie stawiały, miały one charakter dewocyjny, charytatywny, szpitalniczy, pokutniczy, społeczny, religijny bądź zawodowy (te zwano cechami). Szczytowy moment rozwoju bractw kościelnych przypadł na późne średniowiecze (XIII-XV w.)¹²⁴.

¹¹⁹ PANKr. Liber ecclesiae k. 236; Wiśniewski. *Rozwój organizacji parafialnej* s. 351; II. E. Wyczański. *Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XV w.* PK 7:1964 nr 1-2 s. 89.

¹²⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 35; Liber ecclesiae k. 236.

¹²¹ Giżycki. *Zniesione kościoły* s. 306.

¹²² K. Kuzmák. *Bractwo kościelne*. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 1013 n; G. Le Bras. *Les confréries chrétiennes. Problèmes et propositions*. [W:] *Etudes de sociologie religieuse*. T. 2. Paris 1956 s. 423-462.

¹²³ S. Kosowski. *Bractwa kościelne*. Lublin 1964 s. 16.

¹²⁴ B. Kumór. *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*.

Pierwsze ślady stowarzyszeń religijnych na terenie Polski spotykamy już w XII w. Związane były one ze wspólnotami istniejącymi przy klasztorach mni-
szych. Najstarsze organizacje brackie zarówno o charakterze laickim, jak i sku-
piające osoby duchowne tworzone dopiero w XIII stuleciu. Zakładały je w głów-
nej mierze zakony żebrzące, zwłaszcza dominikanie, w najstarszych diecezjach
polskich: poznańskiej, krakowskiej i kamińskiej¹²⁵.

Nic posiadamy kompletnych przekazów źródłowych, które pozwalałyby ustalić,
kiedy zaczęły powstawać pierwsze bractwa na terenie diecezji kamienieckiej.
Biorąc pod uwagę fakt wzmożonej działalności w diecezji zakonów żebrzących,
zwłaszcza dominikanów, głównych propagatorów ruchu brackiego, należy przypu-
szczać, że to właśnie oni byli inicjatorami bractw w diecezji kamienieckiej.
Gdyby przyjąć to założenie, początki bractw sięgałyby tu XV w.

Jeżeli chodzi o źródłowe potwierdzenie istnienia bractw na terenie diecezji
kamienieckiej, to dwie pierwsze wzmianki na ten temat występują w aktach ka-
pituły katedralnej z lat 1597-1646. Jedna z nich odnosi się do działającego przy
kościółce katedralnym w Kamieńcu bractwa św. Anny (1602 r.), druga do istnieją-
cego także przy katedrze kamienieckiej bractwa Bożego Ciała (1606 r.)¹²⁶. W
1605 r. założone zostało bractwo różańcowe przy kościele dominikanów w Ka-
mieńcu¹²⁷. W pierwszej połowie XVII w. liczba bractw wzrosła o sześć nowych:
św. Anny w Barze, Narodzenia NMP u jezuitów i św. Józefa u karmelitów w Ka-
mieńcu, św. Anny w Satanowie oraz św. Szkaplerza w Tarnorudzie (zob. tabela
nr 13). Było to zapewne wynikiem wzmożenia ruchu brackiego w tym okresie,
jako nastąpiło w całej Polsce w związku z wprowadzaniem w życie zasad
odnowy trydenckiej¹²⁸.

Pewna stabilizacja życia i wzmożona działalność biskupów w zakresie umo-
cnienia struktury organizacyjnej i życia religijnego diecezji przyczyniły się do
znacznego rozwoju instytucji brackich o różnym charakterze i różnych zadaniach.
W tym czasie powstało 21 bractw różnego typu. W drugiej połowie XVIII w.
liczba ta powiększyła się o dalszych dziesięć organizacji brackich. W ciągu całych
dziesięcioleci diecezji istniało 41 bractw przy kościołach parafialnych i zakonnych
(zob. tabela nr 13).

[W:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*. Red. M. Rechowicz. T. 1. Lublin 1969 s. 504-510; E. Wi-
śniewski. *Bractwa religijne na ziemiach Polski w średniowieczu*. RH 17:1969 z. 2 s. 52-54.

¹²⁵ J. Kłoczowski. *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*. [W:] KP t. 1. Kraków 1966
s. 444-445; Kumor. *Kościelne stowarzyszenia* s. 508-520; Wiśniewski. *Bractwa religijne* s. 55.

¹²⁶ AKS. Rel. 1606 k. 282; PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 106.

¹²⁷ Giżycki. *Zniesione kościoły* s. 231-232.

¹²⁸ Lita. *Struktura i funkcje parafii* s. 461; Nowacki. *Archidiecezja poznańska* t. 2 s. 747.

Tab. 13. Bractwa religijne na terenie diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Miejscowość	Kościół	Data fundacji lub pierwszej wzmianki	Wezwanie
1	Bar	parafialny	1616	św. Anna
2	Bar	parafialny	1. poł. XVIII w.	Boża Opatrzność
3	Bar	parafialny	1. poł. XVIII w.	św. Szkaplerz ^a
4	Borszczów	parafialny	1763	św. Trójca
5	Czarnokozińce	parafialny	1757	św. Trójca
6	Czerwonogród	parafialny	1720	św. Szkaplerz
7	Fulsztyn	parafialny	1732	św. Szkaplerz
8	Gródek	parafialny	1726	św. Różaniec ^a
9	Husiatyn	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Różaniec
10	Husiatyn	par./zak.	2. poł. XVIII w.	św. Anna ^a
11	Husiatyn	par./zak.	2. poł. XVIII w.	Pasek św. Franciszka
12	Jagielnica	parafialny	1758	św. Trójca
13	Jazłowiec	parafialny	1731	św. Szkaplerz
14	Kamieniec	katedra	1602	św. Anna
15	Kamieniec	katedra	1606	Boże Ciało
16	Kamieniec	katedra	1620	literackie
17	Kamieniec	katedra	1729	św. Trójca
18	Kamieniec	katedra	1777	św. Jan Nepomucen
19	Kamieniec	dominikanów	1605	św. Różaniec
20	Kamieniec	franciszkanów	1732	Pasek św. Franciszka
21	Kamieniec	jezuitów	1646	Narodzenie NMP
22	Kamieniec	karmelitów	1. poł. XVII w.	św. Józef
23	Kamieniec	karmelitów	1. poł. XVIII w.	św. Szkaplerz
24	Kupin	par./zak.	1752	św. Józef
25	Kupin	par./zak.	1752	św. Szkaplerz
26	Kupin	par./zak.	1752	św. Trójca
27	Latyczów	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Różaniec
28	Liczkowce	jezuitów	XVIII w.	Opatrzność Boża
29	Międzybóż	parafialny	1713	św. Różaniec ^a
30	Międzybóż	parafialny	1. poł. XVIII w.	św. Trójca ^a
31	Mohylów	parafialny	1762	Pocieszenie NMP ^b
32	Mohylów	parafialny	1767	św. Trójca
33	Mukarów	parafialny	1. poł. XVIII w.	św. Józef ^a
34	Satanów	parafialny	2. poł. XVII w.	św. Anna
35	Satanów	parafialny	1712	św. Różaniec
36	Smotrycz	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Różaniec
37	Solodkowce	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Różaniec ^a
38	Sokulec	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Różaniec
39	Szarawka	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Różaniec
40	Tarnoruda	parafialny	XVII w.	św. Szkaplerz
41	Szarogród	parafialny	1. poł. XVIII w.	św. Anna
42	Tłuste	parafialny	1719	św. Trójca ^c
43	Wońkowce	par./zak.	1. poł. XVIII w.	św. Antoni ^d

Ź r ó d ł a: AKS. Rel. 1606 k. 282; Rel. 1749 s. 7; ASV. Proc. consist. vol. 46 k. 151; vol. 119 k. 99 v.; PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 106; Liber ecclesiae k. 209; Acta visitationis 1741 k. 138, 280, 333, 382, 407, 510, 520, 553, 633, 671, 695, 781, 817, 846, 1007, 1111; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 47-49, 92; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 97, 131, 222; Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 990, cz. 3 s. 1159; W a n a t. *Zakon karmelitów bosych* s. 539; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 231-232, 282.

^a Nie wprowadzone formalnie.

^b Przeniesione 1 VII 1762 r. przez augustianów z cerkwi św. Mikołaja (Rolle, jw. t. 3 s. 222).

^c Formalna erekcja dokonana została 30 V 1742 r. (PANKr. Brat Józef [...] zatwierdza bractwo trynitarskie przy kościele parafialnym w Tlustem [...], Sygn. 295).

^d Bez fundacji, erekcji i zatwierdzenia.

Bractwa wymienione w tabeli nr 13 miały charakter dewocyjny. Nie znaleźliśmy jakichkolwiek wzmianek o konfraterniach kapłańskich w formie bractw kalendarowych czy altaryzistów, jakie egzystowały w innych diecezjach Polski¹²⁹. Bractwa w zależności od swego charakteru i obranych celów przyjmowały odpowiednie wezwania i patrocinia. Można je podzielić na trzy zasadnicze grupy: bractwa maryjne (literackie, Różańca św.; Szkaplerza, Narodzenia NMP, Pocieszenia NMP), bractwa pod patronatem świętych (św. Anny, św. Józefa, św. Franciszka, św. Antoniego, św. Jana Nepomucena) oraz ku czci Tajemnic Bożych (Trójcy Świętej, Bożego Ciała, Opatrzności Bożej).

W diecezji kamienieckiej najliczniej reprezentowane były bractwa maryjne. Istniały one przy 20 kościołach. Najbardziej popularne były bractwa Różańca św. (10 bractw pod tym wezwaniem). Bractwo różańcowe pojawiło się na zachodzie Europy w drugiej połowie XV w. Prowadzili je dominikanie. W tym samym czasie zostało przeszczepione na teren Polski, gdzie upowszechniło się na wielką skalę w XVI stuleciu¹³⁰. W diecezji kamienieckiej pierwsze bractwo różańcowe erygowano w 1605 r. przy kościele dominikanów w Kamieńcu Podolskim¹³¹. Dalszy wzrost liczby bractw różańcowych zaznaczył się dopiero w pierwszej połowie XVIII w. Celem bractwa różańcowego było szerzenie kultu maryjnego poprzez odmawianie i propagowanie modlitwy różańcowej wśród wiernych, organizowanie kwartalnych nabożeństw w intencji zmarłych członków stowarzyszenia oraz propagowanie wiary katolickiej wśród prawosławnych¹³².

Innego rodzaju bractwem maryjnym było bractwo literackie NMP, reprezentowane w diecezji kamienieckiej w 1620 r. przez jedyne bractwo przy kościele katedralnym. Pozostawało ono pod patronatem magistratu kamienieckiego¹³³. Bractwa literackie zostały zapoczątkowane w XIV w. Miały charakter oświatowy. Głównym ich celem było szerzenie oświaty poprzez uczenie swoich członków umiejętności czytania i pisania, a także propagowanie kultu NMP. Działalność

¹²⁹ Wiśniewski. *Bractwa religijne w średniowieczu* s. 59.

¹³⁰ Kumor. *Kościelne stowarzyszenia* s. 525.

¹³¹ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 160; Giżyccki. *Zniesione kościoły* s. 231-232.

¹³² Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 160.

¹³³ AKapK. *Acta visitationis 1777* k. 47-49.

religijna bractwa sprowadzała się do organizowania nabożeństw ku czci NMP oraz kwartalnych mszy św. za zmarłych członków bractwa¹³⁴.

Dość liczne były bractwa Szkaplerza NMP. W diecezji kamienieckiej istniały one przy siedmiu kościołach. Najwcześniej spośród nich wzmiankowane jest bractwo w Tarnorudzie (2. poł. XVII w.)¹³⁵. Bractwa tego typu zakładali w XVIII w. karmelici¹³⁶.

Do bractw maryjnych należało również bractwo Narodzenia NMP, założone w pierwszej połowie XVII w. przy kościele jezuitów w Kamieńcu¹³⁷, oraz bractwo Pocieszenia NMP, założone w drugiej połowie XVIII w. przez augustianów w Mohylowie¹³⁸. O celach, jakie stawiały sobie te bractwa, trudno coś więcej powiedzieć, gdyż nie ma ku temu danych źródłowych. Badania porównawcze wskazują, że miały one charakter dewocyjny.

Bractwa poświęcone czci Osób i Tajemnic Bożych działały w diecezji kamienieckiej przy 12 kościołach. Liczne bractwa pod wezwaniem Trójcy Świętej (9 bractw) pojawiły się dopiero w XVIII w. Niewykluczone, że ich powstanie wiąże się z działalnością zakonu ryńtarzy. Pierwsze bractwo tego typu powstało w 1729 r. przy katedrze kamienieckiej¹³⁹. Celem bractwa było szerzenie kultu Trójcy Świętej przez śpiewanie w niedziele i święta koronki i mszy św. o Trójcy Świętej. Odmawiano też inne modlitwy (*Ojcze nasz*, *Pozdrowienie anielskie*) na cześć Trójcy Świętej, w intencji Kościoła, papieża i za zmarłych członków bractwa¹⁴⁰.

Bractwo Bożego Ciała pojawiło się w Polsce w połowie XIV w. Od XV stulecia występowało niemal przy wszystkich kościołach katedralnych i kolegiackich¹⁴¹. W diecezji kamienieckiej istniało tylko przy katedrze – wzmiankowane po raz pierwszy w 1606 r.¹⁴² Celem tego bractwa było pogłębianie kultu Najświętszego Sakramentu. Zasadniczą formą działalności członków bractwa było

¹³⁴ AKS. Rel. 1749 s. 7; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 164; K u m o r. *Kościelne stowarzyszenia* s. 525.

¹³⁵ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 817.

¹³⁶ B. P a n e k. *Dzieje bractwa szkaplerza świętego przy kościele oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII wieku*. RTK 10:1963 z. 3 s. 39-59.

¹³⁷ ASV. Proc. consist. Vol. 46 k. 151.

¹³⁸ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 3 s. 222.

¹³⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 142.

¹⁴⁰ Tamże k. 154: "[...] debent singulis diebus recitaretur Pater et totidem solutionis Angelicas in honorem sanctissime Trinitatis orando Deum pro summo Pontificae, Ecclesiae sancta et animabus defunctorum, ut current etiam in quantum poterunt, ut quolibet die Missae sacrificis devore intersint".

¹⁴¹ K u m o r. *Kościelne stowarzyszenia* s. 537.

¹⁴² AKS. Rel. 1606 s. 287.

uczestniczenie w każdy czwartek we mszy św. zwanej *Cibavit* oraz w uroczystej procesji z Najświętszym Sakramentem po kościele¹⁴³.

Bractwo Opatrzności Bożej, propagowane przez jezuitów, działało w XVII w. w Liczkowcach i w pierwszej połowie XVIII w. przy kościele parafialnym w Barze. Cele tego bractwa są bliżej nie znane¹⁴⁴.

Wiele bractw nosiło imiona świętych Pańskich. W diecezji kamienieckiej było dziewięć takich bractw. Najbardziej rozpowszechnione były bractwa pod wezwaniem św. Anny. Istniały one przy pięciu kościołach: w Barze, w Husiatynie, przy katedrze kamienieckiej, w Satanowic i Szarogrodzie. Najwcześniej powstało bractwo św. Anny przy katedrze (1602 r.)¹⁴⁵. Początki bractwa św. Anny sięgają XV stulecia. Propagowane było ono szczególnie przez bernardynów, a służyło wyłącznie celom dewocyjno-społecznym. W końcu XVI w. arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski nowo tworzonym bractwom św. Anny obok dewocji postawił za cel "obronę Kościoła katolickiego i jego doktryny, a zwłaszcza Bóstwa Syna Bożego i Ducha Świętego, sakramentów św. i cześć świętych". Cele te miały być osiągnęte poprzez dyskusje na tematy religijne, częste korzystanie z sakramentów świętych, uczestniczenie w codziennej mszy św. Przykładem zakresu funkcji liturgicznej bractw może być dokument bractwa św. Anny w Szarogrodzie. Postanawiano w nim, ażeby w dzień św. Anny sprawowana była msza św. z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i procesją od pierwszych do drugich nieszporów. Nazajutrz po święcie należało odprawić mszę św. za zmarłych i żyjących członków bractwa, po niej zaś powinno odbyć się zebranie brackie w celu wybrania starszych i obsadzenia innych urzędów. Co kwartał miała być odprawiana msza św. za zmarłych członków bractwa. W wypadku śmierci członka konfraterni współbracia przenosili procesjonalnie ciało zmarłego do kościoła. Podczas każdej procesji członkowie bractwa asystowali ze świecami. W święta i w każdy wtorek mieli obowiązek śpiewania litanii i koronki do św. Anny¹⁴⁶.

Na terenie diecezji kamienieckiej działały bractwa poświęcone innym świętym, jednak nie możemy wiele powiedzieć, jakie przyświecały im cele. W 1752 r. zostało założone bractwo św. Józefa w Kupinie¹⁴⁷. W XVIII w. przy kościele franciszkanów w Kamieńcu¹⁴⁸ i kościele bernardynów w Husiatynie¹⁴⁹ działały

¹⁴³ AKS. Rel. 1749 s. 7; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 92; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 165.

¹⁴⁴ Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 990; t. 4 cz. 3 s. 1159.

¹⁴⁵ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 106.

¹⁴⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 510.

¹⁴⁷ B. J. W a n a t. *Zakon karmelitów bosych w Polsce*. Kraków 1979 s. 539; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 292.

¹⁴⁸ ASV. Proc. consist. Vol. 119 k. 99 v.

¹⁴⁹ S. B a r ą c z. *Pamiętnik Zakonu oo. Bernardynów*. Lwów 1874 s. 358.

bractwa paska św. Franciszka, od 1777 r. istniało bractwo św. Jana Nepomucena przy kościele katedralnym w Kamieńcu¹⁵⁰.

Bractwa religijne były stowarzyszeniami posiadającymi własną organizację, określoną w dokumencie erekcyjnym lub własnymi statutami, zatwierdzonymi przez władzę kościelną. Na mocy konstytucji papieża Klemensa VIII *Quaecumque* w celu wyeliminowania wielu niewłaściwości, jakie się wkładły do ruchu brackiego, każde dawne bractwo chcąc uzyskać osobowość prawną, musiało otrzymać potwierdzenie swych statutów i wznowienie erekcji w Stolicy Apostolskiej. Na terenie diecezji mogły egzystować po zatwierdzeniu erekcji i wyrażeniu zgody przez biskupa ordynariusza¹⁵¹. W praktyce nie zawsze przestrzegano tych postanowień. W diecezji kamienieckiej w pierwszej połowie XVIII w. wiele bractw działało bez formalnej erekcji i bez zatwierdzenia władzy diecezjalnej. Miało to miejsce na przykład w przypadku bractwa św. Szkaplerza w Barze¹⁵², bractwa różańcowego i bractwa św. Trójcy w Międzybożu¹⁵³ oraz bractwa św. Józefa w Mukarowie¹⁵⁴.

Z chwilą uzyskania zatwierdzenia przez władze kościelne bractwa nabierały pewnych praw, a te z kolei stanowiły o posiadaniu majątku i pewnej autonomii w stosunku do miejscowego proboszcza. Sobór Trydencki przyznawał biskupom prawo wizytowania, proboszczom zaś prawo zarządzania bractwami, nakładając zarazem na nich obowiązek składania biskupowi corocznych sprawozdań¹⁵⁵. Wraz z uzyskaniem osobowości prawnej bractwa przyjmowały własną organizację wewnętrzną. Na czele bractwa stało zwykle dwóch braci zwanych seniorami lub dyrektorami bractwa. Wyboru seniorów dokonywano na zebraniu ogólnym wszystkich członków. Funkcje te były sprawowane przeważnie przez jeden rok¹⁵⁶. Do obowiązków seniorów należało kierowanie całością spraw związanych z organizacją i funkcjonowaniem bractwa. Troszczyli się więc o zachowanie wewnętrznej dyscypliny oraz czuwali nad stanem gospodarki bractwa¹⁵⁷. Drugim urzędem brackim obok seniora była funkcja skarbnika, do którego zadań należała opieka nad stroną finansową bractwa. Czuwał on nad aktualną sytuacją

¹⁵⁰ АКапК. Acta visitationis 1777 k. 165.

¹⁵¹ *Decretales Summorum Pontificum* vol. 2 s. 335.

¹⁵² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 520.

¹⁵³ Tamże k. 633, 671.

¹⁵⁴ Tamże k. 333.

¹⁵⁵ *Sobór Trydencki*. Ses. XXII Can. VII, IX; K u ź m a k. *Bractwo kościelne* kol. 1015.

¹⁵⁶ W i ś n i o w s k i. *Bractwa religijne w średniowieczu* s. 62-63; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 490, 510.

¹⁵⁷ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 510.

materialną bractwa, sporządzał dokładne wykazy dochodów i rozchodów. Funkcję tę powierzano kandydatowi wyb. anemu spośród członków bractwa¹⁵⁸.

Bractwa religijne były korporacjami grupującymi wiernych danego okręgu parafialnego. Tworzyli je ludzie pochodzący z różnych środowisk społecznych, zarówno z rodzin magnackich i bogatej szlachty, jak i mieszczaństwa i chłopstwa, odznaczający się nienagannym postępowaniem i respektujący religijne zasady życia¹⁵⁹. Do podstawowych obowiązków członków bractw należał udział we mszy św. i innych nabożeństwach, które odbywały się w ściśle określonych terminach. Najczęściej były to msze św. cotygodniowe, nabożeństwa z okazji świąt patronalnych i kwartalne nabożeństwa za zmarłych członków korporacji, procesje w kościele, przy którym dane bractwo istniało¹⁶⁰.

Ważnym obowiązkiem członków bractwa był udział w zebraniach brackich.¹⁶¹ Odbywały się one kilka razy do roku. Powiązane były z nabożeństwami kwartalnymi lub świętami patronalnymi¹⁶². Na sesjach odczytywano własne statuty, wybierano zarząd, omawiano aktualne problemy związane z funkcjami religijnymi, z życiem członków oraz sprawy gospodarcze¹⁶³. Wszystkie wymienione powinności członków bractwa – podobnie jak innych korporacji na terenie diecezji – obłożone były sankcjami karnymi w razie ich niedopełnienia¹⁶⁴.

Ważny element egzystencji bractw stanowiło uposażenie, które mogło pochodzić z różnych źródeł. Jednym z nich były zapisy testamentalne członków bractwa¹⁶⁵. Znaczną część funduszy tworzyły także obowiązkowe lub dobrowolne składki oraz kary uiszczane przez członków¹⁶⁶. Cały majątek, zarządzany przez skarbnika, przeznaczany był na wydatki związane z funkcjonowaniem bractwa, niekiedy służył też dla potrzeb poszczególnych jego członków jako wyraz pomocy materialnej ze strony korporacji¹⁶⁷. Fundusze większości bractw w diecezji kamienieckiej były bardzo skromne. Zasadnicze źródło ich dochodu stanowiła jałmużna¹⁶⁸.

¹⁵⁸ L i t a k. *Struktura i funkcje parafii* s. 463.

¹⁵⁹ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 160; G i ż y c k i. *Zniszczone kościoły* s. 231-232.

¹⁶⁰ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 633, 781, 886, 982; AKapK. *Acta visitationis* 1777 k. 154.

¹⁶¹ PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 781.

¹⁶² Tamże k. 510.

¹⁶³ *Decretales Summorum Pontificum* vol. 2 s. 337-338; PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 490-496.

¹⁶⁴ W i ś n i o w s k i. *Bractwa religijne* s. 71.

¹⁶⁵ AKapK. *Acta visitationis* 1777 k. 47-49.

¹⁶⁶ Tamże k. 510; W i ś n i o w s k i. *Bractwa religijne* s. 75-76.

¹⁶⁷ H. Z a r e m s k a. *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*. Wrocław 1977 s. 58.

¹⁶⁸ Z jałmużny utrzymywały się np. bractwa w Fulsztynie, Mukarowie, Sołodkowcach i Satanowie (PANKr. *Acta visitationis* 1741 k. 333, 346, 781; *Liber ecclesiae* k. 209).

Oprócz bractw o charakterze czysto dewocyjnym ważne miejsce w życiu religijnym ośrodków parafialnych zajmowały stowarzyszenia rzemieślników, zwane cechami. Te laickie korporacje o charakterze gospodarczym i zawodowym zaczęły się tworzyć na przełomie XI i XII w. na zachodzie Europy, w Polsce ich początki przypadają na drugą połowę XIII w.¹⁶⁹ Jakkolwiek głównie nastawione były one na sprawy gospodarcze, to jednak w ich działalności występowało wiele elementów właściwych religijnym organizacjom brackim. Zwracano na przykład uwagę na właściwe moralnie postępowanie członków cechu, przestrzegano ich uczestnictwa we mszy św.¹⁷⁰ Cechy związane były z określonymi kościołami, w których posiadały własne kaplice lub ołtarze poświęcone swoim patronom oraz chorągwie z ich wizerunkami. Przy ołtarzu danego cechu sprawowane były dla jego członków specjalne msze św., szczególnie uroczyste w święta patronalne¹⁷¹. Cechy nakładały na swych członków różne zobowiązania natury religijnej. Cech szewców i tkaczy w Chmielniku zobowiązany był do brania udziału w uroczyste święta w procesji ze świecami oraz do uczestniczenia w kwartalnej mszy św. za zmarłych członków cechu¹⁷², cech szewców i kuśnierzy w Derażni miał troszczyć się o światło do ołtarzy św. Franciszka i św. Antoniego w kościele parafialnym¹⁷³.

O stanie rozwoju stowarzyszeń cechowych w diecezji kamienieckiej posiadamy bardzo szczupłe dane. Wzmiankowane są one dopiero w XVIII w. Istniało wówczas 14 cechów. Głównym ich ośrodkiem była katedra kamieniecka, przy której skupiało się dziewięć cechów: cech piekarzy, krawców, kowali, rzeźników, garnarzy, złotników, felczerów, tkaczy oraz wspólny cech kuśnierzy, krawców i cieśli. W Kamieńcu były ponadto trzy cechy przy kościele franciszkanów (kuśnierzy, krawców i cieśli) oraz cech ubogich tkaczy przy kościele dominikanów¹⁷⁴. Poza Kamieńcem spotykamy cechy w Chmielniku (szewców i tkaczy)¹⁷⁵, w Derażni (szewców i kuśnierzy¹⁷⁶), w Dunajowcach (bliżej nie określona grupa rzemieślników¹⁷⁷) oraz w Starej Sieniawie (cech tkaczy¹⁷⁸).

Wiele cechów, zwłaszcza te, które istniały przy katedrze, miało własne ołtarze, a nawet kaplice. Cech piekarzy miał w kościele katedralnym ołtarz św. An-

¹⁶⁹ Cz. S t r z e s z e w s k i. *Cechy*. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 1376.

¹⁷⁰ K u m o r. *Kościelne stowarzyszenia* s. 512.

¹⁷¹ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 96; S t r z e s z e w s k i. *Cechy* kol. 1378.

¹⁷² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 587.

¹⁷³ Tamże k. 541.

¹⁷⁴ Tamże k. 96.

¹⁷⁵ Tamże k. 587.

¹⁷⁶ Tamże k. 541.

¹⁷⁷ Tamże k. 312.

¹⁷⁸ Tamże k. 610.

drzeja, cech krawców – ołtarz św. Marcina, cech kowali – ołtarz NMP, cech rzeźników – ołtarz św. Michała Archaniola, cech złotników – własną kaplicę, cech felczerów – ołtarz św. Rocha¹⁷⁹. Własne ołtarze miały również cechy w Derażni (ołtarze św. Franciszka i św. Antoniego¹⁸⁰), w Kamieńcu w kościele franciszkanów miały swe ołtarze cechy kuźnierzy, krawców i cieśli¹⁸¹.

Bractwa religijne i cechy skupiające się przy kościołach parafialnych odegrały ważną rolę w życiu religijnym wspólnot parafialnych. Ze względu na realizowane przez siebie cele nie tylko wzbogacały życie religijne w tych ośrodkach, ale także przyczyniały się do pełniejszego włączania się wiernych w sprawy lokalnego Kościoła, przez co przyczyniały się do umacniania stałej organizacji kościelnej na tych terenach.

4. KAPELANIE I PROMOTORIE BRACKIE

Bractwa religijne jako odrębne korporacje wiernych, posiadające własną organizację i pewną autonomię, ze względu na swoje cele i powiązanie z Kościołem należały do instytucji kościelnych i były podporządkowane władzom kościelnym. Zależność ta była szczególnie mocno podkreślona przez Sobór Trydencki. Na mocy uchwał soborowych ogólny zarząd nad bractwami miał spoczywać w rękach proboszczów, którzy mieli z tej funkcji składać coroczne sprawozdania ordynariuszowi diecezji. Biskupi z kolei mieli prawo przeprowadzania wizytacji wszystkich stowarzyszeń na terenie swej diecezji. Patronat władz kościelnych nad bractwami religijnymi dotyczył przede wszystkim ich funkcji religijnych, a więc spraw związanych z czynnościami kultowymi i życiem religijnym bractwa. W myśl postanowień soborowych opiekę duszpasterską nad bractwami mieli sprawować kapłani zwani promotorami lub rektorami. Funkcję tę najczęściej pełnił miejscowy proboszcz lub wikary. Jeśli bractwo posiadało odrębne beneficjum, opiekę duszpasterską nad nim sprawował specjalny prebendarz¹⁸².

Podobne formy opieki duszpasterskiej nad bractwami spotykamy w diecezji kamienieckiej – oprócz proboszczów i wikariuszy funkcje pastoralne wobec bractw spełniali i tu specjaliści prebendarze: kapelani i promotorzy braccy.

Na podstawie dostępnych nam przekazów źródłowych udało się ustalić, że w diecezji istniało dziesięć prebend kapelanii. Jest to liczba niewielka. Zaważyły na tym zapewne różne czynniki, głównie niskie uposażenie większości bractw,

¹⁷⁹ Tamże k. 96; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 219.

¹⁸⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 541.

¹⁸¹ Tamże k. 96.

¹⁸² *Decretales Summorum Pontificum* vol. 2 s. 337-338.

uniemożliwiająca utworzenie odrębnego beneficjum dla stałego kapłana. Należy również zaznaczyć, że na terenie diecezji kamienieckiej wiele bractw było prowadzonych przez zakony, a w takich przypadkach nie było potrzeby stwarzania odrębnych beneficjów dla promotorów brackich. Zestawienie wszystkich udokumentowanych kapelanii i promotorii brackich w diecezji kamienieckiej podaje tabela nr 14.

Tab. 14. Kapelanie i promotorie brackie w diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Miejscowość	Rok fundacji	Data pierwszej wzmianki	Tytuł bractwa
1	Borszczów	1763	—	św. Trójca
2	Gródek	1726	—	św. Różaniec
3	Jagielnica	1758	—	św. Trójca
4	Jazłowiec	1731	—	św. Szkaplerz
5	Kamieniec Podolski – katedra	—	pocz. XVII w.	św. Anna
6	Kamieniec Podolski	1620	—	literackie
7	Satanów	1712	—	św. Różaniec
8	Satanów	1729	—	św. Trójca
9	Tłuste	1719	—	św. Trójca
10	Wońkowce	—	1. poł. XVIII w.	św. Antoni

Źródła: PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 106; Acta visitationis 1741 k. 111-112, 137-139, 407, 846, 1067; Brat Józef [...] eryguje bractwo św. Trójcy dla wykupu jeńców przy kościele św. Trójcy w Borszczowie [...]. Sygn. 297; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 47-49, 92, 280.

Podstawę utrzymania kapelanii brackich stanowiło odrębne beneficjum wyznaczone przez fundatora. Składały się na nie różnorodne dochody. W diecezji kamienieckiej najczęściej były to sumy pieniężne. Uposażenie kapłana bractwa Różańca św. w Gródku, nadane przez Annę Gorajowską 11 VIII 1726 r., wynosiło 2 tys. florenów, ulokowanych na dobrach Piaseczna, z której to kwoty kapłan pobierał rocznie 7%¹⁸³. Kapłan bractwa Trójcy Świętej w Jagielnicy w 1758 r. otrzymał 6 tys. złotych na mocy zapisu testamentalnego kanonika katedralnego i miejscowego proboszcza Mateusza Gronkiewicza¹⁸⁴. Niekiedy uposażenie kapłanów stanowiły własne wsie. Miało to na przykład miejsce w odniesieniu do kapłana i altarzysty przy oltarzu brackim. Dla przykładu: kapłan bractwa św. Anny przy katedrze w Kamieńcu posiadał jako uposażenie połowę wsi Załucze¹⁸⁵. Wyjątkowe uposażenie mieli dwaj promotorzy bractwa

¹⁸³ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 887.

¹⁸⁴ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 261.

¹⁸⁵ Tamże k. 165.

św. Szkaplerza w Jazłowcu w pierwszej połowie XVIII w. W 1726 r. miejscowy proboszcz nadał im jako podstawę uposażenia pole i ogród we wsi Żnibrody oraz dziesięciny z tamtejszego folwarku i z pięciu przyległych wiosek: Beremiany, Świerzłowce, Dochiczówka, Latawce i Sutormińce¹⁸⁶.

Z beneficjum kapelańskim związane były różne obowiązki przewidziane w dokumentach fundacyjnych danego bractwa, ściśle związane z jego charakterem i celami, dla których było powoływane. Dla zilustrowania zakresu uprawnień i obowiązków kapelanów w diecezji kamienieckiej niech posłużą trzy przypadkowo wybrane dokumenty fundacyjne kapelanii brackich w Satanowie, Tłustem i św. Trójcy przy katedrze w Kamieńcu. Promotor bractwa różańcowego w Satanowie w dokumencie fundacyjnym, wystawionym w 1733 r. przez Jana Kamińskiego, stolnika owruckiego, zobowiązany był w niedziele i uroczystości Matki Bożej odmawiać i rozważać wraz z ludem tajemnice różańcowe, w każdy piątek przed ołtarzem św. Franciszka odprawiać msze św., w każdą zaś sobotę w kaplicy przed ołtarzem Matki Bożej nabożeństwo za dusze rodziców fundatora, ponadto co kwartał odprawiać msze św. żałobne wraz z *officjum defunctorum* za zmarłych z jego rodziny¹⁸⁷. Promotor bractwa św. Trójcy w Tłustem z woli fundatora Sebastiana Łosia, podstolego żydaczowskiego, wyrażonej w dokumencie z 1719 r., miał sprawować dwie msze św. w tygodniu: jedną we wtorki przed ołtarzem św. Antoniego w intencji fundatora i jego rodziny, drugą w piątki za zmarłych rodziców podstolego¹⁸⁸. Promotor bractwa św. Trójcy przy katedrze zgodnie z wolą fundatora, Karola Maksymiliana Kruzera, sędziego ziemskiego podolskiego, zawartą w akcie fundacji z 1720 r., miał raz w tygodniu odprawiać mszę św. w intencji fundatora i jego rodziny oraz organizować nabożeństwa w niedziele i święta, podczas których wspólnie z wiernymi powinien odmawiać koronkę do Trójcy Świętej¹⁸⁹.

W pewnych wypadkach kapelani braccy angażowali się do pracy duszpasterskiej, zwłaszcza w tych kościołach, które nie miały wikariusza. Funkcje pasterskie pełnił na przykład w 1741 r. promotor bractwa w Tłustem, nie otrzymując za to żadnego dodatkowego wynagrodzenia¹⁹⁰.

Należy zaznaczyć, że stosunkowo szczupłe uposażenie beneficjów w diecezji kamienieckiej powodowało, iż często beneficja kapelanii brackich kumulowano z altariami tych samych ołtarzy, jako że te ostatnie były niekiedy inkorporowane

¹⁸⁶ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1074-1075.

¹⁸⁷ Tamże k. 845.

¹⁸⁸ Tamże k. 1111-1112.

¹⁸⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 44, 92, 137.

¹⁹⁰ PANKr. Acta visitationis 1741 k. 1112.

na stałe do różnych instytucji kościelnych¹⁹¹. Kapelanami brackimi byli też altarzyści, wikariusze parafialni i katedralni, nawet członkowie kapituły katedralnej. Kapelanem bractwa Różańca św. w Gródku był w 1726 r. wikariusz miejscowej parafii¹⁹², promotorami bractwa literackiego przy katedrze byli kanonicy "stołowi"¹⁹³, a promotorem bractwa św. Trójcy przy katedrze – jeden z wikariuszy katedralnych¹⁹⁴. Łączenie beneficjów nie sprzyjało pogłębianiu i umacnianiu życia religijnego wśród członków bractwa. Beneficja traktowano często jako dodatkowe źródło uposażenia, zaniedbywano natomiast wynikające z nich obowiązki.

5. ALTARIE

Jednym z typowych przejawów pobożności w Polsce było m.in. tworzenie prebend kościelnych dla celów religijnych nie związanych z obowiązkami duszpasterskimi. Najczęściej spotykaną formą tych beneficjów były altarie. Były one związane ze ściśle określonymi ołtarzami, przy których sprawowano funkcje liturgiczne, sprowadzające się głównie do odprawiania mszy św. za fundatorów. Prebendy te swymi początkami sięgają wczesnośredniowiecznej instytucji kapelanii dworskich i pałacowych, w ramach których działali kapłani zobowiązani do regularnego celebrowania mszy św. Formy kanoniczne altarii ukształtowały się ostatecznie po okresie reformy gregoriańskiej. Głównymi ośrodkami tych tzw. beneficjów prostych były kościoły katedralne, kolegiackie i parafialne miejskie, rzadziej altarie występowały przy kościołach wiejskich¹⁹⁵. Altarie fundowano z motywów religijnych. Miały one służyć pomnażaniu chwały Bożej, uczczeniu w szczególny sposób patrona fundatora oraz zapewnieniu sobie i własnej rodzinie stałych modlitw po śmierci w celu uzyskania tą drogą zbawienia¹⁹⁶.

Pierwsze informacje o beneficjach prostych w diecezji kamienieckiej pochodzą z końca XV w. Najwcześniej wymienione w źródłach są altarie: św. Mikołaja, św. Bartłomieja i św. Doroty fundacji Jana Bahawskiego z 21 VIII 1471 r. oraz altaria św. Andrzeja, Dziesięciu Tysięcy Rycerzy, św. Michała Archaniola i

¹⁹¹ Tamże k. 50; Liber ecclesiae k. 159; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 135-136, 165.

¹⁹² PANKr. Acta visitationis 1741 k. 887.

¹⁹³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 47-49.

¹⁹⁴ PANKr. Liber ecclesiae k. 166-167.

¹⁹⁵ J. R y b c z y k. *Beneficjum*. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 262-265; J. S z y m a ń s k i. *Altaria*. [W:] EK t. 1. Lublin 1973 kol. 387-389.

¹⁹⁶ W i ś n i o w s k i. *Rozwój organizacji parafialnej* s. 315-316.

św. Marii Magdaleny fundacji J. Boryszkowskiego z 11 V 1503 r., istniejące przy kościele katedralnym w Kamieńcu¹⁹⁷.

Jako trzecia z kolei wzmiankowana jest w źródłach dopiero w drugiej połowie XVI w. altaria św. Anny, ufundowana w 1571 r. przez Annę Radecką przy kościele katedralnym w Kamieńcu¹⁹⁸. Dalsze altarie powstały w XVII i XVIII w. Fundowane były przy katedrze oraz przy kościołach w Czerwonogrodzie (1759 r.)¹⁹⁹, Dunajowcach (1639)²⁰⁰, Jagielnicy (1758)²⁰¹ i Satanowie (1733)²⁰². Do roku 1795 w diecezji kamienieckiej powstało 19 altarii (zob. tabela nr 15).

Jak wynika z zestawienia, wszystkie altarie w diecezji kamienieckiej związane były z kościołami miejskimi. Głównym ich centrum była katedra kamieniecka, przy której istniało 15 różnego rodzaju altarii, często powiązanych z bractwami.

Motywy pobożnościowe, religijne inspirowały społeczeństwo do fundowania prebend altaryjnych. Fundatorami byli ludzie reprezentujący niemal wszystkie warstwy społeczne, zarówno świeccy, jak i duchowni. Udział poszczególnych grup społecznych był różny, zależał najczęściej od ich stanu materialnego. Najwięcej altarii fundowała szlachta (8 altarii). Magnaci, duchowni i członkowie cechów ufundowali po trzy altarie, król zaś jedną.

Istotnymi elementami formalnie erygowanej altarii były: ołtarz, uposażenie (beneficjum) i funkcje liturgiczne związane z ołtarzem. Fundatorzy prebend ołtarzowych często własnym nakładem wznosili kaplice lub ołtarze dla nowo tworzonych altarii. Budowane były one w kościołach katedralnych i parafialnych, umieszczane w nawach bocznych, przy filarach, w kaplicach i innych dogodnych i stosownych ku temu miejscach²⁰³. Niekiedy nową altarię erygowano przy istniejących już ołtarzach nie posiadających żadnych prebend. W pewnych wypadkach tworzono nowe altarie przy ołtarzach posiadających już własne beneficjum – wówczas nowa altaria stanowiła drugie "ministerium" przy danym ołtarzu. Takie podwójne "ministerium" miał na przykład ołtarz św. Jana Nepomucena w katedrze kamienieckiej: jedno pochodziło z fundacji kanonika Mateusza Gronkiewicza z 1757 r., drugie – z fundacji W. Raciborowskiego, miecznika czerwonogrodzkiego, z 1769 r.²⁰⁴

¹⁹⁷ B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 100; MRPS t. 3 cz. 4 nr 21633 s. 225; Syst. nr 1263 s. 428.

¹⁹⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 166-167; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 229.

¹⁹⁹ AALwow. Copie documentorum ecclesiasticorum. Sygn. KK f. 1092.

²⁰⁰ PANKr. Odpisy akt kapitulnych s. 444.

²⁰¹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 280.

²⁰² Tamże k. 171.

²⁰³ PANKr. Liber ecclesiae k. 156-160; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 44-45, 135-136.

²⁰⁴ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 55.

Tab. 15. Altarie na terenie diecezji kamienieckiej do 1795 r.

Lp.	Miejscowość	Data fundacji lub pierwszej wzmianki	Rodzaj fundacji	Wezwanie
1	Czerwonogród	1759	królewska	św. Tadeusz
2	Dunajowce	1630	magnacka	św. Walenty
3	Jagielnica	1758	duchowna	św. Trójca
4	Kamieniec Podolski katedra	1471	szlachecka	św. Mikołaj, św. Bartłomiej i św. Dorota
5	Kamieniec Podolski	1503 ^a	szlachecka	św. Andrzej, 10 tys. rycerzy, Michał Arch., św. Maria Ma- gdalena
6	Kamieniec Podolski	1571	szlachecka	św. Anna
7	Kamieniec Podolski	pocz. XVII w.	biskupia	Przemienienie Pańskie
8	Kamieniec Podolski	1611	cechu	św. Krzyż
9	Kamieniec Podolski	1646	szlachecka	św. Maria Magdalena
10	Kamieniec Podolski	1. poł. XVII w.	szlachecka	Niepokalane Poczęcie NMP
11	Kamieniec Podolski	1. poł. XVII w.	magnacka	św. Trójca
12	Kamieniec Podolski	1. poł. XVII w.	cechu	Michał Archanioł
13	Kamieniec Podolski	1. poł. XVII w.	magnacka	Wszyscy Święci
14	Kamieniec Podolski	1. poł. XVII w.	cechu	św. Leonard
15	Kamieniec Podolski	1. poł. XVIII w.	szlachecka	św. Józef
16	Kamieniec Podolski	1753	szlachecka	św. Tadeusz ap.
17	Kamieniec Podolski	1757	biskupia	Boże Ciało
18	Kamieniec Podolski	1757	—	św. Jan Nepomucen
19	Satanów	1733	szlachecka	św. Różaniec

Źródła AALwów. Copie documentarum f. 1092; PANKr. Liber ecclesiae k. 149-160; Acta visitationis 1741 k. 844-845; Odpisy akt kapitulnych s. 444; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 52, 55, 125-127, 135-136, 152, 179-229; Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 100.

^a Ołtarz ten w drugiej połowie XVIII w. otrzymał nowy tytuł – Najświętszego Ciała Chrystusowego (AKapK. Acta visitationis 1777 k. 135-136).

Z ołtarzem łączyło się ściśle patrocinium prebendy, która przybierała jako swe wezwanie tytuł tego ołtarza, z którym była związana. W większości wypadków patrocinia altarii w diecezji kamienieckiej poświęcone były czci świętych, często przywoływały imiona patronów fundatorów (np. św. Anna, św. Tadeusz, św. Maria Magdalena, św. Jan Nepomucen, Michał Archanioł), niektóre poświęcone były czci Matki Bożej oraz tajemnic Bózych, podobnie jak miało to miejsce w bractwach religijnych. Altarie na ogół miały jedno wezwanie, ale zdarzało się, że najstarsze z nich posiadały więcej wezwań. Altaria ufundowana w 1471 r. przez Jana Bahawskiego nosiła tytuł potrójny: św. Mikołaja, św. Bartłomieja i św. Doroty²⁰⁵, a altaria ufundowana w 1503 r. przez J. Boryszkowskiego aż po-

²⁰⁵ Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 100.

czwórnym: św. Andrzeja, Dziesięciu Tysięcy Rycerzy, Michała Archaniola i Marii Magdaleny²⁰⁶.

Podstawą egzystencji altarii było jej stałe uposażenie, zapewniające utrzymanie altarzysty i prebendariusza oraz pokrycie potrzeb ołtarzowych. Wielkość i rodzaj uposażeń określał fundator w dokumencie fundacyjnym. Do zasadniczych form uposażenia altarii w diecezji kamienieckiej należały kapitały pieniężne, zabezpieczane często na dobrach ziemskich lub nieruchomościach. Altaria św. Tadeusza w Czerwonogrodzie, której uposażenie wynosiło 6 tys. złotych, miała zabezpieczoną tę sumę na dobrach królewskich. Altarzysta pobierał z tej sumy 7% rocznie²⁰⁷. W podobny sposób uposażone były cztery altarie przy kościele katedralnym: Bożego Ciała, św. Józefa, św. Leonarda i Przemienienia Pańskiego²⁰⁸. Jako formę uposażenia spotykamy również nadania wsi. Z takiego źródła czerpały dochody altarie św. Andrzeja i św. Mikołaja, posiadające po połowie wsi Beznoskowiec²⁰⁹, oraz altaria św. Anny, uposażona częścią wsi Załucze²¹⁰.

Do istotnych obowiązków związanych z każdą altarią należało sprawowanie funkcji liturgicznych, które miały pomnażać chwałę Bożą, uczcić świętych patronów oraz zapewnić stałe modlitwy po śmierci fundatorów. Dokumenty fundacyjne podając podstawę utrzymania altarii jednocześnie precyzowały zakres obowiązków spoczywających na prebendariuszach. Zasadniczo sprowadzały się one do odprawiania pewnej liczby mszy św. w określone dni tygodnia (najczęściej 2 lub 3 razy w tygodniu), za duszę fundatora lub członków jego rodziny oraz spadkobierców. Altarzysta Bożego Ciała w katedrze zobowiązany był na przykład do odprawiania raz w tygodniu mszy św. za duszę fundatora, jego rodziców i rodzinę²¹¹. Podobne obowiązki spoczywały na altarzystach św. Anny, św. Jana Nepomucena i Niepokalanego Poczęcia NMP²¹². Na mocy fundacji Michała Krylińskiego z 1743 r. altarzysta św. Trójcy przy katedrze zobowiązany był do odprawiania co kwartał tzw. aniwersarzy za dusze rodziców i krewnych fundatora²¹³.

Szerszy zakres obowiązków spoczywał na altarzystach, którzy równocześnie pełnili funkcje promotorów bractw religijnych lub cechów skupionych przy tym

²⁰⁶ Tamże; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 221.

²⁰⁷ AALwow. Copie documentorum ecclesiasticorum. Sygn. KK f. 1092.

²⁰⁸ PANKr. Liber ecclesiae k. 150-155; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 50-55, 117, 136, 423, 847.

²⁰⁹ Tamże k. 221; B i a ł k o w s k i. *Podole w XVI w.* s. 100.

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 132.

²¹² PANKr. Liber ecclesiae k. 166-167.

²¹³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 45.

samym ołtarzu. Wówczas to do obowiązkowych modlitw za fundatorów dochodziły określone funkcje liturgiczne związane z celami danego bractwa²¹⁴.

W strukturze organizacyjnej diecezji altarie stanowiły odrębne beneficjum kościelne. Prebendy altaryjne były często kumulowane z innymi beneficjami, takimi jak: wikariat, probostwo, kanonikat kapitulny²¹⁵. Wiele przykładów takiego postępowania odnotowujemy w diecezji kamienieckiej. W 1665 r. altarystą św. Anny przy katedrze był ks. M. Zygmuntowicz, penitencjarz i wikariusz katedralny²¹⁶. Altarysta kumulował w 1741 r. jednocześnie probostwo w Tarnorudzie²¹⁷.

Dość częstym zjawiskiem w diecezji kamienieckiej było także inkorporowanie altarii na stałe lub na pewien okres do instytucji diecezjalnych. Na początku XVII w. na stałe do archidiaconatu przyłączona została altaria św. Anny²¹⁸. Altaria św. Andrzeja była inkorporowana do dziekanii²¹⁹, altaria św. Trójcy – do prepozytury kapitulnej²²⁰, dwie altarie: Niepokalanego Poczęcia przez bpa Andrzeja Leszczyńskiego (1640-1646) i św. Marii Magdaleny w 1652 r., zostały inkorporowane do kapituły katedralnej²²¹.

Prawa patronackie nad altariami przysługiwały ich fundatorom. Mieli oni prawo prezentować kandydatów na wakujące stanowiska, określać krąg osób, które mogły się ubiegać o uzyskanie tej prezenty. Jednocześnie na nich spoczywała troska o zapewnienie odpowiedniego uposażenia dla altarysty oraz czuwanie nad prawidłowym wypełnianiem obowiązków przez prebendarza. W wypadku stwierdzenia zaniedbań patron mógł żądać jego usunięcia²²². Prawa patronackie przechodziły z fundatora na jego spadkobierców²²³, w wypadku jednak gdy fundatorami były osoby z niższych warstw społecznych, w celu zagwarantowania trwałości fundacji wyznaczano nieraz jako współpatrona miasto lub przelewano te prawa na instytucje kościelne²²⁴. Andrzej Bąk, kolator altarii św. Andrzeja przy katedrze, przelał na przykład w 1581 r. swe prawo patronackie na biskupa

²¹⁴ Funkcje te zostały szerzej omówione w paragrafie poświęconym kapelanom i promotorom brackim.

²¹⁵ W y c z a w s k i. *Studia nad wewnętrznymi dziejami* s. 87-88.

²¹⁶ PANKr. Liber ecclesiae k. 166-167.

²¹⁷ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 818.

²¹⁸ Tamże k. 50; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 165.

²¹⁹ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 135-136, 249-250.

²²⁰ PANKr. Liber ecclesiae k. 159; Acta visitationis 1741 k. 46-47.

²²¹ PANKr. Liber visitationis k. 156, 159; AKapK. Acta visitationis 1777 k. 135-136.

²²² A. W e i s s. *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*. [W:] *Studia kościelnohistoryczne*. T. 1. Lublin 1977 s. 201.

²²³ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 139.

²²⁴ PANKr. Liber ecclesiae k. 158-159.

i kapitułę katedralną²²⁵. Podobnie uczyniła Anna Radecka, fundatorka altarii św. Anny, przekazując swe prawa patronackie na rzecz kapituły katedralnej²²⁶.

Należy jeszcze zaznaczyć, że jakkolwiek altarie stanowiły samodzielne beneficja kościelne, to ich funkcjonowanie było w dużym stopniu ograniczone prawami parafialnymi kościołów, przy których egzystowały²²⁷. Niekiedy sami fundatorzy altarii w swych dokumentach fundacyjnych kładli nacisk, aby nabożeństwa sprawowane przez altarzystów nie zakłócały porządku służby Bożej w kościele parafialnym.

Największa rola altarii w strukturze organizacyjnej diecezji zaznaczyła się w ożywianiu życia religijnego wiernych w poszczególnych ośrodkach parafialnych. Fundowanie altarii było w pewnym sensie świadectwem religijności i pobożności diecezjan kamienieckich²²⁸.

²²⁵ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 221; Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 100.

²²⁶ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 229; Białkowski. *Podole w XVI w.* s. 100.

²²⁷ W. Wójcik. *Prawa parafialne według polskiego ustawodawstwa partykularnego do 1564 r.* RTK 3:1956 z. 2 s. 167, 174.

²²⁸ Zob. Weis. *Organizacja diecezji lubuskiej* s. 203. O relacjach prawnych między altarzystami a proboszczami w diecezji kamienieckiej nie posiadamy żadnych informacji.

R o z d z i a ł V

KLASZTORY NA TERENIE DIECEZJI

Ważnym ogniwem organizacji kościelnej na terenie niemal każdej diecezji były klasztory zarówno zakonów i zgromadzeń męskich, jak i żeńskich. Należały one do większych struktur zakonnych, niezależnych i w dużym stopniu autonomicznych w stosunku do władz diecezjalnych. Klasztory nie wchodziły w zakres organizacji diecezjalnej, niemniej jednak poprzez swoją działalność, głównie poprzez bezpośrednie angażowanie się w duszpasterstwo parafialne, zajmowały niejednokrotnie ważne miejsce w życiu religijnym i organizacyjnym diecezji. Z tych też powodów ostatni rozdział niniejszej pracy o ustroju wewnętrznym diecezji kamienieckiej poświęcony zostanie klasztorom. Diecezja kamieniecka była terenem wzmózonej działalności wielu zakonów męskich i żeńskich. Proces ich osadzania się na terenie diecezji rozpoczął się o wiele wcześniej, nim powstała sama diecezja, i sięga swymi początkami połowy XIV stulecia. Klasztory tworzyły niejako podstawę pod przyszłą organizację kościelną na tych ziemiach. Najwcześniej i w największym stopniu rozwinęły tu działalność zakony żebrzące, przede wszystkim dominikanie i franciszkanie, w późniejszym okresie przybyli jezuici, trynitarze i paulini, a z zakonów żeńskich – siostry miłosierdzia (szarytki) i dominikanki.

1. KLASZTORY ZAKONÓW ŻEBRZĄCYCH

Jednym z najpiękniejszych i najbardziej trwałych owoców życia religijnego średniowiecza były zakony żebrzące. Znakomite ich przystosowanie do potrzeb społecznych (ewangelizacja, zerwanie ze stabilizacją życia), nowa, atrakcyjna forma życia – to wszystko zadecydowało o ich ogromnej popularności i dyna-

micznym rozwoju począwszy od XIII w. aż po czasy nowożytne. Taką pozycję zakony te posiadały również na terenie Polski, zarówno w diecezjach centralnych, jak i wschodnich. Szczególna ich popularność zaznaczyła się w diecezji kamienieckiej, gdzie stanowiły one zasadniczy trzon życia zakonnego. Reprezentowane tu były przez dominikanów (najliczniej), franciszkanów konwentualnych, bernardynów, kapucynów oraz karmelitów trzewickowych i bosych.

Zakon dominikański (Ordo Fratrum Praedicatorum) założony został przez św. Dominika w latach 1216-1217. Głównym celem tego zakonu było prowadzenie działalności duszpasterskiej i kaznodziejskiej wśród wiernych. Na ziemiach Polski dominikanie pojawili się po raz pierwszy w 1222 r. W ciągu kilkunastu lat rozprzestrzenili się w większości diecezji polskich. Około 1240 r. posiadali już 11 klasztorów, głównie na terenach wschodnich Rzeczypospolitej¹. Dalszy okres intensywnego rozwoju tego zakonu przypadł na XVII w., kiedy to zorganizowano trzy prowincje dominikańskie: litewską, polską i ruską. W 1671 r. utworzona została odrębna kongregacja obserwancka, stanowiąca niejako czwartą prowincję dominikańską².

Początki działalności dominikanów w diecezji kamienieckiej wiążą się z ich pracą misyjną na terenach wschodnich. Prowadzili ją poprzez kongregację pod nazwą Stowarzyszenie Braci Pielgrzymujących dla Chrystusa (Societas Fratrum peregrinantium propter Christum intergentes), powstałą na przełomie XIII i XIV w. i wyposażoną przez Stolicę Apostolską w specjalne przywileje. Ośrodkami misji były głównie miasta o większych skupiskach ludności obrządku łacińskiego³. Z tego rodzaju działalnością kongregacji wiążą się jej pierwsze związki z Kamieńcem Podolskim, gdzie w drugiej połowie XIV w. za rządów książąt podolskich Koriatowiczów powstał pierwszy klasztor dominikański pod wezwaniem św. Mikołaja. Pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 28 I 1378 r. – wymienił go papież Grzegorz XI jako klasztor należący do owej kongregacji⁴. Pierwotnie bliżej nie określone uposażenie klasztoru powiększył książę podolski Świdrygiello w 1401 r., nadając mu na własność wieś Ziubrowce⁵.

Liczne nadania fundacyjne w latach późniejszych sprawiły, że klasztor ten stał się jednym z największych klasztorów dominikańskich w całej diecezji. W 1773 r.

¹ J. K ł o c z o w s k i. *Zakony na ziemiach Polski w wiekach średnich*. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 465.

² Tamże s. 535-537.

³ S. B a r ą c z. *Rys dziejów Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce*. T. 1. Kraków 1861 s. 79.

⁴ J. M. G i ń z y c k i [Wołyński]. *Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej*. NPS 1:1928 s. 228.

⁵ A. J. R o l l e. *Zameczki podolskie na kresach multińskich*. T. 1. Kraków 1880 s. 60; t. 2 s. 260.

zamieszkiwało w nim 24 zakonników (15 kapłanów, 5 kleryków i 4 braci zakonnych)⁶.

Z fundacji Jerzego i Andrzeja Koriatowiczów w 1375 r. w Smotryczu powstał drugi klasztor dominikański pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny⁷. Uposażony został w młyn oraz grunta orne, na których w późniejszym okresie założona została wieś Mnichówka⁸. Klasztor ten w 1427 r. zniszczyli Tatarzy. Odbudował go dopiero w 1585 r. Mikołaj Brzeski (od tej pory przyjął on wezwanie św. Mikołaja). Niewielkie dochody czerpane z dziesięciny i procentów od kapitałów pozwalały w XVII w. na utrzymanie zaledwie sześciu zakonników⁹. W 1773 r. było tylko trzech kapłanów zakonnych¹⁰.

Z czasów fundacji Koriatowiczów pochodził również trzeci klasztor dominikański w diecezji. Założony on został w Czerwonogrodzie, ale daty jego powstania nie znamy¹¹. Już na początku XV stulecia zniszczyli go Wołochowie. Teodor Jazłowiecki, kasztelan podolski, w 1444 r. wybudował na nowo klasztor i uposażył go. Pod koniec tego wieku klasztor został ponownie zniszczony¹².

Na tym zakończył się niejako pierwszy etap rozwoju sieci klasztornej dominikanów w diecezji kamienieckiej. Dalszą działalność wznowili dominikanie dopiero na przełomie XVI i XVII w. Pierwszą fundacją z tego okresu był klasztor pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP w Jazłowcu, uposażony przez Mikołaja Jazłowieckiego w 1595 r.¹³ Podstawę jego uposażenia stanowiły dwie wsie: Chmielowa i Olchowiec. W 1773 r. w klasztorze tym było czterech kapłanów zakonnych¹⁴.

W 1606 r. biskup kamieniecki Paweł Wolucki sprowadził dominikanów do Latyczowa. Założony w tym mieście w 1607 r. klasztor pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP uposażył Jan Potocki, wojewoda braclawski, nadając mu na własność plac, grunty orne, ogród i kapitał roczny w wysokości 200 złotych, zabezpieczony na budynku zamkowym¹⁵. W 1638 r. Mikołaj Potocki, kasztelan krakowski, powiększył beneficjum o dziesięciny z folwarku starostwa latyczowskiego.

⁶ L. Bieńkowski. *Tabele źródłowe nr 1-69*. W: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r. Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*. T. 1. Red. L. Bieńkowski [i in.]. Lublin 1972 tab. nr 19.

⁷ B a r ą c z. *Rys dziejów t. 2 s. 501*; *Źródła do dziejów polskich*. T. 1. Wyd. M. Grabowski i A. Przędziecki. Wilno 1843 s. 139.

⁸ Tamże; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły s. 245-246*.

⁹ B a r ą c z. *Rys dziejów t. 2 s. 501*.

¹⁰ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe tab. nr 19*.

¹¹ M. B a l i ń s k i. *Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym opisana*. T. 3. Warszawa 1885 s. 161-162; B a r ą c z. *Rys dziejów t. 2 s. 413*.

¹² Tamże.

¹³ AGZ t. 10 s. 174; B a r ą c z. *Rys dziejów t. 2 s. 427-428*.

¹⁴ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe tab. nr 19*.

¹⁵ B a r ą c z. *Rys dziejów t. 2 s. 440*.

Dzięki temu w XVII w. istniał tu znaczny ośrodek zakonny, skupiający 20 zakonników¹⁶. W 1773 r. liczba zakonników była znacznie mniejsza (6 kapłanów i jeden brat)¹⁷.

W 1607 r. w diecezji przybyły dwa nowe klasztory: w Barze i Szarawce. Pierwszy z nich – pod wezwaniem św. Anny – ufundował starosta barski Stanisław Golski, który zarazem uposażył go dwiema wsiami: Glinianką i Kotową¹⁸. Początkowo konwent liczył 20 zakonników i wyposażony był w piękną bibliotekę¹⁹. W końcu XVIII w. przebywało w nim już tylko pięciu zakonników (4 kapłanów i jeden brat zakonny)²⁰. Klasztor w Szarawce przyjął wezwanie Zwiastowania NMP. Założony został 24 IX 1607 r. przez Jakuba Pretwicza, wojewodę podolskiego, i uposażony przez niego wsią Hołochwasty, która zgodnie z wolą fundatora miała stanowić podstawę utrzymania dla sześciu zakonników²¹. W 1773 r. w klasztorze tym przebywało siedmiu zakonników, w tym sześciu kapłanów zakonnych²².

Kolejna fundacja dominikańska pojawiła się w połowie XVII stulecia w Sotodkowcach, gdzie około 1650 r. dzięki staraniom Jana Szembeka, kanclerza wielkiego koronnego, powstał klasztor pod wezwaniem św. Józefa Oblubieńca NMP²³. Wkrótce podczas okupacji tureckiej (1672-1699) uległ on zniszczeniu. Odbudowany został dopiero w 1729 r. przez Stanisława Humieckiego, wojewodę podolskiego²⁴. W końcu XVIII w. zamieszkiwało w tym klasztorze pięciu zakonników (czterech kapłanów i jeden brat)²⁵.

Wspomniany wojewoda Humiecki przyczynił się też do założenia drugiego w tym okresie klasztoru dominikańskiego, który powstał w 1723 r. w Sokolcu i przyjął wezwanie św. Rocha. Fundator uposażył ten klasztor w 96 morgów ziemi,

¹⁶ Tamże; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 237, 241.

¹⁷ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

¹⁸ *Volumina legum. Przedruk zbioru praw.* Nakładem J. Ohryski. T. 3. Petersburg 1859 s. 65-86; J. M. G i ż y c k i [Wołyński]. *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej. Cz. 2: Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej.* Kraków 1923 s. 223.

¹⁹ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* tab. s. 226.

²⁰ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

²¹ B a r ą c z. *Rys dziejów* t. 2 s. 505; K. P u ł a s k i. *Stare osady w ziemi kamienieckiej. Szkice i poszukiwania historyczne.* Seria 3. Kraków 1906 s. 38-39.

²² B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

²³ B a r ą c z. *Rys dziejów* t. 2 s. 504.

²⁴ Tamże.

²⁵ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

135 złotych rocznej pensji i 60 korcy zboża²⁶. Wspólnota klasztorna była niezbyt liczna. W 1773 r. w klasztorze zamieszkiwało tylko czterech kapłanów²⁷.

W 1794 r. na podstawie umowy między arcybiskupstwem lwowskim a biskupem kamienieckim do diecezji został przyłączony klasztor dominikański wraz z parafią w Czortkowie pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa, ufundowany w 1610 r.²⁸ W 1773 r., a więc jeszcze przed przyłączeniem do diecezji kamienieckiej, liczył on 13 zakonników (9 kapłanów, jeden kleryk i trzech braci zakonnych)²⁹.

W XVIII w. w diecezji był również jeden klasztor dominikanów ścisłej obserwacji, tzw. kongregacji św. Ludwika Bertranda. Mieli oni placówkę w Sidorowie, ale nie znamy bliżej ani fundacji, ani czasu jej powstania. Klasztor ten został zniesiony w 1789 r., a jego dochody zostały przyłączone do tzw. funduszu religijnego³⁰. W 1773 r. w klasztorze przebywało sześciu zakonników (5 kapłanów i brat)³¹. Ogółem w ciągu całego interesującego nas okresu na terenie diecezji kamienieckiej działało 11 klasztorów dominikańskich, w których w 1773 r. żyło i pracowało 63 zakonników, w tym 49 kapłanów zakonnych³².

Drugim zakonem działającym na terenie diecezji kamienieckiej byli franciszkanie. Twórcą tego zakonu był św. Franciszek z Asyżu, żyjący na przełomie XII i XIII stulecia. Głoszone przez niego zasady życia i jego niezwykła osobowość przyczyniły się do ogromnej popularności franciszkanizmu niemal we wszystkich społecznościach Kościoła zachodniego, w tym także w Polsce.

Franciszkanie przybyli do Polski już w latach trzydziestych XIII w., rozprzestrzeniając się wraz z dominikanami na obszarze całej Rzeczypospolitej, szczególnie w ważniejszych ośrodkach miejskich. Wielki ich wpływ zaznaczył się też na Rusi³³.

Żywy rozwój klasztorów franciszkańskich sprawił, że już w 1239 r. utworzona została odrębna polsko-czeska prowincja franciszkanów. W późniejszym okresie, głównie z powodu różnic w interpretowaniu zasad życia zakonnego (ubóstwo), wyodrębniły się w tym zakonie nowe odgałęzienia. W 1517 r. nastąpił podział

²⁶ W. P l a t e r. *Zbiór pamiątek do dziejów Polski*. T. 4. Warszawa 1859 s. 225-226; G i Ź y c k i. *Wykaz klasztorów* s. 224; t e n Ź e. *Zniesione kościoły* s. 247.

²⁷ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

²⁸ *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794*. Wyd. T. Długosz. Lwów 1937 s. 143.

²⁹ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

³⁰ Tamże; J. K r u p s k i. *Kongregacja dominikanów obserwantów św. Ludwika Bertranda w Polsce w XVII i XVIII wieku. (Streszczenie)*. "Summarium" 25:1976 s. 152.

³¹ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 19.

³² Tamże. W 1794 r. z chwilą przyłączenia do diecezji klasztoru w Czortkowie z 13 zakonnikami liczba ta wzrosła.

³³ W. A b r a h a m. *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904 s. 189.

na dwa odłamy: na franciszkanów konwentualnych i obserwantów, zwanych w Polsce bernardynami. W dwa lata później z grona bernardynów wyłoniła się nowa grupa zakonna, zwana reformatami (Zakon Braci Mniejszych Ściślejszej Obserwy). W 1525 r. oddzielną kongregację z własnym generałem stworzyli w ramach zakonu kapucyni (Zakon Braci Mniejszych Kapucynów), którzy ostatecznie zostali zatwierdzeni przez papieża Pawła V w 1619 r.³⁴

Pierwsze ślady podejmowania działalności duszpasterskiej przez franciszkanów konwentualnych w diecezji kamienieckiej pojawiają się równocześnie z działalnością dominikanów. Zdaniem niektórych historyków nastąpiło to już w 1320 r.³⁵ Najwcześniejsza wzmianka źródłowa mówiąca o uposażeniu franciszkanów w Kamieńcu Podolskim pochodzi z 17 VIII 1402 r. Dotyczy ona klasztoru pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, który został ufundowany przez księcia podolskiego Świdrygiellę i obdarowany nadaniem dziesięciny z zamku i folwarku hołoskowskiego³⁶. Konwent ten należał do znacznie większych ośrodków franciszkańskich w diecezji. W XVI stuleciu według źródeł pracowało w nim 11 zakonników (8 kapłanów i 3 braci zakonnych)³⁷. W 1773 r. liczba zakonników zmalała do dziewięciu (w tym 7 kapłanów)³⁸. Klasztor w Kamieńcu przetrwał do 1787 r., czyli do chwili przeniesienia go do Gródka.

Dalsze ośrodki franciszkańskie powstały dopiero w XVII i XVIII w. Dnia 1 V 1628 r. założony został klasztor pod wezwaniem Matki Boskiej Anielskiej w Wońkowcach, utworzony dzięki fundacji Zofii Zamiechowskiej, która uposażyła go wsią Bystrzyca³⁹. W końcu XVIII w. pracowało w nim pięciu zakonników (4 kapłanów i brat zakonny)⁴⁰. W 1662 r. przybył nowy klasztor pod wezwaniem św. Józefa Oblubieńca NMP w Barze. Fundował go król Jan Kazimierz, zabezpieczając jego egzystencję dochodami ze wsi Szerszeniowce⁴¹. Liczył on

³⁴ H o l z a p f e l. *Handbuch der Geschichte des Franziskaner ordens*. Freiburg im Breisgau 1909 s. 142-157; H. B ł a ż k i e w i c z. *Szkoła franciszkańska*. [W:] *Dzieje teologii*. T. 2 cz. 2. Lublin 1975 s. 289-366; K. K a n t a k. *Franciszkanie polscy*. T. 2. Kraków 1938 s. 13; t e n ż e. *Bernardyni polscy*. T. 2. Lwów 1933 s. 51, 181 n.

³⁵ W. A b r a h a m. *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*. Lwów 1912 s. 10-14; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 277.

³⁶ AGZ t. 10 s. 3; Źródła dziejowe t. 5 s. 15-16; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 277.

³⁷ AFK. Karwacki. Materiały do historii prowincji i konwentów franciszkańskich na Rusi. T. 4 sygn. E-I-3 s. 115-116.

³⁸ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 26.

³⁹ J. B a r t o s z e w i c z. *Księga protokołów franciszkańskiej prowincji ruskiej od 1625-1659*. [W:] "Pismo Zbiorowe Wileńskie" 1862 s. 408; G i ń c k i. *Zniszczone kościoły* s. 262.

⁴⁰ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 26.

⁴¹ AFK. Karwacki. Materiały do historii t. 3 s. 265.

podobnie jak klasztor w Wońkowcach zaledwie pięciu zakonników, w tym czterech kapłanów⁴².

Kolejnym ośrodkiem działalności franciszkanów był Gródek Bedrychowski. Dnia 3 II 1720 r. wzniesiono tam z inicjatywy Jana Zamoyskiego klasztor pod wezwaniem św. Anny⁴³. Początkowo uposażenie stanowiły dwa folwarki: Zwierzyniec i Olchowiec⁴⁴. Z chwilą przeniesienia w 1787 r. franciszkanów z Kamieńca Podolskiego podstawy materialne zostały znacznie powiększone. Ogółem franciszkanie konwentualni mieli na terenie diecezji cztery klasztory, w których w 1773 r. pracowało 19 zakonników.

Z innych odłamów zakonnych rodziny franciszkańskiej w diecezji kamienieckiej działali bernardyni (w 1773 r. mieli oni 2 klasztory, liczyli 24 zakonników, w tym 15 kapłanów) oraz kapucyni (2 klasztory, 15 zakonników, w tym 8 kapłanów). Pierwszą placówką bernardyńską (Braci Mniejszych Obserwanckich) w diecezji był klasztor w Husiatynie pod wezwaniem NMP, ufundowany w 1610 r. przez Walentego Aleksandra Kalinowskiego⁴⁵. Początkowo (w 1642 r.) przebywało w nim 22 zakonników⁴⁶, potem ich liczba się zmniejszyła, tak że w końcu XVIII stulecia w klasztorze było 19 zakonników (11 kapłanów, 4 kleryków i 4 braci zakonnych)⁴⁷. W 1788 r. na skutek rozporządzenia władz austriackich klasztor ten został zniesiony⁴⁸.

Drugą swoją placówkę bernardyni otrzymali dopiero w 1761 r. Była to początkowo rezydencja, a od 1782 r. formalny klasztor pod wezwaniem św. Jana Nepomucena w Jarmolińcach. Fundatorami klasztoru byli Paweł Starzyński i Jan Orłowski⁴⁹. Dane z 1773 r. świadczą, że w klasztorze tym pracowało wówczas pięciu zakonników, w tym czterech kapłanów⁵⁰.

Klasztory kapucynów pojawiły się w diecezji kamienieckiej dopiero w XVIII stuleciu. W 1744 r. starosta gostyński A. Tarło ufundował pierwsze ich hospicjum w Zbrzyziu⁵¹. Konwent ten przyjął wezwanie św. Antoniego Padewskiego i św. Jana Nepomucena. W 1773 r. tworzyło go ośmiu zakonników, w tym pięciu

⁴² B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 26.

⁴³ A F K. Karwacki. *Materiały do historii* t. 4 s. 75; G i ń c k i. *Zniesione kościoły* s. 263.

⁴⁴ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 280; G i ń c k i. *Zniesione kościoły* s. 265.

⁴⁵ B a r ą c z. *Rys dziejów* s. 358.

⁴⁶ N. G o l i c h o w s k i. *Przed Nową Epoką. Materiały do historii oo. bernardynów w Polsce*. Kraków 1899 s. 39.

⁴⁷ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 7.

⁴⁸ K a n t a k. *Bernardyni polscy* t. 2 s. 521.

⁴⁹ B a r ą c z. *Rys dziejów* s. 359; G o l i c h o w s k i. *Przed Nową Epoką* s. 40-41; G i ń c k i. *Zniesione kościoły* s. 223.

⁵⁰ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 7.

⁵¹ W. M a r c z y ń s k i. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*. T. 1. Wilno 1829 s. 231; G i ń c k i. *Zniesione kościoły* s. 272.

kapłanów⁵². W 1751 r. powstało drugie hospicjum kapucyńskie, zlokalizowane w Dunajowcach. Fundatorami jego był Stanisław Potocki i jego żona Helena⁵³. W 1773 r. żyło w nim siedmiu zakonników, w tym trzech kapłanów⁵⁴.

Do grupy zakonów zebrzących należeli także karmelici trzewiczkowi (Zakon Najświętszej Maryi Panny z góry Karmel), założony w XII w. na Bliskim Wschodzie. Odznaczał się on surową regułą życia, a głównym jego celem było szczerzenie kultu Matki Bożej. Na terenie Polski zakon ten pojawił się pod koniec XIV stulecia. Pierwszy ośrodek karmelitański powstał w 1396 r. w Krakowie⁵⁵. W XVI w. pod wpływem prądów reformistycznych wewnątrz zakonu, zapoczątkowanych zwłaszcza przez hiszpańską karmelitanę św. Teresę z Avila, wyodrębniła się nowa gałąź tego zakonu – karmelici bosy. Pierwszy zreformowany dom karmelitów bosych zorganizowany został w 1568 r. przez jednego z najbliższych współpracowników św. Teresy – św. Jana od Krzyża. W 1593 r., a więc 25 lat później, dokonano się definitywne oddzielenie tej gałęzi od głównej rodziny Karmelu i ukonstytuowanie się nowego zakonu o ściślejszej regule i bardziej czynnie nastawionego na apostołstwo i duszpasterstwo pokutne⁵⁶.

Zakon ten w diecezji kamienieckiej reprezentowany był w obydwu swoich gałęziach. Pierwsze ślady karmelitów zaznaczyły się dopiero w XVII w. Chronologicznie najstarszym klasztorem karmelitańskim w diecezji był klasztor karmelitów bosych pod wezwaniem Matki Boskiej Zwycięskiej w Kamieńcu Podolskim, założony w 1623 r. Pierwotnie jego uposażenie stanowił dom i kapitał w wysokości 5 tys. złotych, nadany przez fundatorkę Krystynę Cieklińską⁵⁷. Podczas okupacji tureckiej w latach 1672-1699 klasztor uległ zniszczeniu. Odrestaurowany został w początkach XVIII w. przy współudziale Marcina Bogusza, podkomorzego podolskiego, i Marcina Kątskiego, wojewody podolskiego, współfundatorów klasztoru⁵⁸. Zabudowania klasztorne były dość obszerne, dlatego przez wiele lat (1740-1781 i 1793-1795) mieściło się w nich kamienieckie seminarium diecezjalne⁵⁹. W 1773 r. w klasztorze zamieszkiwało 15 zakonników (9 kapłanów, kleryk i 5 braci)⁶⁰. Karmelici bosy 30 VI 1747 r. otrzymali nową placówkę. Był to klasztor pod wezwaniem Trójcy Świętej w Kupinie, wzniesiony przez

⁵² B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 39.

⁵³ G i ń c y c k i. *Zniesione kościoły* s. 268.

⁵⁴ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 39.

⁵⁵ K ł o c z o w s k i. *Zakony na ziemiach Polski* s. 514-516.

⁵⁶ B. J. W a n a t. *Zakon karmelitów bosych w Polsce*. Kraków 1979 s. 44-49.

⁵⁷ Tamże s. 373; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 291-293; G i ń c y c k i. *Zniesione kościoły* s. 279-280.

⁵⁸ W a n a t. *Zakon karmelitów* s. 374; G i ń c y c k i. *Zniesione kościoły* s. 283.

⁵⁹ R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 294; G i ń c y c k i. *Zniesione kościoły* s. 289.

⁶⁰ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 43.

Aleksandra Stadnickiego, podkomorzego podolskiego⁶¹. Na utrzymanie konwentu przeznaczono kapitały pieniężne nadane przez rodzinę Stadnickich i innych ofiarodawców⁶². W placówce tej w końcu XVIII w. pracowało sześciu zakonników, w tym czterech kapłanów⁶³.

Karmelici trzewickowi w diecezji kamienieckiej posiadali tylko jedną placówkę – rezydencję zakonną w Barze, ufundowaną przez Antoniego Benedykta Lubomirskiego w dniu 2 VI 1759 r. i uposażoną sumą 60 tysięcy złotych⁶⁴. Zakonnicy zamieszkujący w tej rezydencji spełniali liczne funkcje duszpasterskie w okolicznych parafiach, często wykonując obowiązki wikariuszy parafialnych, m.in. w parafii Śnitków i Łuczyniec⁶⁵. W czasie drugiego rozbioru Polski w 1793 r. rezydencja w Barze została zniszczona⁶⁶.

Sieć placówek zakonów żebrzących w diecezji kamienieckiej obejmowała ogółem 23 klasztory w 19 ośrodkach. Był to wyraz popularności tego typu zakonów i dowód znacznego ich udziału w życiu religijnym i organizacyjnym diecezji kamienieckiej. Warunki polityczne, ekonomiczne i personalne sprawiały, że klasztory nie tylko wypełniały cele zgodne z charakterem zakonu, ale zarazem włączały się w życie i problemy Kościoła lokalnego. Najpełniejszym wyrazem tego współdziałania w życiu diecezji było podejmowanie przez zakonników duszpasterstwa parafialnego na stałe lub na pewien czas przy kościołach własnych. W interesującym nas okresie w diecezji istniało 12 parafii przy kościołach klasztornych. Działalność duszpasterską na największą skalę rozwinęli dominikanie, którzy prowadzili aż siedem parafii: w Jazłowcu, Latyczowie, Smotryczu, Sokulcu, Solodkowcach, Sidorowie i Szarawce⁶⁷. Bernardyni prowadzili parafie w Husiatynie i Jarmolińcach⁶⁸, franciszkanie konwentualni – w Wońkowcach⁶⁹, kapucyni – w Zbrzyziu⁷⁰, karmelici bosy – w Kupinie⁷¹.

W dziedzinie duszpasterskiej klasztory były podporządkowane władzy diecezjalnej. Podlegały wizytacjom diecezjalnym, proboszczowie parafii zakonnych byli zobowiązani do uczestniczenia w zebraniach dekanalnych. Do wypełniania funk-

⁶¹ W a n a t. *Zakon karmelitów* s. 537; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 292.

⁶² W a n a t. *Zakon karmelitów* s. 539-540.

⁶³ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 42.

⁶⁴ J. C h o d n i c k i. *Wiadomości historyczne o fundacjach klasztorów karmelitów*. Lwów 1848 s. 77; W. G ó r s k i. *Powiat mohylowski w gubernii podolskiej*. Kraków 1902 s. 25.

⁶⁵ G ó r s k i. *Powiat mohylowski* s. 15-16, 25.

⁶⁶ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 226.

⁶⁷ PANKr. *Acta visitationis 1741 k.* 276, 344, 490, 692, 1040, 1063, 1270.

⁶⁸ B a r ą c z. *Rys dziejów* s. 358.

⁶⁹ D. S y n o w i e c. *Franciszkanie polscy 1772-1970*. [W:] *Zakony świętego Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*. Red. J. Bar. Cz. 2. Warszawa 1978 s. 75.

⁷⁰ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 1 s. 231; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 278.

⁷¹ G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 294; W a n a t. *Zakon karmelitów* s. 537-540.

cji parafialnych zakonnicy musieli mieć od władz diecezjalnych odpowiednie zezwolenie⁷². Oprócz prowadzenia własnych parafii zakonnicy sprawowali funkcje duszpasterskie w wielu innych parafiach diecezjalnych, głównie poprzez słuchanie spowiedzi i głoszenie kazań, jak również poprzez stałą pracę jako wikariusze parafii diecezjalnych. Dla przykładu: karmelici trzewickowi w Barze w drugiej połowie XVIII w. byli wikariuszami w parafiach w Śnitkowie i Łuczyńcu⁷³. Szerokim polem działania zakonów żebrzących w diecezji kamienieckiej było duszpasterstwo na kapelaniach⁷⁴. W celu uniknięcia wielu nadużyć i zaniedbań w tej dziedzinie bp Wacław Hieronim Sierakowski dnia 7 V 1742 r. wydał specjalne zarządzenie, które zobowiązywało duchownych pełniących funkcje kapelanów do posiadania odpowiedniego zezwolenia od biskupa do sprawowania mszy św., a zakonnicy ponadto musieli uzyskać zgodę swoich przełożonych⁷⁵. Ważnym odcinkiem pracy zakonów żebrzących było kształtowanie życia religijnego w diecezji poprzez popularyzowanie bractw religijnych różnego rodzaju, swoistych nabożeństw, szerzenie kultu Bożego i maryjnego oraz tworzenie sanktuariów przy kościołach klasztornych. Jednym z największych ośrodków kultu maryjnego w diecezji było sanktuarium w Latyczowie, utworzone przez dominikanów już w XVI w., gdzie znajdował się cudowny obraz Matki Boskiej Latyczowskiej⁷⁶.

2. KLASZTORY INNYCH ZAKONÓW MĘSKICH

Oprócz grupy klasztorów zakonów żebrzących istniały na terenie diecezji kamienieckiej klasztory innych zakonów męskich, choć ich liczba była już mniejsza. Reprezentowały one zakony kleryków regularnych (jezuici) i kanoników regularnych (trynitarze i paulini). Najważniejszą rolę odgrywały wśród nich kolegia jezuickie. Towarzystwo Jezusowe zostało założone w 1534 r. przez

⁷² *Ordinationes et constitutiones circa sponsae suae Cathedralis ingressum et post visitationem Eccl. Dioecesis Camenecensis peractam ab [...] Stanislao Josepho de Bezdan Hosio [...] Ep. Cam. Abbate Commendario Cerviensi 2 V 1724*. Leopoli 1724 s. 9, 36-37; *Edicta et ordinationes [...] Venceslai Hieronymi de Bogustawice Sierakowski Dei ac Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Camenecensis nominati Premisliensis post peractam feliciter visitationem generalem omnium Ecclesiarum dioecesis Camenecensis [...] praescripta et promulgata*. AA. 1742 d. 20 Julii s. K₃.

⁷³ G ó r s k i. *Powiat mohylowski* s. 15-16.

⁷⁴ ASV. Proc. consist. Vol. 114 k. 290; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 291-292.

⁷⁵ *Edicta et ordinationes* s. N₂-P₃.

⁷⁶ E. I w a n o w s k i [Helleniusz]. *Latyczów na Podolu*. [W:] E. I w a n o w s k i. *Kilka rysów i pamiątek*. Poznań 1860 s. 155; E. W. N o w a k o w s k i. *O cudownych obrazach Przenajświętszej Matki Bożej*. T. 2. Kraków 1902 s. 354; T. R e w o l i Ń s k i. *Medale religijne*. T. 2. Kraków 1887 s. 55-56; G i ż y c k i. *Zniesione kościoły* s. 240.

św. Ignacego de Loyola i zatwierdzone w sześć lat później (1540) przez papieża Pawła III. Położenie nacisku w regule zakonnej na rzetelne studium teologiczne i filozoficzne, autentyczną pobożność i bezwarunkowe posłuszeństwo przełożonemu i papieżowi przyniosło w efekcie nadzwyczajny rozwój całego zakonu w całym Kościele⁷⁷. Wkrótce też jezuita pojawili się w Polsce, gdzie założyli w 1564 r. swą pierwszą placówkę w Braniewie. Działalność swą rozpoczęli od sfer zamożnych. Głównymi ośrodkami ich oddziaływania stały się prowadzone przez nich kolegia, które odznaczały się wysokim poziomem nauczania⁷⁸.

Niezwykła prężność zakonu, działalność oświatowa jako zasadniczy kierunek i sposób przeciwstawiania się reformacji protestanckiej zadecydowały o sprowadzeniu jezuitów do diecezji kamienieckiej z inicjatywy ówczesnego biskupa kamienieckiego Jana Próchnickiego. On to osadził w 1607 r. pierwszych jezuitów w Kamieńcu Podolskim⁷⁹.

Wśród dobrodziejów klasztoru jezuickiego obok bpa Próchnickiego znalazła się szlachta kamieniecka, która przeznaczyła połowę dochodów z ziemi na rzecz kolegium jezuickiego⁸⁰. W 1612 r. w skład kolegium wchodziło dziewięciu zakonników⁸¹. Dwa lata wcześniej przy kolegium otwarto szkołę dla młodzieży, w której już w 1611 r. pobierało naukę 180 uczniów⁸². Przy kolegium tym w XVII i XVIII w. prowadzono równocześnie studia seminaryjne dla kleru zakonnego i diecezjalnego⁸³. W 1773 r. klasztor i kolegium kamienieckie na mocy papieskiego brewe znoszącego zakon jezuitów przestały istnieć. W budynkach klasztornych Komisja Edukacji Narodowej utworzyła szkołę akademicką, która w 1784 r. liczyła 380 uczniów⁸⁴. W chwili zniesienia klasztoru przebywało w nim 13 zakonników, w tym siedmiu kapłanów⁸⁵.

Niemal w tym samym czasie co kolegium w Kamieńcu powstała placówka jezuicka w Barze, dokąd jezuitów sprowadził w 1616 r. Stanisław Żółkiewski, hetman koronny, w celu zapewnienia załodze zamku stałej opieki duszpaster-

⁷⁷ K l o c z o w s k i. *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII w.* [W:] KP t. 2. Kraków 1969 s. 506-508.

⁷⁸ J. K o r e w a. *Sprowadzenie jezuitów do Polski.* NP 20:1964 s. 13-49.

⁷⁹ AKS. Rel. 1612 k. 257; *Volumina legum* t. 3 s. 16; M. G ę b a r o w i c z. *Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenas i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji.* Kraków 1980 s. 59 n.

⁸⁰ J. Ł u k a s z e w i c z. *Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do 1794 roku.* T. 2. Poznań 1850 s. 84-87; A. P r u s i e w i c z. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny.* Kijów 1915 s. 47.

⁸¹ P u ł a s k i. *Stare osady* s. 143; S. Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce.* T. 4 cz. 2. Lwów 1904 s. 966.

⁸² Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 969.

⁸³ Tamże; I. P i e c h n i k. *Akademie i uczelnie jezuickie.* [W:] *Dzieje teologii.* T. 2 cz. 2. Red. M. Rechowicz. Lublin 1975 s. 75.

⁸⁴ Ł u k a s z e w i c z. *Historia szkół* t. 2 s. 84-87.

⁸⁵ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 29.

skiej⁸⁶. Podstawę utrzymania klasztoru stanowiły ogród, łąka, las oraz kapitały pieniężne w wysokości 5 tys. złotych, ulokowane na miejscowej synagodze. W późniejszym czasie uposażenie to zostało powiększone o dochody z dziesięcin z Baru i Komarowie oraz o przywileje prezenty i patronatu nad miejscowym kościołem parafialnym⁸⁷. Do 1619 r. placówka barska posiadała jedynie charakter misji, potem stała się rezydencją liczącą od czterech do siedmiu zakonników, a od 1646 r. – formalnym kolegium⁸⁸. Od 1636 r. jezuita prowadzili tu szkołę dla młodzieży, którą po zniesieniu zakonu zamieniono na szkołę powiatową pod zarządem bazylianów. W 1781 r. liczyła ona około 550 uczniów⁸⁹. W chwili kasaty kolegium barskie było jedną z najliczniej obsadzonych placówek jezuickich w diecezji – przebywało w nim 16 zakonników, w tym dziesięciu kapłanów⁹⁰.

Oprócz kolegiów na terenie diecezji znajdowały się placówki jezuickie o charakterze misyjnym. Jedną z najstarszych była misja św. Floriana, założona w 1638 r. w Szarogrodzie przez Tomasza Zamoyskiego, wojewodę podolskiego. Podstawę materialną tej misji stanowiły kapitały pieniężne w wysokości 70 tys. złotych⁹¹. W dziesięć lat później podczas wojny kozackiej budynek misji został zniszczony. Odbudował ją dopiero w 1728 r. Jan Aleksander Lubomirski⁹². Pod względem administracyjnym placówka podlegała kolegium jezuickiemu w Kamieńcu, a od 1747 r. znalazła się pod zarządem kolegium barskiego. Pracowało w niej dwóch kapłanów zakonnych⁹³.

Drugą placówkę misyjną jezuita posiadali w Lączkowcach. Założona została ona około 1718 r. i przyjęła wezwanie Niepokalanego Poczęcia NMP. Fundatorami tej misji byli Franciszek i Katarzyna Kaweccy, którzy uposażyli ją bliżej nie określonym kapitałem, zabezpieczonym na własnych dobrach⁹⁴. Pracowało tu od dwóch do czterech kapłanów podlegających kolegium kamienieckiemu⁹⁵. Jeszcze jedną placówką jezuicką w diecezji była misja w Kitajgrodzie, ufundowana w XVIII w. przez Józefa Potockiego, starostę bełskiego. Uposażenie jej stanowił kapitał w wysokości 5 tys. złotych⁹⁶. Głównym celem działalności

⁸⁶ Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 3 s. 1153.

⁸⁷ ASV. Proc. consist. Vol. 119 k. 40; Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 3 s. 1153.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Ł u k a s z e w i c z. *Historia szkół* t. 2 s. 47-48; Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 1 s. 60.

⁹⁰ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 29.

⁹¹ Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 3 s. 1419.

⁹² Tamże s. 1419-1422.

⁹³ Tamże t. 4 cz. 2 s. 991.

⁹⁴ Tamże s. 990.

⁹⁵ B i e ń k o w s k i. *Tabele źródłowe* tab. nr 29.

⁹⁶ Z a ł ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 990.

pracujących tu zakonników była działalność duszpasterska wśród osiadłych na tym terenie Niemców. Placówka ta podlegała kolegium kamienieckiemu. Istniała od 1727 r.⁹⁷

Pierwszym zakonem kanoników regularnych w diecezji kamienieckiej byli trynitarze, czyli Zakon Trójcy Świętej od Wykupu Niewolników. Zakon ten początkami swymi sięga XIII stulecia. U schyłku XVI w. wyodrębniły się w tym zakonie dwie kongregacje: trynitarzy francuskich oraz trynitarzy hiszpańskich o surowszej regule, których zwano także trynitarzami bosymi.

W Polsce pierwsi trynitarze pojawili się dopiero w XVII w., w momencie szczególnego napięcia na froncie walk z Turkami, kiedy to sprawa wyzwolenia jeńców chrześcijańskich z rąk muzułmanów stała się palącym problemem. Do Polski przybyli zakonnicy należący do kongregacji hiszpańskiej. Pierwszym ośrodkiem ich działalności był Lwów, skąd w 1688 r. zorganizowali pierwszą wyprawę po jeńców chrześcijańskich przebywających w niewoli u Turków, jako że od 1672 r. Kamieniec wraz z całym niemal Podolem znajdował się pod zaborem tureckim. W latach 1688-1782 zakon ten zorganizował 18 podobnych redempcji⁹⁸.

Z chwilą powrotu Podola do Polski (1699 r.) została utworzona stała placówka trynitarzka na terenie diecezji kamienieckiej. Powstała ona w Kamieńcu Podolskim na mocy aktu fundacyjnego Dominika Chocimirskiego i Rzeczypospolitej z dnia 24 IX 1699 r.⁹⁹ Zakonników osadzono przy dawnym meczecie tureckim. Nieco później wybudowali oni własny kościół pod wezwaniem Trójcy Świętej wraz z klasztorem¹⁰⁰. W 1773 r. w klasztorze tym mieszkało dziewięciu zakonników, w tym siedmiu kapłanów¹⁰¹. Głównym celem ich działalności były akcje redempcyjne¹⁰². Od 1793 r. prowadzili też trynitarze duszpasterstwo parafialne w Zinkowie¹⁰³.

Zakony męskie na terenie diecezji kamienieckiej reprezentowali ponadto członkowie zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika, zwani też paulinami. Zakon ten powstał w XIII w. na Węgrzech. Genezą swą sięgał X stulecia i związany był z ruchem eremickim, który zrodził się najpierw we Włoszech, a

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ J. M. Giżycki [Wołyniak]. *Wspomnienie o trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie*. Kraków 1909 s. 54; tenże. *Zniesione kościoły* s. 300.

⁹⁹ A. Przędzicki. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*. Wilno 1841 s. 196.

¹⁰⁰ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 293.

¹⁰¹ Bięńkowski. *Tabele źródłowe* tab. nr 66.

¹⁰² Iwanowski. *Latyczów na Podolu* s. 171-172.

¹⁰³ PANKr. Materiały i noty ks. Jana Fijałka dotyczące historii biskupstwa kamienieckiego t. 1. Sygn. 4797.

później przyjął się także w innych krajach Europy¹⁰⁴. Do Polski paulini przybyli w XIV w. Swój pierwszy klasztor założyli w 1382 r. na Jasnej Górze¹⁰⁵. Dalsze dzieje klasztoru jasnogórskiego, a zwłaszcza słynna jego obrona w 1656 r. przed Szwedami, przyczyniły się do znacznego wzrostu popularności tego zakonu i rozwoju nowych fundacji na jego rzecz¹⁰⁶.

Działalność duszpasterska paulinów objęła również tereny diecezji kamienieckiej, gdzie ich pierwsza placówka – rezydencja zakonna w Jazłowcu, w której pracowało tylko czterech zakonników – powstała w 1717 r. na mocy fundacji Jana Aleksandra Koniecpolskiego¹⁰⁷. Zajmowali się oni głównie organizowaniem specjalnych nabożeństw dla grekokatolików¹⁰⁸. W 1775 r. nowy dziedzic Jazłowca Stanisław Poniatowski usunął zakonników z rezydencji, pozostawiając tylko jednego w charakterze kapelana utrzymującego się z pensji. Z chwilą gdy Jazłowiec znalazł się pod zaborem austriackim, tamtejsza rezydencja paulińska została połączona z konwentem niżniowskim. W 1783 r. władze austriackie zmusiły ostatniego kapelana do ustąpienia z rezydencji. Jako nową placówkę wyznaczono paulinom jazłowieckim kaplicę w Zaleszczykach. Odtąd ślady działalności paulinów w diecezji, zarówno w rezydencji, jak i w kapelanii w Zaleszczykach nie są znane¹⁰⁹.

Choć wszystkie trzy omówione zakony (jezuici, trynitarze i paulini) posiadały łącznie tylko siedem klasztorów i zasięg ich oddziaływania na terenie diecezji był mniejszy niż zakonów żebrzących, to jednak odegrały one znamienne rolę w życiu diecezji. Największe znaczenie dla rozwoju życia religijnego i kulturalnego w diecezji należy przypisać jezuitom. Prowadzili oni różne typy szkół dla młodzieży i w sposób zasadniczy wpływali na rozwój oświaty na terenie diecezji. Wielkie zasługi położyli jezuici w zakresie studiów i nauczania seminaryjnego kleru diecezjalnego¹¹⁰. Należy jeszcze podkreślić, że kolegia jezuickie były ważnymi ośrodkami formacji duchowej księży, ponieważ na mocy rozporządzeń władz diecezjalnych duchowieństwo diecezjalne miało obowiązek co roku odprawiać rekolekcje w kolegiach jezuickich¹¹¹.

¹⁰⁴ J. K l o c z o w s k i. *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnotowego w Chrześcijaństwie Zachodnim od starożytności do XV wieku*. Kraków 1964 s. 185-187.

¹⁰⁵ H. C z e r w i e ń. *Szkoła paulińska*. [W:] *Dzieje teologii* t. 2 cz. 2 s. 513.

¹⁰⁶ K l o c z o w s k i. *Zakony męskie* s. 532.

¹⁰⁷ AJG. Akta i dokumenty rezydencji oo. paulinów w Jazłowcu z lat 1719-1747. Sygn. 1533.

¹⁰⁸ Tamże.

¹⁰⁹ S. B a r ą c z. *Pamiętniki jazłowieckie*. Lwów 1862 s. 142-153, 182, 208-209.

¹¹⁰ AKapK. Acta visitationis 1777 k. 285; S. B e d n a r s k i. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. Kraków 1933 tab. II i V.

¹¹¹ PANKr. Acta visitationis, 1741 k. 540.

Drugi zasadniczy nurt działalności zakonów stanowiła różnorodna praca duszpasterska, której charakter był ściśle związany ze specyficznymi założeniami reguły. Na uwagę zasługują redempcje prowadzone przez trynitarzy¹¹² i prace misyjne podejmowane przez jezuitów na terenie całej diecezji. Kolegium jezuitów w Kamieńcu corocznie na Święta Bożego Narodzenia, Wielkanocy i Zesłania Ducha Świętego wysyłało po trzech lub czterech kapłanów na misje w głąb Ukrainy¹¹³. Jezuita w Kamieńcu i Barze posiadali specjalne uprawnienia do odwiedzania więźniów i osób skazanych na śmierć. Opiekowali się ponadto jeńcami wojennymi, Tatarami i Wołochami pracującymi po dworach, wśród których prowadzili akcję chrystianizacyjną¹¹⁴.

3. KLASZTORY ŻEŃSKIE

Idea życia zakonnego pociągała również kobiety. Bardzo częstym zjawiskiem było tworzenie przy zakonie męskim odpowiedniego odłamu żeńskiego o podobnym charakterze i celach. Zapotrzebowanie społeczne zadecydowało w dużym stopniu o powstaniu licznych i różnorodnych zakonów żeńskich w całej Europie. Niektóre z nich wzorowane były na zakonach męskich, ale powstawały i takie zakony żeńskie, które miały własne, tylko sobie właściwe formy życia i działania. Zakony i zgromadzenia żeńskie na ziemiach polskich pojawiły się bardzo wcześnie, niemal równoległe z zakonami męskimi. Głównym terenem ich pracy stały się diecezje centralne, nieco słabiej rozpowszechnione były one w diecezjach wschodnich.

W diecezji kamienieckiej pierwsze klasztory żeńskie zostały założone dopiero w XVII stuleciu. Przyczyny tego stanu rzeczy należy upatrywać głównie w braku stabilizacji życia, ustawicznych wojnach i wielu innych niebezpieczeństwach, jakie zagrażały mieszkańcom tych terenów przez kilka wieków. Wszystkie te okoliczności nie sprzyjały zakładaniu stałych placówek zakonów żeńskich. Do 1795 r. utworzono w diecezji zaledwie dwa klasztory żeńskie: dominikanek w Kamieńcu i sióstr miłosierdzia (szarytek) w Gródku Bedrychowskim.

Zakon sióstr dominikanek pojawił się w Polsce w tym samym czasie co i dominikanie, tj. w pierwszej połowie XIII w. Od samego początku w zakonie tym wyodrębniły się dwa nurty: pierwszy w formie zakonu regularnego, drugi jako terejarstwo, organizujące się w mniej lub bardziej formalne regularne

¹¹² I w a n o w s k i. *Latyczów na Podolu* s. 171-172.

¹¹³ Z a l ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 2 s. 962; PANKr. Acta visitationis 1741 k. 526.

¹¹⁴ Z a l ę s k i. *Jezuici w Polsce* t. 4 cz. 3 s. 115.

wspólnoty. Od końca XV w. trwał proces zaprowadzania życia klauzurowego w owych wspólnotach¹¹⁵.

Pierwszy i jedyny zarazem klasztor sióstr dominikanek regularnych w diecezji kamienieckiej powstał w Kamieńcu w 1615 r. Przyjął on wezwanie św. Katarzyny Sieneńskiej¹¹⁶. Jego fundatorką i jednocześnie pierwszą przeoryszą była Elżbieta Cieplowska, która przeznaczyła na klasztor zakupiony przez siebie specjalnie w tym celu budynek w mieście¹¹⁷. Podstawy materialne dla tego klasztoru zapewnił w 1628 r. Michał Potocki, wojewoda braclawski, nadając mu wieś Pudłowce¹¹⁸. W trzy lata później król Zygmunt III na sejmie w 1631 r. nadał mu wieś Nowosiółka¹¹⁹. Z chwilą wybuchu wojny z Turcją w 1672 r. klasztor przestał istnieć. Odbudowa klasztoru i życia zakonnego nastąpiła w 1707 r. staraniem nowej przeoryszy, Barbary Karczewskiej, przybyłej ze Lwowa. Klasztor powstał wtedy na nowym miejscu – przy kościele św. Michała Archanioła¹²⁰. W momencie jego reaktywowania przebywały w nim cztery siostry¹²¹, w 1773 r. – było ich 30¹²². Siostry prowadziły kontemplacyjny tryb życia, nie oddając się żadnej zewnętrznej działalności¹²³. Dopiero w początkach XIX stulecia podjęły prowadzenie szkoły parafialnej¹²⁴.

Drugą placówką żeńską na terenie diecezji kamienieckiej był klasztor sióstr miłosierdzia w Gródku Bedrychowskim. Zgromadzenie to, zwane w Polsce szarytkami, założone zostało w XVII w. we Francji przez św. Wincentego a Paulo. Miało ona charakter wybitnie czynny. Za swój główny cel stawiało sobie przede wszystkim działalność charytatywną, posługiwanie biednym i opiekę nad chorymi w szpitalach. Do Polski szarytki sprowadziła w 1652 r. królowa Maria Ludwika Gonzaga, żona Jana Kazimierza¹²⁵.

Przeszło sto lat później, w 1766 r., szarytki założyły swój pierwszy klasztor w diecezji kamienieckiej. Klasztor w Gródku Bedrychowskim ufundował Jan Zamoyski, starosta lubelski i wojewoda podolski. Siostry miały zajmować się tam

¹¹⁵ E. Janicka-Olczakowa. *Żeński ruch dominikański w Polsce w XVII–XX wieku*. [W:] *Studia na historię dominikanów w Polsce 1222-1972*. Red. J. Kłoczowski. T. 1. Warszawa 1975 s. 160-162.

¹¹⁶ Barącz. *Rys dziejów* t. 2 s. 517.

¹¹⁷ Giżycki. *Zniesione kościoły* s. 303.

¹¹⁸ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 273.

¹¹⁹ *Volumina legum* t. 3 s. 694: "Pomnażając chwałę Bożą za zgodą stanów wszystkich wieś Nowosiółkę alias Żabińce w województwie podolskim leżącą pannom zakonnym reguły św. Katarzyny Sieneńskiej w Kamieńcu nowo ufundowanym, wiecznym prawem konferujemy".

¹²⁰ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 273; Giżycki. *Zniesione kościoły* s. 304-305.

¹²¹ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 273-275.

¹²² Kłoczowski. *Studia na historię dominikanów w Polsce 1222-1972* s. 165.

¹²³ AKS. Rel. 1749 s. 13; *Ordinationes et constitutiones* s. 38-39.

¹²⁴ Rolle. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 275.

¹²⁵ A. Schletz. *Zarys historii Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Polsce*. NP 12:1960 s. 59-173.

nowo wybudowanym szpitalem i zakładem dla sierot. Jego uposażenie materialne stanowiła wieś Nowy Świat i część wsi Bossówka. Klasztor otrzymał to nadanie 16 II 1784 r.¹²⁶ Zgodnie z wolą fundatora w klasztorze miało przebywać stale sześć sióstr, których zadaniem miała być opieka nad chorymi i ubogimi w szpitalu i w mieście Gródka, a także prowadzenie szkoły dla dziewcząt¹²⁷. Nie posiadamy dokładnych informacji na temat działalności sióstr w zakresie szkolnictwa w pierwszym okresie ich pracy. Dopiero źródła z początku XIX w. przekazują wiadomości o nauczaniu dziewcząt przez siostry w szkole parafialnej, do której w 1817 r. uczęszczało 13 dziewcząt (w siedem lat później, w 1824 r. – 34). Program nauczania przewidywał naukę pisania, czytania, katechezę, arytmetykę, prace ręczne i grę na fortepianie¹²⁸.

Najistotniejszą rolę w życiu religijnym diecezji kamienieckiej odgrywały zakony żebrzące, zwłaszcza dominikanie. Okres najbardziej intensywnego rozwoju życia zakonnego na tych terenach przypada na przełom XVI i XVII w., a więc na czas wzmożonego ruchu zakonnego w całej Polsce, co wiązało się z wprowadzaniem w życie uchwał Soboru Trydenckiego. Wraz ze stałym rozwojem placówek zakonnych wzrastało też znaczenie zakonników i klasztorów wśród ogółu duchowieństwa i wśród innych instytucji kościelnych w diecezji.

W całym okresie dziejów diecezji kamienieckiej, a więc w ciągu przeszło czterech wieków (ok. 1370-1795), powstało na jej terenie 31 klasztorów w 22 miejscowościach. W 1773 r. było w całej diecezji około 240 zakonników, w tym 140 kapłanów zakonnych¹²⁹. Pełniejsze dane o rozwoju sieci klasztornej w diecezji zarówno zakonów męskich, jak i żeńskich, przedstawia tabela nr 16.

Ze względu na liczne trudności, jakie napotykała diecezja kamieniecka w swym rozwoju (ciągłe wojny, ogromne zniszczenia materialne, brak duchowieństwa w wielu parafiach) wzrastała rola zakonów. Najpełniejszym wyrazem ich współdziałania w działalności duszpasterskiej było zaangażowanie się wielu zakonników w pracę duszpasterską bądź w kościołach własnego zakonu, bądź też przy kościołach parafialnych. Zakony prowadziły przez pewien czas lub na stałe 12 parafii. Ważnym elementem współuczestniczenia zakonów w życiu kościelnym diecezji była ich różnorodna działalność: misje, oświata, akcje charytatywne, duszpasterstwo. Wszystkie te formy działalności zakonów nie tylko sprzyjały pogłębianiu i ożywianiu życia religijnego wiernych, ale przyczyniały się też do

¹²⁶ J. M. G i ǳ y c k i [Wołyński]. *Wspomnienie o Siostrach Miłosierdzia w Gródka*. Kraków 1910 s. 1-3; t e n ǳ e. *Zniesione kościoły* s. 306.

¹²⁷ G i ǳ y c k i. *Zniesione kościoły* s. 306-307.

¹²⁸ G i ǳ y c k i. *Wspomnienie o Siostrach Miłosierdzia* s. 6-7.

¹²⁹ W. M ü l l e r. *Zakony w diecezjach i województwach*. [W:] *Zakony męskie w Polsce w 1772 r. Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce*. T. 1. Red. L. Bieńkowski [i in.]. Lublin 1972 s. 60-61.

rozwoju i umacniania podstawowych struktur organizacyjnych diecezji i utrwalania się kultury polskiej na terenach wschodnich.

Tab. 16. Klasztory zakonów męskich i żeńskich w diecezji kamienieckiej w latach 1370–1795

Lp.	Zakon	Miejscowość klasztorna	Data fundacji	Wezwanie	Fundator
1	dominikanie	Kamieniec	ok. 1370	św. Mikołaj	J. Koriatowicz
2		Czerwonogród	1370	–	J. Koriatowicz
3		Smotrycz	1375	Wniebowzięcie NMP	J. Koriatowicz
4		Jazłowiec	1595	Wniebowzięcie NMP	M. Jazłowiecki
5		Latyczów	1606	Wniebowzięcie NMP	J. Potocki
6		Bar	1607	św. Anna	S. Golski
7		Szarawka	1607	Zwiastowanie NMP	J. Pretwicz
8		Czortków	1610	św. Stanisław bp	–
9		Solodkowce	1650	św. Józef	J. Szembek
10		Sokulec	1723	św. Roch	S. Humiecki
11	dominikanie obserwanci	Sidorów	1726	NMP	M. Kalinowski
12	franciszkanie konwentualni	Kamieniec	XIV w.	Wniebowzięcie NMP	B. Świdrygiello
13		Wońkowce	1628	MB Anielska	Z. Zamiechowska
14		Bar	1662	św. Józef	Jan Kazimierz
15	Gródek	1720	św. Anna	Jan Zamoyski	
16	bernardyni	Husiatyn	1610	Narodzenie NMP	A. Kalinowski
17		Jarmolińce	1761	św. Jan Nepomucen	P. Starzyński i J. Orłowski
18	kapucyni	Zbrzyż	1744	św. Antoni i Jan Nepomucen	A. Tarło
19		Dunajowce	1751	–	S. Potocki
20	karmelici bosi	Kamieniec	1623	MB Zwycięska	K. Cieklińska
21	Kupin	1747	Trójca Święta	A. Stadnicki	
22	karmelici trzewickowi	Bar	1759		A. Lubomirski
23	jezuici	Kamieniec	1607		bp A. Próchnicki
24		Bar	1616	–	S. Żółkiewski
25		Szarogród	1638	św. Florian	T. Zamoyski
26		Liczkowce	1718	Niepokalane Poczęcie NMP	F. i K. Kaweccy
27	Kitajgród	pocz. XVIII w.	–	J. Potocki	
28	trynitarze	Kamieniec	1699	Trójca Święta	D. Chocimirski
29	paulini	Jazłowiec	1717	–	J. A. Koniecpolski
30	dominikanki	Kamieniec	1615	św. Katarzyna	Zygmunt III Waza
31	siostry miłosierdzia	Gródek Bedrychowski	1766	–	J. Zamoyski

ZAKOŃCZENIE

Głównym zamierzeniem autora niniejszej rozprawy była próba całościowego przedstawienia struktury organizacyjnej diecezji kamienieckiej od początku jej istnienia (ok. 1380 r.) do 1795 r. Wydaje się, że zamierzony cel udało się w znacznym stopniu osiągnąć. Szeroki zakres tematyczny pracy, szczególne warunki polityczne, w jakich znajdowała się diecezja, w konsekwencji czego zniszczone zostały bezpowrotnie liczne źródła do jej dziejów i organizacji, sprawiły, że nie wszystkie zagadnienia można było omówić w sposób wyczerpujący. Szczególne braki źródłowe dały się odczuć przy opracowywaniu początkowego okresu dziejów diecezji kamienieckiej. Dlatego nie udało się odtworzyć całego okresu kształtowania się instytucji diecezjalnych i ich funkcjonowania. W wypadkach gdy brakowało odpowiednich źródeł, ograniczano się do przedstawienia odpowiednich struktur w latach późniejszych, głównie w XVII i w XVIII w. Dokładniejszego omówienia wymagają kwestie związane z uprawnieniami i funkcjonowaniem diecezjalnych urzędów centralnych archidiakona, biskupów pomocniczych, administratora *sede vacante*, konsystorza generalnego, a także zakres uprawnień kapituły katedralnej do końca XVI stulecia.

Podsumowując wyniki badań nad strukturą organizacyjną diecezji kamienieckiej, należy stwierdzić, że była ona podobna do struktury innych diecezji na terenie Polski. Nie było tu tylko podziału na archidiakonaty i oficjałaty okręgowe, a także kolegiat i kapituł kolegiackich. W odróżnieniu od diecezji centralnej Polski na skutek nie ustabilizowanych warunków politycznych proces rozwoju organizacji diecezji kamienieckiej dokonywał się powoli, przez długi czas, i nie doprowadził do pełnego ukształtowania się instytucji centralnych i terenowych, jak to się stało gdzie indziej. Szczupłe wyposażenie biskupstwa, umniejszone jeszcze na skutek wojen, utrudniało i hamowało w dużej mierze ten proces.

Diecezja kamieniecka pod względem uposażenia należała do najuboższych w Polsce (14 miejsce), co miało niejednokrotnie ujemne skutki dla życia diecezjalnego. Przy braku stabilizacji życia na tych terenach powodowało to częste zmiany personalne na stolicy biskupiej i przebywanie ordynariuszy poza diecezją. Następstwem tego był fakt, że życie ordynariuszy w znacznym stopniu, zwłaszcza od XVI stulecia, spoczywało w rękach wikariuszy i oficjałów generalnych. To nie w pełni sprawne funkcjonowanie urzędu biskupiego zaważyło niekorzystnie na stosunkach ze Stolicą Apostolską. Wizytacje "progów apostolskich" w Rzymie odbywano najczęściej nie osobiście, ale przez delegatów, a relacje o stanie diecezji były przesyłane niesystematycznie, przy czym były one zazwyczaj bardzo krótkie i ogólnikowe.

Ważne miejsce w organizacji i zarządzaniu diecezją zajmowała kapituła katedralna, jedna z najstarszych instytucji centralnych w diecezji. Fundacja jej nastąpiła w połowie XV w. W świetle nowo odkrytych źródeł kapituła ta najprawdopodobniej od samego początku posiadała pełną strukturę organizacyjną, tzn. składała się z kanoników i prałatów, wbrew temu, co twierdzili dawniejsi historycy (W. Abraham, A. Rolle), że jakoby początkowo składała się tylko z kanonii, prałatury zaś miały być utworzone dopiero w początkach XVI stulecia. Pełny rozkwit kapituły nastąpił dopiero w początkach XVIII w. W miarę powiększania się podstaw uposażenia wzrastała liczba członków kapituły. W drugiej połowie XVIII w. należało do niej siedem prałatur i 20 kanonii gremialnych.

Od przełomu XVI i XVII w. pod wpływem wprowadzenia w życie uchwał Soboru Trydenckiego organizacja diecezji kamienieckiej stawiała się coraz bardziej prężna. Zreorganizowano wówczas kapitułę katedralną i dokonano rozbudowy organizacji w terenie, a oprócz tego podjęto wysiłki w celu założenia seminarium diecezjalnego. Już w 1602 r. na posiedzeniu generalnym kapituły katedralnej przedstawiony został projekt utworzenia seminarium, który miał być zatwierdzony na najbliższym synodzie diecezjalnym. Brak zabezpieczenia stałego uposażenia dla seminarium uniemożliwił realizację tego zamiaru. Dopiero w 1721 r. bp Stefan Rupniewski crygował i uposażył seminarium w Kamieńcu Podolskim. Nie posiadało ono własnego budynku i kadry nauczycielskiej ani własnego programu nauczania, bowiem formacja intelektualna kleryków pozostawała w ręku jezuitów kamienieckich. W praktyce dokument bpa Rupniewskiego stanowił zasadniczy akt prawny dotyczący seminarium diecezjalnego w Kamieńcu, na który powoływali się późniejsi biskupi kamienieccy, mówiąc o seminarium diecezjalnym.

Niezbyt ukształtowana organizacja terytorialna i nieustabilizowane życie na terenie diecezji zaważyły w dużym stopniu na częstotliwości zwoływania i przebiegu synodów diecezjalnych. Dotarcie do źródeł archiwalnych, zwłaszcza do relacji biskupów o stanie diecezji, które zostały wysłane do Rzymu, dało podsta-

wę do jednoznacznego stwierdzenia, że synody diecezjalne były zwoływane. Pierwsze ślady świadczące o odbywaniu się synodów diecezjalnych pochodzą z pierwszej połowy XVII w., a więc z okresu potrydenckiego. W XVIII w. wobec niemożności zwołania synodu "z racji braku duchowieństwa" uchwały synodalne zostały zastąpione obszernymi rozporządzeniami, dekretami i listami pasterskimi biskupów kamienieckich.

Po reorganizacji podstawowymi jednostkami struktury diecezjalnej były dekanaty i parafie. Organizacja dekanalna została utworzona w diecezji kamienieckiej dopiero w początku XVIII w. Sieć parafialna zapoczątkowana równocześnie z powstaniem biskupstwa do końca XVI stulecia rozwijała się powoli, w miarę postępu kolonizacji i stabilizacji życia. Znaczny jej rozwój dokonał się w pierwszej połowie XVII w. (powstało wówczas około 40 parafii), ale zabór turecki w latach 1672-1699 proces ten przyhamował, a nawet spowodował jego poważny regres. W tym czasie zniszczeniu uległo aż 27 kościołów parafialnych. Dopiero powrót Podola do Polski w 1699 r. umożliwił odbudowę i rozwój sieci parafialnej. W połowie XVIII w. istniało 51 parafii, w końcu tegoż wieku około 70 parafii.

Dość rzadką sieć parafialną uzupełniały liczne kościoły nieparafialne, głównie zakonne, oraz kaplice prywatne. Mało było natomiast w diecezji mansjonarii i prepozytur parafialnych. Istniały one jedynie w kilku parafiach. Szczupłe uposażenie i brak duchowieństwa w wielu parafiach wpływały ujemnie na rozwój instytucji kościelnych na terenie parafii. Dotyczyło to przede wszystkim szkolnictwa parafialnego, szpitali i prepozytur szpitalnych.

Ważne miejsce w organizacji terytorialnej diecezji kamienieckiej zajmowały klasztory, głównie klasztory zakonów żebrzących. Ogółem w diecezji było 29 klasztorów męskich i dwa żeńskie. Ich udział w życiu diecezjalnym zaznaczył się głównie na odcinku duszpasterstwa parafialnego, szkolnictwa kościelnego oraz w propagowaniu i rozwijaniu zrzeszeń religijnych (bractw) i różnych form kultu Bożego.

Przedstawiony obraz struktury organizacyjnej diecezji kamienieckiej odnosi się głównie do XVII i XVIII w. Ramy końcowe, jakie przyjęliśmy w naszych rozważaniach, nie zamykają jednakże dziejów diecezji. Rok 1795, a konkretnie ukaz Katarzyny II z 27 IX 1795 r., otworzył nowy etap w jej historii. Samowolnym aktem cesarzowa zniósła diecezję kamieniecką, włączając jej tereny do nowo utworzonej diecezji latyczowskiej. Taki stan nie trwał wszakże długo. W 1798 r. car Paweł I przywrócił do życia diecezję kamieniecką, a delegat apostolski W. Litta dekretem *Summi pontificis* z 8 VII 1798 r. określił jej nowe granice. Terytorium diecezji stanowić miały ziemie leżące w guberni podolskiej. Pod względem organizacji kościelnej były to dawne tereny diecezji kamienieckiej bez jej części "galicyjskiej", która znalazła się wówczas wraz z 11 parafiami i trzema

dekanatami z oficjałatu braclawskiego diecezji łuckiej (również 11 parafii), a także z trzema parafiami z Besarabii w archidiecezji lwowskiej¹.

Na początku XIX stulecia nastąpił znaczny rozwój szkolnictwa kościelnego w diecezji. Był to skutek wprowadzenia w życie uchwał Komisji Edukacji Narodowej. Za rządów bpa Franciszka Borgiasza Mackiewicza (1810-1842) odrestaurowane zostało seminarium diecezjalne, w którym zaprowadzono nowy program nauczania. Kadre nauczycielską tworzyli księża misjonarze, sprowadzeni z Kamieńca przez bpa Mackiewicza. Seminarium znajdowało się w rękach misjonarzy aż do 1842 r., czyli do zniesienia zakonu misjonarzy w diecezji. Zarząd seminarium przeszedł wówczas w ręce kleru diecezjalnego².

W seminarium kamienieckim kształciło się wielu kleryków (w 1820 r. było ich 15, w 1842 – 18, w 1860 – 32 alumnów³). Starania bpa Mackiewicza o rozwój oświaty w diecezji znalazły żywe poparcie wśród duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego. Wyraziło się ono w licznych uchwałach podejmowanych na zjazdach poświęconych szkolnictwu parafialnemu⁴. Owocem tych wysiłków był znaczny wzrost liczby szkół parafialnych. W 1822r. w diecezji istniały 44 szkoły liczące 881 uczniów⁵.

W okresie tym nastąpił znaczny wzrost liczby dekanatów i parafii. Diecezja liczyła w tym czasie 11 okręgów dekanalnych, liczba parafii zaś wynosiła: w 1813 r. – 70 parafii i filii oraz 35 kaplic prywatnych, w 1866 r. – 99 kościołów parafialnych, dwa kościoły filialne i 65 kaplic prywatnych⁶. Na skutek niszczyielskiej polityki władz państwowych w stosunku do zakonów w latach trzydziestych i czterdziestych XIX stulecia skasowane zostały niemal wszystkie klasztory męskie i żeńskie na terenie diecezji kamienieckiej. Jeżeli na progu XIX w. w diecezji było 27 klasztorów, to w 1866 r. pozostało ich tylko sześć (3 męskie i 3 żeńskie)⁷.

Jedną z form represji po upadku powstania styczniowego było samowolne zniesienie przez cara Aleksandra II ukazem z 5 V 1866 r. diecezji kamienieckiej

¹ B. K u m o r. *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*. ABMK 18-24:1969-1972 s. 185; A. J. R o l l e. *Zameczki podolskie na kresach multińskich*. T. 2. Kraków 1880 s. 137-138; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. T. 8. Warszawa 1882 s. 453.

² J. D u k a ł a. *Szkoła księży misjonarzy*. [W:] *Dzieje teologii*. T. 2 cz. 2. Red. M. Rechowicz. Lublin 1975 s. 116; W. M a r c z y ń s k i. *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej*. T. 1. Wilno 1820 s. 126; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 189.

³ *Directorium officii divini dioecesis Camenecensis [...]* aa. 1860 s. 108-109; M. O s t r o w s k i. *Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego*. WPK 1:1863 s. 540.

⁴ M a r c z y ń s k i. *Statystyczne [...] opisanie* t. 2 s. 67-81.

⁵ Tamże s. 72.

⁶ K u m o r. *Granice* s. 186; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 139.

⁷ K u m o r. *Granice* s. 186; R o l l e. *Zameczki podolskie* t. 2 s. 252.

i przyłączenie jej do diecezji łucko-żytomierskiej. Aktem tym zniesione zostały równocześnie: kapituła katedralna, konsystorz i seminarium duchowne. Papież Pius IX w dniu 3 V 1867 r. administrację diecezji kamienieckiej powierzył ks. Kacprowi Borkowskiemu, biskupowi łuckiemu i żytomierskiemu. Nie była to więc inkorporacja, lecz tylko administrowanie diecezji przez biskupa z innej diecezji. Na mocy umowy między Rosją a Stolicą Apostolską z dnia 31 X 1880 r., potwierdzonej dwa lata później (24 XII 1882 r.), biskupi łucy i żytomierscy zostali stałymi administratorami diecezji kamienieckiej⁸. Diecezja prawnie istniała nadal, nie posiadała jednak własnego zarządu i instytucji diecezjalnych. Stan ten zmienił się dopiero po pierwszej wojnie światowej, kiedy to 4 IX 1918 r. papież Benedykt XV przywrócił diecezję kamieniecką do pełnego życia i mianował jej biskupem ks. Piotra Mańkowskiego⁹.

⁸ K u m o r. *Granice* s. 190; W. P ł o s k i e w i c z. *Z dziejów dwóch diecezji kresowych*. PP 42:1925 s. 241-244.

⁹ K u m o r. *Granice* s. 186.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AALwow Archiwum Archidiecezjalne Lwowskie w Lubaczowie
- ABMK "Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne"
- AFK Archiwum Franciszkanów w Krakowie
- AGZ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej [...]*. T. 1-15. Wyd. X. Liske; t. 16-19. Wyd. A. Prochaska. Lwów 1868-1906
- AJG Archiwum Paulinów na Jasnej Górze
- AJZ *Archiwum Jana Zamoyskiego [...]*. T. 1. Wyd. W. Sobieski. Warszawa 1904; t. 2-3. Wyd. J. Siemieński. Warszawa 1909; t. 4. Wyd. K. Lep-szy. Warszawa 1948
- AK "Ateneum Kapłańskie"
- AKapK Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie
- AKLS *Archiwum Ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. T. 1-7. Wyd. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak. Lwów 1887-1910
- AKS Archiwum Kongregacji Soboru
- ASV Archivum Secretum Vaticanum
- BKUL Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego
- BO Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu
- CICF P. G a s p a r r i, I. S e r r é d i. *Codicis iuris canonici fontes*. T. 1-9. Roma 1923-1939
- CT "Collectanea Theologica"
- DTKP *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 1-3. Red. M. Rechowicz. Lu-blin 1974-1977
- EK *Encyklopedia katolicka*. T. 1- Lublin 1973-
- EKN *Encyklopedia kościelna*. T. 1-33. Red. M. Nowodworski [i in.]. War-szawa – Płock – Wrocław 1873-1933

- HC *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*. Ed. C. Eubel [i in.].
Monasterii. Patavii 1913-
- HKP *Historia Kościoła w Polsce*. T. 1-2. Red. B. Kumor, Z. Obertyński.
Poznań–Warszawa 1974-1979
- KH "Kwartalnik Historyczny"
- KP *Kościół w Polsce*. T. 1-2. Red. J. Kłoczowski. Kraków 1968-1970
- MPH *Monumenta Poloniae historica*. T. 1-5. Wyd. A. Bielowski. Lwów
1864-1888; t. 6. Wyd. A. Bielowski. Kraków 1893
- MPV *Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 1-3. Wyd. J. Ptaśnik; t. 4. Wyd.
L. Boratyński; t. 5-6. Wyd. E. Kuntze. Kraków 1913
- MRPS *Matricularum Regni Poloniae Summaria*. T. 1-4. Ed. T. Wierzbowski.
Warszawa 1905-1919
- MUH *Monumenta Ucrainae historica*. Coll. A. Septyckij. Roma 1969
- NP "Nasza Przeszłość"
- NPS "Nowa Polonia Sacra"
- PH "Przegląd Historyczny"
- PANKr Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
- PK "Prawo Kanoniczne"
- PP "Przegląd Powszechny"
- PSB *Polski słownik biograficzny*. Wyd. Polska Akademia Umiejętności.
Kraków 1935- (od 1957 Polska Akademia Nauk. Warszawa)
- PTPN Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
- RH "Roczniki Humanistyczne"
- RTK "Roczniki Teologiczno-Kanoniczne"
- RTPNP "Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu"
- SGKP *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* [...]. T. 1-15. Red. F. Suli-
mierski [i in.]. Warszawa 1880-1895
- SPM *Sacra Poloniae Millenium. Rozprawy, szkice, materiały historyczne*.
T. 1-12. Roma 1954-1966
- SSS *Słownik starożytności słowiańskich*. T. 1- Wrocław 1961-
- VMPL *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae* [...]. T. 1-4. Wyd.
A. Theiner. Roma 1860-1864
- WPK "Warszawski Przegląd Katolicki"
- ZHUW "Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego"

BIBLIOGRAFIA

1. Źródła archiwalne

Archivum Secretum Vaticanum (ASV)

- Processus Pauli Wołucki episcopi Camenecensis ad ep. Luceoriensem promovendi 1606. Proc. consist. Vol. 11 a k. 609-621.
- Processus Joannis Andreae Próchnicki abbatis Sieciechoviensi praepositi Cracov. ad ep. Cam. promovendi, nec non super statu eiusdem ecclesiae 1607. Proc. consist. Vol. 11 a k. 627-638.
- Processus Pauli Piasecki ep. nominati Cam. abbatis Clarae Tumbae, promovendi ad eccl. cath. Camenecensem 1627. Proc. consist. Vol. 24 k. 865-875.
- Processus Adami Nowodworski ep. Cam. transferandi ad ep. Premisliensem 1627. Proc. consist. Vol. 24 k. 36-54.
- Processus Andreae Leszczyński presbyteri archidiececisi Gnesnesis commendati pro ecclesia Camenecensi, nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1641. Proc. consist. Vol. 39 k. 170-179.
- Processus R. D. Michaelis Działyński ep. tit. Hipponensis sufraganei Warmiensis, ad episcopatum Camenecensem transferandi nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1646. Proc. consist. Vol. 46 k. 147-161.
- Processus Andreae Leszczyński ep. Camenecensis ad Ecclesiam Culmensem transferandi, nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1646. Proc. consist. Vol. 46 k. 364-379.
- Processus Sigismundi Czyżewski ep. Cam. transferandi ad Ecclesiam cathedralem Luceoriensem 1666. Proc. consist. Vol. 64 k. 324-333.
- Processus Adalberti Koryciński Regni Poloniae vicecancelarii, canonici Cracoviensis, praepositi Miechoviensis, ad ecclesiam Camenecensem promovendi [...] 1666. Proc. consist. Vol. 65 k. 330-339.
- Processus Vespasiani Lanckoroński abbatis Vitoviensis, ad ecclesiam cathedralem Camenecensem promovendi, nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1669. Proc. consist. Vol. 68 k. 95-110.
- Processus Adalberti Koryciński ep. Camenecensis transferandi ad archiepiscopatum Leopoliensem, nec non [...] 1669. Proc. consist. Vol. 68 k. 401-417.
- Processus Stanisłai Wojeński canonici ecclesiae cathedralis Cracoviensis, ad ecclesiam cathedralem Camenecensem promovendi 1677. Proc. consist. Vol. 79 k. 98-125.

- Processus Georgii Denhoff comendarii abbatis Vitoviensis Ord. Praem. promovendi ad episcopatum Camenecensem 1685. Proc. consist. Vol. 84 k. 91-95.
- Processus Georgii Alberthi Denhoff ep. Cam. transferandi ad ep. Premisliensem 1687. Proc. consist. Vol. 85 k. 798-807 v.
- Processus Benedicti Gniński abbatis Vongroviensis promovendi ad episcopatum Camenecensem 1699. Proc. consist. Vol. 41 k. 79-91.
- Processus Stephani Rupniewski ep. Lycopoliensis, sufraganei Leopoliensi transferandi ad ecclesiam cathedralem Camenecensem 1716. Proc. consist. Vol. 106 k. 87-96.
- Processus Stanisłai Hossi ep. Livoniae transferandi ad ecclesiam cathedralis Camenecensem 1721. Proc. consist. Vol. 109 k. 72-80.
- Processus Adami Wojna Orański eccl. cath. Luceoriensis cantoris, Camenecensis cancelarii dandi in sufraganeum episcopi Camenecensis 1730. Proc. consist. Vol. 116 k. 116-127.
- Processus Stanisłai Joseph Hossi ep. Cam. abbatis comendarii Cerviensis transferandi ad eccl. cath. Posnaniensem 1732. Proc. consist. Vol. 119 k. 482-495.
- Processus Augustini Wessel ep. Livoniae et Piltynensis abbatis monasterii Andrejoviensi Cist. transferandi ad eccl. cath. Camenecensem 1732. Proc. consist. Vol. 119 k. 97-109.
- Processus Francisci Kobielski ep. Antineopolitani, sufraganei Vladislaviensis seu Cujaviensis, praepositi in cathedrali Cracoviensi, decani collegiatae Varsaviensis, transferandi ad ecclesiam cathedralis Camenecensem, nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1736. Proc. consist. Vol. 122 k. 109-119.
- Processus Francisci Kobielski ep. Cam. transferandi ad eccl. Luceoriensem et Brestensem 1739. Proc. consist. Vol. 124 k. 343-355.
- Processus Wencelai Sierakowski ep. Livoniae seu Piltynensis transferandi ad ecclesiam cath. Camenecensem, nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1739. Proc. consist. Vol. 125 k. 55-64.
- Processus Wencelai Sierakowski ep. Cam. transferandi ad eccl. cath. Premisliensem 1741. Proc. consist. Vol. 129 k. 596-604.
- Processus Nicolai Dembowski eccl. cath. Cracoviensis canonici promovendi ad eccl. cath. Camenecensem, nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1741. Proc. consist. Vol. 129 k. 146-156.
- Processus Joannis Dembowski beneficiati in eccl. parochiali SS calensi diocesis Camenecensis dandi in coadiutorem cum futura successione R. D. Adamo Krasieński ep. Cam. nec non super statu eiusdem Ecclesiae 1775. Proc. Vol. 167 k. 427-459.

Archiwum Kongregacji Soboru (AKS)

Teczka diecezji kamienieckiej. Bp Paweł Wołucki. Relacja 1606 r.; Bp Jan Andrzej Próchnicki. Relacja 1612 r.; Bp Adam Nowodworski. Relacja 1619, 1623 r.; Bp Paweł Piasecki. Relacja 1632, 1638 r.; Bp Stanisław Wojeński. Relacja 1684 r.; Bp Stanisław Hozjusz. Relacja 1728 r.; Bp Mikołaj Dembowski. Relacja 1749 r.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (PANKr)

- Liber ecclesiae cathedralis Camenecensis continens acta, privilegia et documenta ab. a. 1664-1665. Sygn. 251.
- Brat Józef [...], gen. zak. trynitarzy, zatwierdza bractwo trynitarzkie w kościele parafialnym w m. Tlustem, założone przez Trothona Łosia, kasztelana kamienieckiego, za zgodą Stanisława Hozjusza, bpa kamienieckiego, i przyznaje odpusty. Sygn. 295.

- Brat Józef od Najświętszego Sakramentu, gen. zak. trynitarzy, na prośbę M. Dydyńskiego [...] i jego żony Katarzyny [...] eryguje bractwo św. Trójcy dla wykupu jeńców przy kościele św. Trójcy w m. Borszczowie i nadaje mu odpusty i różne korzyści duchowe. Sygn. 29.
- Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa kamienieckiego [...] 1787 r. [...]. Sygn. 917.
- Acta visitationis generalis ecclesiarum dioecesis Camenecensis per [...] Venceslaum Hieronymi de Bogusławice Sierakowski ep. Cam. celebrate anno domini 1741. Sygn. 2002.
- Materiały i noty ks. Jana Fijałka dotyczące historii biskupstwa kamienieckiego. T. 1-2. Sygn. 4797.
- Odpisy akt kapitulnych kościoła katedralnego w Kamieńcu z lat 1597-1646 przez ks. Jana Fijałka. T. 1-4. Sygn. 4798.
- Materiały ks. Jana Fijałka odnoszące się do biskupów kamienieckich od założenia stolicy biskupiej. Sygn. 4830.
- Materiały ks. Jana Fijałka odnoszące się do organizacji parafialnej w dekanacie: bałckim, braclawskim, jampolskim, latyczowskim, lityńskim, mohylowskim, płoskirowskim, uszyckim, winnickim, zinkowieckim. Sygn. 4850.

Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKapK)

- Acta visitationis generalis dioecensis Camenecensis Podoliae [...] Adami Comititis in Krasne Krasieński ep. Cam. a. 1777 die 11 VIII 1778 peracta et finita.

Archiwum Franciszkanów w Krakowie (AFK)

- K a r w a c k i A. Materiały do historii prowincji i konwentów franciszkańskich na Rusi. T. 1-4. Sygn. E-I-3, E-I-4.

Archiwum Archidiecezjalne Lwowskie w Lubaczowie (AALwow)

- Copie documentorum ecclesiasticorum. Sygn. KK f. 2 1092.
- Registrum contentorum in actis consistorii Leopoliensis incipiendo ab anno 1624 usque ad annum 1759. Sygn. KK 56.
- Puncta przeciw Żydom talmucistom do J. W. Imci księdza bpa kamienieckiego do rozparcia się od Żydów nietalmucistów podane 1756 die 14 Junii. Sygn. 2331/I.
- Papiery okólne diecezji kamienieckiej. Pisma okólne do kleru: Gedymin Szymon, off. gen. 1737 s. 1-2; Kobielski A., bp 1738 s. 3-4; Łosowski M., adm. gen. 1733 s. 5-6; Wessel A., bp 1733 s. 7-9. Sygn. 13354/III a.
- Kopia zapisu Zygmunta Dąbskiego uposażającego plebana rzymskokatolickiego w Mańkowcach 1793 s. 67-70. Sygn. 13678/I/6.
- Akt fundacji kościoła w Jazłowcu z r. 1436 przez T. Buczackiego 1584. Kopia z pocz. XIX w. k. 167-178. Sygn. 13705 III.

Archiwum Paulinów na Jasnej Górze (AJG)

- Akta i dokumenty rezydencji oo. paulinów w Jazłowcu z lat 1719-1747. Sygn. 1533.

2. Źródła drukowane

- Acta capitulorum Gneznensis, Poznaniensis et Vladislaviensis (1408-1530). Wyd. B. Ulanowski. Monumenta mediae aevi historica res gestes Poloniae illustrantia. T. 13. Vol. 1. Kraków 1894.
- Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima. Wyd. W. Rolny. T. 1-2. Lwów 1927-1930.
- Acta Tomiciana. Epistolae. Legationes. Responsoria. Actiones. Res geste Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regi Poloniae et Magni Ducis Lithuaniae sub Mathia Drzewicki [i in.] scripta. T. 1-13. Coll. S. Górski. Poznań 1852-1915. T. 14-17. Ed. W. Pociecha. Poznań–Wrocław 1952-1966.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie. T. 1-15. Wyd. X. Liske; t. 16-19. Wyd. A. Prochaska. Lwów 1868-1906.
- Akta synodu prowincjalnego lwowskiego z 1564 r. Wyd. S. Morawski. Lwów 1860.
- Akta unii Polski z Litwą 1385-1791. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków 1932.
- Akta i gramoty o ustroju i uprawnieniach Rzymskokatolickiej Cerkwi w Imperi Rosyjskiej i Carstwie polskom. Petersburg 1849.
- Annuario Pontificio. A. 1779.
- Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. T. 1. Wyd. W. Sobieski. Warszawa 1904; t. 2-3. Wyd. J. Siemieński. Warszawa 1909; t. 4. Wyd. K. Lepszy. Warszawa 1948.
- Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 1-7. Wyd. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak. Lwów 1887-1910.
- Audientiae Sanctissimi de rebus Ucrainae et Bialarussic. Vol. 1-2. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1963.
- B a r ą c z S. Pamiętniki jazłowieckie. Lwów 1862.
- B a r ą c z S. Pamiętniki Zakonu oo. Bernardynów. Lwów 1874.
- Bullarium franciscanum. Ed. C. Eubel. T. 6. Romae 1906.
- Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430. Coll. A. Prochaska. Cracoviae 1882.
- Codicis iuris canonici fontes cura Emi. Petri Card. Gaspari. Vol. 1-3. Romae 1926-1933.
- Concili Tridentini – canones et decreta. Ed. G. Smets. Bielefeld 1858.
- Constitutiones synodorum provincialium auctoritate synodi in provincialis Gembiciana. Cracoviae 1761.
- Decretales Summorum Pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanarum Regni eiusdem ad summam collectae. Vol. 1-3. Ed. cura et studio Z. Chodyński et E. Likowski. Poznań 1882-1883.
- Directorium officii divini dioecesis Camenecensis [...] aa. 1748, 1813, 1819, 1825, 1842, 1860, 1866, 1878.
- D ł u g o s z J. Historiae Poloniae. Vol. 1-5. Ed. A. Przeździecki. Cracoviae 1873-1878; Opera omnia. Vol. 10-14.
- Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia. T. 1-2. Coll. A. G. Welykyj. Romae 1953-1954.
- Documente provitoare la istoria Romanilor. T. 1-19. Ed. I. Hurmuzaki. Bucarestii 1909.
- Edicta et ordinationes [...] Venceslai Hieronymi de Bogusławice Sierakowski Dei ac Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Camenecensis nominati Premisliensis post peractam feliciter visitationem generalem omnium Ecclesiarum dioecesis Camenecensis [...] praescripta et promulgata. AA. 1742 d. 20 Julii. Leopoli 1742.
- Elementa ad fontium editiones. Vol. 1: Polonica ex libris obligationum et solutionum Camerae Apostolicae ab a. 1373. Coll. J. Lisowski. Romae 1960; vol. 3, 7: Repertorium rerum polonicarum ex archivo Orsini in Archivo Capitolino Romae. Coll. W. Wyhowska de Andreis. Romae 1961-1962.
- Élementarz dla szkół parafialnych narodowych z r. 1785. Wyd. Z. Kukulski. Lublin 1930.
- Epistola pastoralis [...] Adami Krasne Krasiniński [...] ep. Camenecensis Podoliae ad universum clerum et populum [...] a. d. 1760 praemissa. [B. m.].
- Excerpta ex libris manu scriptis archivi consistorialis Romani MCCCCIX–MDXC expeditionis Romanae cura anno MDCCCL–XXXVI collecta. E. J. Korzeniowski. Cracoviae 1890.

- G o l i c h o w s k i N. Przed Nową Epoką. Materiały do historii oo. bernardynów w Polsce. Kraków 1899.
- Hierarchia catholica medii aevi. T. 1-3. Ed. C. Eubel. Münster 1898-1923; t. 4. Ed. P. Sanchat. Münster 1935; t. 5-6. Ed. R. Ritzler, P. Sefrin. Padova 1952-1980.
- Histoire des conciles d'après les documents originaux. Vol. 1-11. Ed. Ch. Heffele, H. Leclercq. Paris 1907-1952.
- K l e i n K. Coram iudicio recolendae memoriae Nicolai [...] Dembowski ep. Camenecensis. Pars. 3: De decisionis processus inter infideles Judeos dioecesis Camenecensis. Leopoli 1758.
- Latopisiec Litwy i Kronika ruska. Wyd. I. Daniłowicz. Wilno 1827.
- Litterae nuntiorum apostolorum historiam Ucrainae illustrantes 1550-1850. Vol. 1-14. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1959-1977.
- Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes 1600-1900. Vol. 1-4. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1972-1976.
- Litterae Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussie spectantes. Vol. 1-7. Ed. A. G. Welykyj. Romae 1954-
- Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI w. Wyd. B. Ulanowski. [W]: Archiwum Komisji Prawniczej. T. 1. Kraków 1895 s. 325-529.
- Matricularum Regni Poloniae Summaria. Pars 1-4. Ed. T. Wierzbowski. Varsoviae 1905-1919; Pars 5. Vol. 2. Ed. J. Płocha, A. Rybarski, J. Sułkowska. Varsoviae 1961.
- Monumenta Poloniae Historica. Vol. 6. Ed. A. Bielowski. Kraków 1892.
- Monumenta Poloniae Vaticana. Vol. 1-3. Ed. J. Ptaśnik; vol. 4. Ed. L. Boratyński; vol. 5-6. Ed. E. Kuntze. Cracoviae 1913-1938.
- Monumenta Ucrainae Historica. T. 7. Coll. A. Septykyj. Romae 1969.
- Ordinationes et constitutiones circa sponsae suae Cathedralis ingressum et post visitationem Eccl. Dioecesis Camenecensis peractam ab [...] Stanislao Josepho de Bezdan Hosio [...] Ep. Cam. Abbate Commendario Cerviensi 2 V 1724. Leopoli 1724.
- P l a t e r W. Zbiór pamiętników do dziejów Polski. T. 4. Warszawa 1859.
- Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych 1776-1793. Wyd. T. Wierzbowski. Z. 23. Warszawa 1908.
- Relacje arcybiskupów lwowskich 1595-1794. Wyd. T. Długosz. Lwów 1937.
- Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce. T. 1-2. Wyd. E. Rykaczewski. Berlin-Poznań 1864.
- S a w i c k i J. Concilia Poloniae. T. 9: Synody diecezji chełmskiej i ich statuty. Warszawa 1957.
- Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420. Z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego uzupełnili i wydali ks. J. Fijałek i A. Vetulani. Kraków 1915-1920-1951.
- S t r y j k o w s k i M. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. T. 1-3. Królewiec 1583.
- Teki Pawińskiego. T. 1: Liber Quitatiarum Aleksandri regis ab a. 1502 ad 1506. Warszawa 1897; T. 2: Liber Quitatiarum regis Casimiri ab 1484 ad 1488. Warszawa 1897.
- Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae genitumque finitimarum historiam illustrantia. Vol. 1-4. Ed. A. Theiner. Romae 1860-1864.
- Volumina legum. Przedruk zbioru praw. Nakładem J. Ohryski. T. 2-6, 8-9. Petersburg 1859-1869.
- W a p o w s k i B. Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tłum. M. Malinowski. Wilno 1847.
- Zbiór dokumentów znajdujących się w Bibliotece Przeździeckich w Warszawie. Wyd. A. Chmiel. Kraków 1890.
- Zbiór statutów synodalnych polskich powszechnych i prowincji gnieźnieńskiej. Starodawnego Prawa Polskiego Pomniki. T. 1. Wyd. A. Z. Helcel. Warszawa-Kraków 1856 s. 331-428.
- Źródła do dziejów polskich. T. 1. Wyd. M. Grabowski i A. Przeździecki. Wilno 1843; t. 2. Wyd. A. Malinowski i A. Przeździecki. Wilno 1844.

Źródła dziejowe. T. 19: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa 1889.

3. *Opracowania i literatura pomocnicza.*

- A b r a h a m W. Jakub Strepa arcybiskup halicki 1391-1409. Kraków 1908.
- A b r a h a m W. Kilka szczegółów o synodach lwowskich w XV w. Lwów 1908.
- A b r a h a m W. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. Lwów 1904.
- A b r a h a m W. Prawne podstawy królewskiego mianowania biskupów w dawnej Polsce. [W:] Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. T. 1. Kraków 1938 s. 1-12.
- A b r a h a m W. Privilegium fori duchowieństwa w ustawodawstwie Kościoła polskiego w wieku XIII. CT 17:1936 s. 1-16.
- A b r a h a m W. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. Lwów 1912.
- B a l i Ń s k i M. Starożytna Polska pod względem historycznym i statystycznym opisana. T. 1-3. Warszawa 1883-1885.
- B a r ą c z S. Rys dziejów Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce. T. 1-2. Kraków 1861.
- B a r t o s z e w i c z J. Księga protokółów franciszkańskiej prowincji ruskiej od 1625-1659. [W:] "Pismo Zbiorowe Wileńskie" 1862 s. 390-412.
- B e d n a r s k i S. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Kraków 1933.
- B i a ł k o w s k i L. Na rubieży podolsko-ukraińskiej. KH 39:1925 z. 4 s. 587-615.
- B i a ł k o w s k i L. Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze. Warszawa 1920.
- B i e Ń k o w s k i L. Organizacja Kościoła wschodniego. [W:] KP t. 2. Kraków 1970 s. 781-1049.
- B i e Ń k o w s k i L. Tabele źródłowe nr 1-69. [W:] Zakony męskie w Polsce w 1772 r. Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce. T. 1. Red. L. Bieńkowski [i in.]. Lublin 1972 s. 185-295.
- B ł a ż k i e w i c z H. Szkoła franciszkańska. [W:] Dzieje teologii. T. 2 cz. 2. Red. M. Rechowicz. Lublin 1975 s. 287-296.
- B o d n i a k S. Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556). [W:] Reformacja w Polsce. Red. H. Barycz. Warszawa 1924 s. 205-206.
- B o n i e c k i A. Herbarz polski. T. 1-16. Warszawa 1899-1915.
- B o r a t y Ń s k i L. Najdawniejsze relacje biskupów polskich o stanie diecezji z archiwum kongregacji del Concilio w Rzymie. Kraków 1916.
- B o r c z H. Organizacja łacińskiej diecezji przemyskiej od XVI do połowy XVII stulecia. Lublin 1979 [mps BKUL].
- B o u i x D. Tractatus de capitulis. Parissis-Lugduni 1862.
- B u d k a W. Białobrzeski Marcin bp. [W:] PSB t. 2. Kraków 1936.
- C h o d n i c k i J. Wiadomości historyczne o fundacjach klasztorów karmelitów. Lwów 1846.
- C h o t k o w s k i W. Historia polityczna Kościoła w Galicji za rządów Marii Teresy. T. 1-2. Kraków 1909.
- C z a p l e w s k i P. Tytularny episkopat w Polsce średniowiecznej. R⁷PNP 40:1913 s. 93-161; 43:1916 s. 67-162.
- C z a p l i Ń s k i W. Nowodworski Adam. [W:] PSB t. 22. Warszawa 1978 s. 355-356.
- C z e r w i e Ń H. Szkoła paulińska. [W:] Dzieje teologii. T. 2 cz. 2. Red. M. Rechowicz. Lublin 1975 s. 509-552.
- D ł u g o s z T. Biskupi polscy XVII i XVIII w. Obsada, dyspensy, taksy. RTK 5:1958 z. 2 s. 73-98.
- D ł u g o s z T. Seminarja duchowne we wschodniej Polsce do 1880 r. Lwów 1935.
- D o ł a K. Katalog arcybiskupów i biskupów rezydencjalnych metropolii i diecezji polskich obrządku rzymskokatolickiego do czasów współczesnych. [W:] HKP t. 2 cz. 2. Poznań 1979 s. 266-268.

- D o l a K.** Opieka społeczna Kościoła. [W:] HKP t. 1 cz. 1. Poznań–Warszawa 1974 s. 166-175, 279-282, 433-442; cz. 2 s. 368-373, 503-506.
- D o l a K.** Szpitale w średniowiecznej Polsce pod zarządem kościelnym. [W:] Studia i materiały. Rzym 1972.
- D u k a ł a J.** Szkoła księży misjonarzy. [W:] Dzieje teologii. T. 2 cz. 2. Red. M. Rechowicz. Lublin 1975 s. 103-170.
- D w o r z a c z e k W.** Genealogia. Warszawa 1959.
- D z i e d u s z y c k i M.** Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego arcybiskupa lwowskiego. Kraków 1868.
- F e i n e H. A.** Kirchliche Rechtsgeschichte. Köln–Graz 1964.
- F i j a ł e k J.** Uchrześcjanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu. Kraków 1814.
- G a m s B.** Series episcoporum Ecclesiae Catholice. Graz 1957.
- G ę b a r o w i c z M.** Jan Andrzej Próchnicki (1553-1633). Mecenaz i bibliofil. Szkic z dziejów kultury w epoce kontrreformacji. Kraków 1980.
- G i ż y c k i J. M.** [Wołyński]. Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej. Cz. 2: Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków 1923.
- G i ż y c k i J. M.** [Wołyński]. Wspomnienia o Siostrach Miłosierdzia w Gródku. Kraków 1910.
- G i ż y c k i J. M.** [Wołyński]. Wspomnienia o trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Kraków 1909.
- G i ż y c k i J. M.** [Wołyński]. Zniesione kościoły i klasztory rzymskokatolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej. NPS 1:1928 s. 1-312.
- G l o g e r Z.** Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków 1900.
- G o d l e w s k i M.** Dembowski Jan bp. [W:] PSB t. 5. Kraków 1946 s. 89.
- G ó r a ł s k i W.** Biskup tytularny. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 614-615.
- G ó r a ł s k i W.** Opieka społeczna i szpitalnictwo w dawnej Polsce (na przykładzie Lubelszczyzny). ZHUW 1963 z. 3 s. 82-101.
- G ó r s k i W.** Powiat mohylowski w guberni podolskiej. Kraków 1902.
- G r a b o w s k i A.** Ojczyste wspominki. T. 1-2. Kraków 1845.
- G r z y w a c z J.** Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej. Lublin 1960.
- H e m p e r e k P.** Oficjalat okręgowy w Lublinie XV–XVIII w. Lublin 1974.
- H i n s c h i u s P.** System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. T. 1-6. Graz 1959.
- I w a n i c k i K.** Katedra w Kamieńcu Podolskim. Warszawa 1930.
- I w a n o w s k i E.** [Helleniusz]. Łatyczów na Podolu. [W:] I w a n o w s k i E. Kilka rysów i pamiątek. Poznań 1860.
- J a b ł o n o w s k i A.** Podole starożytne przed wcieleniem onego do byłej Rzeczypospolitej. [W:] Pisma Jabłonowskiego. T. 4. Wyd. W. Lazarski. Warszawa 1911 s. 253-311.
- J a b ł o n o w s k i A.** Podole u schyłku XV wieku. "Ateneum" 2:1880 s. 526-545.
- J a n i c k a - O l e z a k o w a E.** Żeński ruch dominikański w Polsce w XVII–XX wieku. [W:] Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972. T. 1. Red. J. Kłoczowski. Warszawa 1975 s. 159-178.
- J o b e r t L.** Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794). Wrocław 1979.
- K a n t a k K.** Bernardyni polscy. T. 1-2. Lwów 1933.
- K a n t a k K.** Franciszkanie polscy. T. 1-2. Kraków 1937-1938.
- K a r b o w i a k A.** Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. T. 1-2. Petersburg 1898-1903; t. 3. Lwów 1923.
- K ę d z i e r s k i B.** Wiadomości o krzewieniu wiary świętej na Mołdawii i Wołoszczyźnie. Lwów 1774.
- K i t o w i c z J.** Opis obyczajów za panowania Augusta III. Warszawa–Kraków 1970.
- K ł o c z o w s k i J.** Vita communis kleru w XI–XII wieku. RH 10:1961 z. 2 s. 5-40.

- K l o c z o w s k i J. Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnotowego w Chrześcijaństwie Zachodnim od starożytności do XV wieku. Kraków 1964.
- K l o c z o w s k i J. Zakony męskie w Polsce w XVI–XVII w. [W:] KP t. 2. Kraków 1969 s. 485-729.
- K l o c z o w s k i J. Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 383-582.
- Komisja Edukacji Narodowej. Pisma Komisji i o Komisji. Oprac. S. Tync. Wrocław 1954.
- K o r e w a J. Sprowadzenie jezuitów do Polski. NP 20:1964 s. 13-49.
- K o r y t k o w s k i J. Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od r. 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych oprac. [...] T. 1-4. Gniezno 1883.
- K o s o w s k i S. Bractwa kościelne. Lublin 1964 [mps BKUL].
- K o t S. Dzieje wychowania. Kraków 1931.
- K o t S. Szkolnictwo parafialne w Małopolsce od XVI–XVII w. Lwów 1912.
- K o w a l i k J. Szkolnictwo parafialne w archidiakonacie sądeckim od XVI do XVIII w. Lublin 1978 [mps BKUL].
- K o z ł o w s k i S. Organizacja szpitali w Polsce. Warszawa 1960.
- K r ę t o s z J. Organizacja archidiecezji lwowskiej od XVI do XVIII w. Lublin 1981 [mps BKUL].
- K r ó l i k L. Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII w. Lublin 1983.
- K u m o r B. Archidiakoniat. [W:] EK t. 1. Lublin 1973 kol. 869-875.
- K u m o r B. Granice metropolii i diecezji polskich. (968-1939). ABMK 18-24:1969-1972.
- K u m o r B. Dzieje ustroju kościelnego w Polsce. Seminaria duchowne. [W:] IHP t. 1 cz. 2 s. 110-113.
- K u m o r B. Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym. [W:] Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. Red. M. Rechowicz. T. 1. Lublin 1969 s. 503-545.
- K u m o r B. Początki organizacji dekanalnej na ziemiach polskich. RTK 7:1960 z. 2 s. 89-101.
- K u m o r B. Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej. (1772-1918). Kraków 1980.
- K u m o r B. Wspólnoty kanonickie i kapituły. [W:] IHP t. 1 cz. 1 s. 84-87.
- K u r d y b a c h a Ł. Dzieje oświaty kościelnej do końca XVII w. Warszawa 1949.
- K u t r z e b a S. Historia ustroju Polski w zarysie. T. 1. Lwów–Warszawa 1925.
- K u ź m a k K. Bractwo kościelne. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 1013-1020.
- L a l i k T. Zagadnienie Vitae communis kapituł polskich XII w. [W:] Wiek średni. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi. Warszawa 1962 s. 99-121.
- L B r a s G. Les confréries chrétiennes. Problèmes et propositions. [W:] Etudes de sociologie religieuse. T. 2. Paris 1956 s. 423-462.
- L i b r o w s k i S. Dekret Soboru Trydenckiego i pierwsze seminaria diecezjalne w Polsce. AK 7:1969 z. 2 s. 204-236.
- L i b r o w s k i S. Kapituła katedralna wrocławska. Zarys dziejów organizacji. Warszawa 1949.
- L i l o w s k i S. Katalog rubrycel i schematów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozbiornym podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku. XII. Diecezja kamieniecka. ABMK 23:1971 s. 279-281.
- L i b r o w s k i S. Wizytacje diecezji wrocławskiej. Cz. 1:Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłowe. Z. 1: Wstęp ogólny do wizytacji. ABMK 8:1964 s. 7-183.
- L i b r o w s k i S. Właściwie które seminarium diecezjalne w Polsce jest najstarsze? ABMK 17:1968 s. 185-189.
- L i b r o w s k i S. Wrocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni 4 stuleci. ABMK 20:1970 s. 203-216.
- L i t a k S. Struktura i funkcje parafii w Polsce. [W:] KP t. 2. Kraków 1964 s. 261-478.
- L i t a k S. Struktura terytorialna Kościoła w Polsce w 1772 r. Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce. T. 4. Red. L. Bieńkowski [i in.]. Lublin 1980.
- L o r e t M. Kościół katolicki a Katarzyna II 1772-1784. Kraków 1910.

- L o r e t M. Kościół katolicki w zaborze rosyjskim za panowania Pawła I. Kraków 1928.
- Ł u k a s z e w i c z J. Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do 1794 roku. T. 1-4. Poznań 1849-1851.
- M a r c z y Ń s k i W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej. T. 1-3. Wilno 1820.
- M a ń k o w s k i A. Działyński Michał Erazm bp. [W:] PSB t. 6. Kraków 1948 s. 91.
- M a t u s z e w e k i J. Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do 1381 roku. [W:] Prace Komisji Historycznej PTPN. T. 10. Poznań 1936.
- M e j s z k o w i c z W. Kościoły katolickie obrządku łacińskiego na obszarach Rosji (1772-1914). [W:] SPM t. 1 s. 467-497.
- Memoires de la Congrégation de la Mission en Pologne. T. 2. Paris 1864.
- M ę c z k o w s k i W. Szpitale w dawnej Rzeczypospolitej w uchwałach synodów polskich. "Archiwum Historii i Filozofii Medycyny" 15:1935 s. 70-96.
- M i z i a T. Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa–Wrocław–Kraków 1964.
- M ü l l e r W. Diecezje w okresie potrydenckim. [W:] KP t. 2. Kraków 1969 s. 57-260.
- M ü l l e r W. Zakony w diecezjach i województwach. [W:] Zakony męskie w Polsce w 1772 r. Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce. T. 1. Red. L. Bieńkowski [i in.]. Lublin 1972 s. 57-91.
- N i e d z i a ł k o w s k i K. Kamienieckie biskupstwo. [W:] EKN t. 9 s. 399-412.
- N i e s i e c k i K. Herbarz polski. T. 1-10. Lipsk 1839-1845.
- N o s a l e w i c z K. Kamieniec na Podolu. Lwów 1920.
- N o w a c k i J. Dzieje archidiecezji poznańskiej. T. 1: Kościół katedralny w Poznaniu. Poznań 1959. T. 2: Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój. Poznań 1964.
- N o w a k o w s k i E. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. T. 1-3. Kraków 1902.
- O c h m a ń s k i J. Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań 1972.
- O h a n o w i c z A. Ciężary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej połowie XV i na początku XVI wieku. Lwów 1911.
- O ł c z a k S. Rola Kościoła w nauczaniu elementarnym w Polsce. AK 95:1980 z. 3 s. 396-412.
- O ł c z a k S. Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII w. (w świetle wizytacji kościelnych). Lublin 1978.
- O s t r o w s k i M. Historyczny rys biskupstwa kamienieckiego. WPK 1:1863 s. 19-20, 34-35, 38-39, 295-298, 311-318, 535-540, 550-555, 600-603, 615-617.
- O s t r o w s k i W. Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku (w świetle wizytacji kościelnych). Wrocław 1977.
- P a n e k B. Dzieje bractwa szkaplerza świętego przy kościele oo. Karmelitów w Krakowie na Piasku do końca XVII wieku. RTK 10:1963 z. 3 s. 39-59.
- P a n z r a m B. Die schlesische Archidiaconate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14 Jahrhunderts. Wrocław 1937.
- P a s t o r L. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Katholischen Reformation und Restauration. Pius IV (1559-1565). Bd. 7. Freiburg im Breisgau 1923.
- P e ł c z a r J. S. Zarys dziejów miłosierdzia w Kościele katolickim. Kraków 1916.
- P e t r a n i A. Szkolnictwo teologiczne w Polsce. [W:] Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. Red. M. Rechowicz. T. 1. Lublin 1968 s. 235-320.
- P i e c h n i k I. Akademie i uczelnie jezuickie. [W:] Dzieje teologii. T. 2 cz. 2. Red. M. Rechowicz. Lublin 1975 s. 51-101.
- P i r a m o w i c z G. Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów. Oprac. K. Morozowska. Wrocław 1959.

- P i w a r s k i K. Denhoff Jerzy Albrecht bp. [W:] PSB t. 5. Kraków 1946 s. 113.
- P l ö c h l W. M. Geschichte des Kirchenrechts. Bd. 1-3. Wien 1953.
- P ł o s k i e w i c z W. Z dziejów dwóch diecezji kresowych. PP 168:1925 s. 337-347.
- P o c i e c h a W. Buczański Jakub bp. [W:] PSB t. 3. Kraków 1937 s. 82-83.
- P o c i e c h a W. Królowa Bona. T. 2. Poznań 1949.
- P o h o s k a H. Sprawy oświaty ludu w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Kraków 1925.
- P o h o s k a H. Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej. Lublin 1957.
- P r u s i e w i c z A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów 1915.
- P r z e k o p E. Archiprezbiter. [W:] EK t. 1. Lublin 1973 kol. 873-876.
- P r z e ź d z i e c k i A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno 1841.
- P r z y b y ł k o M. Urząd dziekana w rozwoju historycznym. PK 3:1960 nr 3/4 s. 195-272; 5:1962 nr 1/2 s. 77-148.
- P u ł a s k i K. Stare osady w ziemi kamienieckiej. Szkice i poszukiwania historyczne. Seria 3. Kraków 1906.
- R e c h o w i c z M. Dzieje polskiej nauki teologicznej. [W:] IIKP t. 1 cz. 1. Poznań-Warszawa 1974 s. 446-458.
- R e c h o w i c z M. Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XV wieku). [W:] Dzieje teologii. T. 1. Red. M. Rechowicz. Lublin 1974 s. 17-93.
- R e w o l i Ń s k i T. Medale religijne. T. 1-2. Kraków 1885-1887.
- R e y c h m a n J. Biskupstwo bakowskie w świetle historiografii rumuńskiej. NP 4:1948 s. 317-340.
- R o l l e A. Zameczki podolskie na kresach multańskich. T. 1-3. Kraków 1880.
- R y b c z y k J. Beneficjum. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 262-265.
- R z e p n i c k i J. Vitae praesulum Poloniae, Magni Ducatus Lithuaniae res praecipue illorum temporibus gestae ad a. 1760 origo ecclesiarum cathedralium [...] comprehensae. T. 1-3. Poznań 1761-1763.
- S a r n a W. Dzieje diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego. Cz. 1: Episkopat przemyski obrządku łacińskiego. Przemysł 1902.
- S c h l e t z A. Zarys historii Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Polsce. NP 12:1960 s. 59-172.
- S c h m i d t H. F. Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters. Weimar 1938.
- S i l n i c k i T. Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku. Warszawa 1953.
- S i l n i c k i T. Organizacja archidiaconatu w Polsce. Lwów 1937.
- S i l n i c k i T. Stan duchowny. Ciężary państwowe duchowieństwa. [W:] IIKP t. 1 cz. 1. Poznań-Warszawa 1974 s. 368-370.
- S i l n i c k i T. Wpływy francuskie na Kościół w Polsce w wiekach średnich. [W:] Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne. Warszawa 1960 s. 381-454.
- S i m a s z k i e w i c z W. Rmskoje katoliczestwo i jego jerarchia w Podolii. Kamieniec Podolski 1872.
- S k o c z e k J. Dzieje lwowskiej szkoły katedralnej. Lwów 1929.
- S k r o b i s z e w s k i J. Vitae Archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium. Lwów 1628.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. T. 1-15. Warszawa 1880-1895.
- S o ł t y s z e w s k i S. Geneza instytucji witykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym. PK 2:1959 nr 1/2 s. 425-438.
- S t r z e s z e w s k i Cz. Cechy. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 1376-1379.
- Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972. Red. J. Kłoczowski. T. 1-2. Warszawa 1975-1976.
- S u ł k o w s k a K u r a ś J. Maciej ze Starej Łomży. [W:] PSB t. 19. Warszawa 1974 s. 37.
- S y n o w i e c D. Franciszkanie polscy 1772-1970. [W:] Zakony Świętego Franciszka w Polsce w latach 1772-1970. Red. J. Bar. Cz. 2. Warszawa 1978 s. 5-136.

- S z o s t k i e w i c z L. Katalog biskupów obrządku łacińskiego przedrozbiorowej Polski. [W:] SPM t. 1. Warszawa 1954 s. 391-608.
- S z y m a ń s k i J. Altaria. [W:] EK t. 1. Lublin 1973 kol. 387-388.
- S z y m a ń s k i J. Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 127-232.
- S z y m a ń s k i J. Kanonikat. [W:] SSS t. 2. Wrocław 1964 s. 365-369.
- S z y m a ń s k i J. Początki prepozytur w diecezji krakowskiej. RTK 9:1962 z. 1 s. 65-76.
- S z y m a ń s k i J. Uwagi o organizacji archidiaconatu polskiego. RTK 6:1959 z. 3 s. 33-55.
- T o m c z y k A. Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów. (XV–XVIII w.). Toruń 1964.
- V e t u l a n i A. Początki oficjalu biskupiego w Polsce. NPS 3:1939 s. 1-56.
- V e t u l a n i A. Prawne stanowisko oficjalu biskupich w Polsce w XVI stuleciu. [W:] Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby. T. 1. Kraków 1938 s. 471-493.
- W a n a t B. J. Zakon karmelitów bosych w Polsce. Kraków 1979.
- W e i s s A. Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu. [W:] Studia kościelnohistoryczne. T. 1. Lublin 1977.
- W i e r z b o w s k i T. Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej 1773-1794. Kraków 1921.
- W i ś n i o w s k i E. Bractwa religijne na ziemiach Polski w średniowieczu. RH 17:1969 z. 2 s. 51-81.
- W i ś n i o w s k i E. Materiały do stanu liczebnego duchowieństwa i służby kościelnej w diecezji krakowskiej w pierwszej połowie XVI wieku. ABMK 18:1969 s. 189-288.
- W i ś n i o w s k i E. Rozwój organizacji parafialnej w Polsce za czasów reformacji. [W:] KP t. 1. Kraków 1966 s. 237-374.
- W i ś n i o w s k i E. Sieć szkół w Wielkopolsce i Małopolsce na początku XVI w. RH 15:1967 z. 2 s. 85-127.
- W o l f f J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795. Kraków 1885.
- W o ł y n i a k zob. Giżycki J. M.
- W ó j c i k W. Biskup. Zarys historyczny. [W:] EK t. 2. Lublin 1976 kol. 587-591.
- W ó j c i k W. Organizacja i działalność okręgowego oficjalu sandomierskiego w latach 1682-1685. RTK 3:1956 s. 257-284.
- W ó j c i k W. Prawa parafialne według polskiego ustawodawstwa partykularnego do 1564 r. RTK 3:1956 z. 2 s. 153-225.
- W ó j c i k W. Wizytacje biskupów polskich "ad limina" do roku 1911. PK 18:1975 nr 3-4 s. 131-179.
- W y c z a w s k i H. E. Katalog archiwum prowincji bernardynów w Krakowie. ABMK 3:1961 s. 25-102.
- W y c z a w s k i H. E. Studia nad wewnętrznymi dziejami kościelnymi w Małopolsce na schyłku XV w. PK 7:1964 nr 1-2 s. 45-127; nr 3-4 s. 21-117 (odb. Warszawa 1964).
- W y c z a w s k i H. E. Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych. Warszawa 1956.
- W y s o c k i S. Krótka wiadomość o drukowanych zbiorach ustaw synodalnych prowincji i archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego. Lwów 1908.
- W y s o c k i S. O kongregacjach dekanalnych w dawnej Polsce. Lwów 1906.
- W y s z y ń s k i M. Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej. Lwów 1929.
- Z a c h a r i a s i e w i c z W. Vitae episcoporum Premisliensium ritus latini. Wiedeń 1844.
- Z a c h o r o w s k i S. Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich. Kraków 1912.
- Z a ł ę s k i S. Jezuici w Polsce. T. 1-5. Lwów–Kraków 1900-1905.
- Z a p a r t A. Szkolnictwo parafialne w archidiaconacie krakowskim od XVI do XVIII wieku. Lublin 1983.
- Z a r e m s k a H. Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Wrocław 1977.
- Z b u d n i e w e k J. Domy i rezydencje paulinów. NP 31:1969 s. 202-203.
- Ż u r o w s k i M. O duchowieństwie w szczególności. Warszawa 1970.